

Győzelem és vereség: 1945, 1989, 2015..... 5

Történelem

Feitl István: **Az ideiglenesség időszaka. Magyarország 1944–1945-ben**

A szerző adat- és gondolatgazdag cikkében Magyarország 1944–1945-ös kálváriáját tekinti át. A horthysta rezsim által tönkretett, katasztrófába taszított ország számára az 1945-re felálló új rend, ellentmondásossága ellenére, a modernizáció és a demokratikus kibontakozás lehetőségét rejtette magában 8

Asztal körül

Jalta után: Kelet-Európa az új világrendben

A kerekasztal-beszélgetés résztvevői és hozzászólói: Balogh András, Harsányi Iván, Juhász József, Krausz Tamás és Wiener György azt a kérdéskört járják körül, hogy mik voltak a „jaltainak” nevezett világrend előzményei, s mi várható annak felbomlása után. Rendszerkritikai szempontból különösen fontos az elmúlt 25 év értékelése és a kelet-európai történelem beágyazása a globális folyamatokba, az amerikai hegemonia fenntarthatóságának dilemmájába, illetve a világbéke kilátásaiba – amire a jelenlegi ukrainai események sötét árnyékot vetnek 42

Dokumentum

Pölhe Dóra: Banderista bűncselekmények

A négy szovjet dokumentum a Nagy Honvédő Háború időszakában a mai ukrainai hatóságok által rehabilitált *Ukrán Nacionalisták Szervezete* és az *Ukrán Felkelő Hadsereg* háborús bűncselekményeit, a náci népiirtásban való részvételüket mutatja be 70

Olvasójel

Krausz Tamás: Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében

„Törvényes” megszállás. A szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. (Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: L. Balogh Béni.) Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015..... 86

Bartha Eszter: **Emlékezetpolitika vagy történetírás? „A Magyar megszálló csapatok” c. kötet körül kialakult vita**

Gémesi Ferenc (szerk.): *A magyar megszállás – vajdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra.* Budapest, Russica Pannonicana, 2013 100

Analízis

Marcello Musto: **A megfelelő ember a megfelelő helyen: Marx az Internacionálé időszakában**

A szerző újragondolja Marx szerepét az I. Internacionálé létrehozásában, s összegzi a szervezet működésének ma is érvényes tapasztalatait. Hangsúlyozza: minthogy napjainkra a munka világa visszatért a tizenkilencedik században tapasztalt kizsákmányolás feltételei közé, az Internacionálé projektuma ismét kiemelkedően aktuálissá vált. A „világrendszer” mostani barbársága a munkásmozgalmat sürgető feladatává teszi, hogy újjászervezze magát az Internacionálé két kulcsfontosságú jellemzője: struktúráinak sokfélesége, illetve céljainak radikalizmusa alapján. A Londonban 150 évvel ezelőtt alapított szervezet céljai ma elevebbek, mint valaha..... 107

Változatok egy témára

Ferber Katalin: **Cselekvés és marxizmus a japán közgazdászok körében**

Kevésbé ismert, hogy a japán gazdasági csoda sajátos közgazdasági tudásanyagát képezték azok a módszerek, amelyeket nem kis részben a marxizmuson és a szovjet tervezettség tapasztalatain felnőtt japán tudósok dolgoztak ki. A sajátos japán út kikísérletezését elősegítette, hogy a *keizai* (gazdaságtan) fogalma közelebb állt a politikai gazdaságtani felfogásához, mint a nyugati „economics”. A „cselekvés harcosai”, ahogy magukat jellemezték, jól ismerték a marxi kapitalizmuskritikát, s igyekeztek a megkésett történelmi problémájára a gazdaságfejlesztésen és a tervezésen alapuló módszereket kidolgozni. A bő fél évszázadon átívelő, változatos történelmi és politikai körülmények között megszületett eredményt a szerző a totális kapitalizmus japán változataként és a „fejlesztő állam” paradigmájaként értelmezi..... 124

Mayer Ádám: **A marxizmus fejlődési irányai Nigériában**

A tanulmány a Szaharától délre elterülő Afrika legnépesebb és legnagyobb gazdasággal rendelkező szövetségi állama, Nigéria baloldali – marxista vagy a marxizmus hatásait mutató – társadalmi és politikai mozgalmairól, illetve a baloldali (ortodox kommunista, trockista, maoista, feminista stb.) rendszerkritikai gondolkodásról nyújt átfogó ismertetést. „Amiért ezek a szerzők érdemesek a nem nigériai olvasó figyelmére is, [...] az a multinacionális cégek korlátot nem ismerő rémuralmának pontos és egyúttal riasztó analízise: hiszen Nigéria jelene a világ más részeinek jövőjévé is válhat, pontosan a társadalmi korlátokat teljes mértékig negligáló tőke törekvései következtében. A nigériai gondolkodók másik érdekes hozzájárulása a marxizmus elméletéhez, [...] az etnicista nacionalizmusok és a vallási köntösben megjelenő retrográd mozgalmak értő elemzése.”..... 146

Mathias István Köhler: **A marxi örökség reflexiói**

Rahel Jaeggi, Daniel Loick (Hrsg.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis. Berlin: Suhrkamp 2013*; Rahel Jaeggi, Daniel Loick (Hrsg.): *Karl Marx – Perspektiven der Gesellschaftskritik.* (Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Sonderband. Bd. 34.) Berlin: Akademie Verlag 2013..... 164

Kultúra

Lengyel András: **A Kosztolányi-életmű sötét oldala**

Kosztolányi irodalmunk klasszikusa, a honi irodalmi kánon centrális alakja. Írói nagysága kétségbevonhatatlan. Bizonyos gesztusai mégsem védhetők, nem feledtetheti azokat a kritikátlan apologetika. A „homo aestheticus” apolitikussága ugyanis ellentmondásmentesen nem egyeztethető össze visszatérően fel-felbukkanó (1908, 1919–1921, 1929), faji alapú antiszemitizmusával. Kosztolányi saját akaratából illeszkedett egyrészt a korszak nemzeti konzervativizmusához, másrészt jobboldali, „állagvédő” és modernitásellenes antikapitalizmusához..... 172

Másképp – Más kép

Tütő László: **„Söpörjük el az elmúlt 25 évet!”**

A közfelháborodás-napi felszólítás sok vitát váltott ki, és többféle értelmezést tesz lehetővé. A cikk ezek egyikét gondolja át..... 192

Címlapkép: Jevgenyij Ananyjevics Haldej fotográfiaja: A szovjet zászló kitűzése a Brandenburi Kapura, Berlin, 1945.

Következő számunk tartalmából:

- Baloldali feminizmusok
- A szocializmus elméletéről és gyakorlatáról
- Migráció Kelet-Európában
- Truman-show: a filmművészet lázadása

E számunk megjelenését a Lukács György Alapítvány támogatta.
Segítségét köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel: +36 30 532 0000) vehetik át.

Győzelem és vereség: 1945, 1989, 2015

„Az urak nem bírták a nyilvános bizalmaskodást. Emlékszem, évekkel később az egyik közeli pusztán milyen meglepetéssel kaptam föl a nap-szám-szólőkötözésből a fejemet arra a hangra, ahogy a felügyeletre megjelent segédtsízt az egyik lányra támadt, aki elmaradt a sorban. – Azt hiszed – üvöltötte –, egész nap kódoroghatsz, amiért tegnap este... – s azzal a szóval jelölte meg a nemi együttlétet, melyet a cselédek is csak megvetésül használnak.”

(Illyés Gyula: Puszták népe)

Miért kell ma, 2015-ben megemlékezni 1945-ről, a náci Németország legyőzésének 70. évfordulójáról? Nem kell. A kérdés az, miért *akarunk*. A ma Magyarországon uralkodó szellemi áramlatok viszonya a Vörös Hadsereg és szövetségesei győzelméhez ismert. A konzervatív jobboldal és a szélsőjobboldal lényegében a tengelyhatalmak és a náccikkal szövetséges egykori magyar állam nézőpontjából tekint rá: 1945 májusa vereség és nemzeti katasztrófa volt, „elvesztettük” a háborút. A Magyarországon egykor domináns, de időközben marginálissá zsugorodott liberális kánon szerint pedig, amennyiben a nyugati szövetségesekről van szó, a „liberális demokrácia” ünneplendő győzelméről beszélhetünk, amennyiben viszont a Szovjetunióról, „zéró összegű játszmaról”: totalitarizmus totalitarizmust váltott.

Ha mindezt elutasítjuk, és Kelet-Európa 1945-éről beszélve (is) *győzelemről, felszabadulásról, sőt forradalomról* beszélünk, miért tesszük?

A fenti két narratíva szerint ennek csupán egyféle magyarázata lehet: így (1. eset) csak „árulók” vagy (2. eset) „osztálinisták” beszélhetnek, akiket vagy csak agyonverni, kinevetni érdemes. Egyszóval, 1945-ről mint felszabadulásról beszélni: partikuláris részérdek (a jobboldal szerint csak a kommunisták és zsidók szabadultak föl), vagy pedig szenilitás, irreleváns nosztalgia. Egyéni patológia, amely nem hordoz semmilyen szubsztantív magot, amivel érdemes lenne vitatkozni. És valóban, el tudjuk-e magyarázni a kapitalista társadalom mindennapjainak dzsungelében létező apolitikus-individualista *Ich AG*-nak, hogy ugyan miért kellene 1945-ről beszélni, miközben ketyeg a karrierépítés órája, nem beszélve a szórakoztatóbb szabadidős opciókról? Ha erre nem vagyunk képesek, akkor álláspontunk valóban irrelevánsnak tűnik.

Nem egyszerűen a náciizmus alól volt felszabadulás ez. A náciizmus, a tőkés osztályuralom legbrutálisabb formája alól való felszabadulás

mellett Kelet-Európában egy ennél sokkal hosszabb távú történelmi folytonosság az, ami megsemmisült a háborút követő demokratikus *intermezzo* és az ezt követő sztálinista modernizáció során. A premodern, személyes alávetettség, a vérségi-leszármazási társadalmi értékhierarchián nyugvó, ezeréves „régí rend” volt az, amit 1945-ben – és nem egyszerűen a sztálini Szovjetunió külső nyomása miatt – elsöpört a társadalom. Az ezt követően kiépült diktatúrás államszocializmus nem az a társadalmi rend, amit az öngazgatói szocializmus hagyományát folytató folyóiratunk mintának tart. De a régi rend visszafordíthatatlan megsemmisítése tekintetében mégis *társadalmi forradalomról* beszélhetünk, amelyet meg nem történté tenni – bármit is hallunk és látunk ma magunk körül –, azt gondoljuk, hogy lehetetlen. És ebben a tekintetben ragaszkodunk 1945 relevanciájához 2015-ben: bármennyire is megfoghatatlan absztrakciónak hangzik elsőre az „iPad-ező ész” számára győzelemről és forradalomról beszélni egy 70 évvel ezelőtti történelmi fordulat kapcsán, e fordulat esszenciája, hogy soha többé nem születnek „urak” és „bűdös parasztok”, alighanem számára is evidencia, amihez – akár tudtán kívül is – ő is ragaszkodna.

De nem csak ebben az értelemben beszélhetünk győzelemről és forradalomról: különböző okokból, de Nyugat-Európában (részben a kommunista ellenállási mozgalmak miatt), a kibővült szovjet blokkban (a szovjet egyenlősítő-modernizációs modell miatt) és az egykori gyarmatokon (az antikoloniális mozgalmak miatt) egyaránt a *társadalmi demokrácia* expanziójáról, azaz a „szubaltern” osztályok szimbolikus egyenrangúságának kivívásáról és a társadalom erőforrásaihoz való tényleges hozzáférésük drámai kibővüléséről beszélhetünk. Az egykori uralkodó osztályok vagy eltűntek, vagy hatalmas kompromisszumokra kényszerültek a társadalom „alsó” többségének szimbolikus-politikai elismerése és a társadalmi javakhoz való hozzáférése tekintetében: ez Kelet-Európában különösen drámai volt, még ha politikai diktatúra formájában is valósult meg.

Ezen a ponton álljunk meg! Míg a kelet-európai feudális-feudálkapitalista „régí rend” visszaállítása – szimbolikus és materiális értelemben –, azt gondoljuk, hogy végső soron lehetetlen, mit mondhatunk, ha a társadalmi demokráciáról beszélünk? Igen, ragaszkodunk 1945-höz, nem egyszerűen a Vörös Hadsereg győzelme tekintetében, hanem a társadalmi demokrácia *részleges* győzelmének nemzetközi momentumaként. De ma már nem az 1945-ben megnyitott korszakban élünk, hiszen közénk és 1945 közé ékelődik egy másik világtörténelmi fordulópont: 1989. Ha 1945-tel kapcsolatban *győzelemről* és *forradalomról* beszélünk, akkor mit mondhatunk Kelet-Európa és konkrétan Magyarország utóbbi 25 évéről? Mondhatunk-e mást ma, *visszanézve* e 25 év következményeire, minthogy 1989 a társadalmi demokrácia szempontjából *vereség* volt? Hiszen nem azt láttuk-e ebben a huszonöt

évben, hogy a „tankönyvi tétel”, miszerint a plebejus társadalmi demokratizálást helyettesítő liberalizmus (amely a gazdaságban eleve tulajdonosi diktatúrára épül), különböző (politikai, kulturális) diktatúrák lehetőségének is utat nyit, hogyan válik napról napra a legkézzelfoghatóbb és egyre elviselhetlenebb valósággá? Így tehát, úgy tűnik, egy még súlyosabb szót kell használnunk 1989 kapcsán, amennyiben 1945-öt forradalomnak nevezünk. Lehet, hogy ma, 2015-ben le kell vonnunk a konzekvenciákat és kimondanunk: 1989 *ellenforradalom* volt, a társadalmi demokrácia totális lerombolásának első lépése, amely könyörtelen „kapcsolással” vezetett a többihez?

És ha igen – márpedig a minket körülvevő társadalmi valóság igencsak ebbe a „sarokba” szorít be minket – akkor feltehetünk egy másik, még nehezebb és kínzóbb kérdést: el tudunk-e, el merünk-e egyáltalán *képzeln*i egy másik, jövőbeli kelet-európai (sőt: *tout court* európai) forradalmat, a társadalmi demokrácia 1945-höz hasonló újabb kirobbanását?

Gondolj bele ebbe, és innen indulj.

A szerkesztőség

2015. májusa

Az ideiglenesség időszaka: Magyarország 1944–1945-ben

Huszonöt évvel ezelőtt írtam az *Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejötte és jogalkotása* című tanulmányomat, amelyet azzal a konklúzióval zártam, hogy az 1848-as és az 1918-as forradalmak után „soha Magyarország történelmében olyan gyorsan a magyar társadalom politikai rendszere nem haladt a parlamentarizmus irányába, mint a fasiszta álpárliamenti rendszertől az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokig tartó egy esztendő alatt. Az ennek legfontosabb államhatalmi és jogi garanciáit megteremtő Ideiglenes Nemzetgyűlés ezért foglal el kitüntetett helyet magyar parlamentek sorában.”¹

Ma, amikor az 1944–1948 közötti néhány évet, és ezen belül az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakát a kormányzati emlékezetpolitika intézményei, azok emberei, illetve a velük együttműködésben álló történészek, levéltárosok egy tekintélyes része, *szovjetizálás* címen, már-már fenntartás nélkül a Rákosi-korszakhoz sorolja,² felmerül a kérdés, hogy fenntartom-e ezt a mostanára szinte képtelennek tetsző állításomat, vagy pedig revízió alá veszem? Nos, újragondolva az akkor és azután írottakat,³ nemcsak fenntartom, de a demokratikus tendenciák jelentőségét még inkább hangsúlyozni kívánom.

A katasztrófa

1990-ben nem fordítottam elég figyelmet azokra a körülményekre, amelyek között az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejött. A történet messze nem a Faragho Gábor által vezetett delegáció Moszkvába érkezésére és tárgyalásaira, vagy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) novemberi szegedi zászlóbontására megy vissza, hanem a horthysta átállás kísérlet kudarcára. Nem tudom, felmértük és megértettük-e ennek a fordulatnak a teljes tragikumát mind politikai, mint társadalomtörténeti értelemben? Látjuk-e teljes mélységét a nyilas világ kibontakozásának, s annak, hogy a magyar területekre a különböző nemzetek hadseregei, különösen a Vörös Hadsereg ellenséggént tették be a lábukat. Látjuk-e azt, hogy ennek következtében a két megszállás között milyen óriási volt

a különbség? Annyi bizonyos, hogy az átállás kudarca döntő fordulat volt az ország helyzetében.

1944. október 15–16-át követően a közvélemény óriási része előtt *jogfolytonos* államhatalom rendelte alá mind katonai, mind anyagi, mind igazgatási és eszmei értelemben, és még ezen is túl Magyarország emberi és gazdasági erőforrásait a reménytelen hitlerista ellenállásnak. Manapság – jogosan – sokat írnak a szovjet hadsereg magyarországi bűneiről, a nőkkel szembeni erőszak tömegességéről, a fosztogatásokról, rekvirálásokról, önkényeskedésekről, a diktátumokról. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy ha Horthy átállása sikeres lett volna, akkor a magyar nép szenvedései jelentősen megrövidülnek, és az ország pusztulása jórészt elkerülhető lett volna. Amíg a román és bolgár átállás sikere okán a front, a harcok ott hetekre redukálódtak, Magyarország trianoni területén 1944. szeptember 23-ától⁴ több mint fél esztendeig elhúzódott a mérhetetlen kínokat, szenvedést és károkat okozó öldöklés.⁵ Hitler 37 hadosztályt dobott át Magyarországra. Megtartására hallatlan erőket összpontosított, aminek következtében kegyetlen összecsapásokra került sor, többek között – még Horthyék alatt –, Debrecen környékén, majd ezt követően Budapest ostrománál, a Balaton térségében és Bécs előterében. A budapesti csata nemzetközi összehasonlításban is rettentő nagyságrendű volt.⁶ A front több helyen ide-oda mozgott, megállt, ami tovább nehezítette a lakosság helyzetét. Magyarország nem egyszerűen a második világháború végének egyik fő hadszíntere volt, hanem a keleti fronté, amelynek a nyugati fronttól való másságát, sokszoros borzalmát, kíméletlenségét csak most kezdjük részleteiben megérteni. Az itteni helyzetet leginkább a szovjetek németországi harcainhoz lehet hasonlítani, vagyis a lehető legrosszabb forgatókönyv megvalósulásához.⁷ A mindennapi élet katasztrófáiról meglehetősen hosszan lehetne idézni visszaemlékezésekből, naplókából, irodalmi alkotásokból. Elég Szép Ernőre, Darvas Józsefre, Fenyő Miksára, Polcz Alainere, Kassák Lajosra, Déry Tiborra, Márai Sándorra, Nagy Lajosra, Tersánszkyra utalni, vagy Szabó Dezső naplójának utolsó bejegyzéseire, Illyés Gyula nemrég megjelent naplórészletére hivatkozni, de említethetnék a politikusok visszaemlékezéseinek sorát a kommunizistáktól az emigrációba kényszerültekig.

A sikertelen átállás következtében ráadásul bekövetkezett az, amit Horthy minden eszközzel el akart kerülni, vagyis egy olyan magyar–román háborút, amelyben a románok a győztesek oldalán állnak. A románok két hadsereggel vettek részt a magyarországi hadműveletekben. Budapest ostromában is, amit a román sajtó 1919-re visszautalva ki is használt. Román adatok szerint, Magyarország területén 178 ezer román harcolt, ebből 42 ezer elesett.⁸ Mi több, a nemzet katasztrófáját jelentő hét hónap alatt nemcsak a szövetségesekkel vívott az ország háborút, de 1944. december 14-én Bulgária is hadat üzent Magyaror-

szágnak és részt vett a harcokban egy hadsereggel⁹, továbbá a déli határmenti területeken a hadműveletekbe még a jugoszláv partizán-hadsereg egységei is beszálltak, aminek súlyos következményeit ma már a közvélemény ismeri. Románia és Bulgária ugyan elveszítette a békét, de megnyerte a háborút. Épp Magyarországgal szemben.

Mindeközben a „nyilas Magyarország” totális háborút hirdetett a Szovjetunió ellen három, majd két hadsereggel. A novemberi nyilas–náci megállapodás ennek jegyében további négy új hungarista és négy új magyar SS-hadosztály felállításáról szolt, aminek a felét teljesíteni is tudták Szálasiék. A Balaton környéki német offenzívában egy megerősített magyar hadosztály részt is vett. Nem is szólva a hungarista állam egyéb aktivitásáról.¹⁰ A Nyilas-Magyarország az ország határain túl is folytatta a szovjetek elleni háborút. Németek által birtokolt cseh-szlovák, osztrák, német, dán területeken 517 településen tartózkodott – 300 ezret meghaladó létszámmal – magyar alakulat. Beregfy Károly utolsó hadparancsát 1945. április 26-án adta ki, amelyben a végsőként való kitartásra utasította a magyar katonákat, ugyanakkor kapcsolatfelvételre a nyugatiakkal a kapituláció érdekében.

Közbevetőleg jegyzem meg, hogy az „utolsó csatlós” megszégyenítő jelzője nem igaz, hiszen a Független Horvát Állam csapatai csak 1945. május 15-én tették le a fegyvert. Ők is a nyugati seregek előtti kapituláció reményében tartottak ki addig. Miután az Ideiglenes Nemzetgyűlést és kormányát a szövetségesek elismerték, a fegyverszünet aláírásra került, és a virtuális átállás megtörtént, a magyar szuverenitást birtokló hatalom már 1945. januártól a szövetségesek oldalán állt. Viszont magyar haderő és igazgatás Hitlerék mellett szervezte az ellenállást a másik országrészben, sőt még határainkon túl is. Egyszerre volt Magyarország csatlós és szövetséges. Egyszerre állt mindkét oldalon.

Mindezekért elsősorban a szovjet hadseregnek és szövetségeseinek rendkívül komoly árat kellett fizetnie anyagiakban, emberéletben. Magyarország hadtörténetének 2. kötete több mint 140 ezres embervesztéset regisztrált szovjet oldalon.¹¹ Ezt páratlan brutalitással fizettette vissza elsősorban az itt élő német nemzetiséggel, de a magyar hadifoglyokkal és a lakossággal is. Nem fejezheti ki szemléletesebben Magyarország helyzetét más, mint Kovács Imre szavai. Ezt vetette papírra harmincegy év távlatából:

A második világháború legdrámaibb mozzanata (számunkra) az ezeréves magyar állam összeomlása volt. Kísérteties félévet élt át az ország 1944 őszétől 1945 tavaszáig; ahogy az arcvonal átgördült, mint egy lassított felvétel, úgy zúzta szét intézményeit, közigazgatását, hivatalait, laktanyáit, gazdasági szerkezetét, a társadalmat és illúzióit.¹²

1944. október 15-ét ilyen értelemben a magyar nemzet egyik őskatasztrófájának kell tekintenünk, amiben a *horthysta országvezetés felelőssége rendkívül súlyos*, de azért tegyük hozzá, hogy nem kizárólagos.

Mindennek ódiomát az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak viselnie kellett. Amikor az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózatában 1944. december 21-én a szuverenitás kizárólagos birtokosának nyilvánította magát, a magyar állam szervei a nyilas hatalom szolgálatában tevékenykedtek. Midőn január 20-án Gyöngyösi János külügyminiszter aláírta a fegyverszüneti egyezményt, 15 magyar hadosztály és egy dandár állt szemben a szovjetekkel és szövetségeseikkel, míg a másik oldalon lényegében nem volt magyar fegyveres erő. Az ideiglenes hatalomnak nulláról kellett indulnia, szemben az 1944. március 19-i megszállással, amely lényegében meghagyta korábbi keretei között a magyar államot, hivatalnoki karával, intézményeivel, kormányzójával. Horthy és társai saját bázisról indíthatták a belső önrendelkezés visszaszerzését, ami 1944. augusztus végén egy potens kormány megteremtéséig, az illegálitásba kényszerített ellenzékkel való akciószövetség körvonalazásáig, az átállás előkészítéséig juthatott. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány erre azonban legfeljebb emlékeztethette Moszkvát, de felmutatni alig tudott valamit. Olyannyira, hogy a Budapesten kibontakozó és komolyabbnak ígérkező ellenállás sem ért el eredményt, miután a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának vezetőt november 22-én letartóztatták. Nem robbanhatott ki a fővárosban olyan fegyveres ellenállás, amely megmenthette volna Budapest lakóit a pusztító ostromtól, ellentétben több európai fővárostól.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormánya milyen mélységes mélyről indult. 1919 után megközelítően sem volt ilyen rossz a helyzet, hiszen a háború nem szántott végig az országon, a megszállás nem volt teljes, a közigazgatás, a politikai szervezetek, sőt a kormányzat egy pillanatra sem tűnt el. Reményt az adhatott, hogy a Vörös Hadsereg a magyar közigazgatás visszaállítása, a függetlenség megteremtése, a felszabadítás jelszavaival érkezett ide, s hogy a szovjetek megátalkodott és végletes németgyűlölete némi kíméletet ígért a keleti seregek magatartásában.

Nemzetmentés

Ebben a helyzetben az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózata és a kormányprogram nemzeti és demokratikus feladatokat ugyan egyszerre fogalmazott meg, de a nemzeti feladatok minden szempontból felülírták a demokratikus feladatokat. Ezeknek a feladatoknak a számbavétele, súlyuk értékelése nélkül, valamiféle „demokráciaideál” számon kísérelésével képtelenség az ideiglenesség időszakának józan történelmi értékelését elvégezni.

Nemzeti feladaton a kormány az átállást, a szuverenitás fokozatos visszaszerzését, az ország újjáépítésének megkezdését értette. A valóság azonban ennél sokkal súlyosabb és számosabb teendőt kényszerített a kiépülő hatalomra.

Gazdaság

A háborús pusztítás adatait minden kézikönyv és egyetemi tankönyv tartalmazza. A kétféle kirabolt ország visszafizethetetlen adóssághalmánya és fokozódó eladósodása nem is a legrosszabb fejleménye volt a korábbi és a háborús éveknek. Nemcsak a pénzügyi eszközök, de a termelés elindításához nélkülözhetetlen termelő eszközök és humán a tőke is csak erősen korlátozottan állt rendelkezésére. Az ország a történelemben egyedülálló mértékben veszítette el gazdasági szuverenitását a pénzügyek és az ipar szovjet kézbe kerülésével, egyben a hadsereg- és a SZEB-ellátási kötelezettség kényszerű vállalásával. S itt következnek 1945 első felének kínlódásai, illetve a jóvátételi szerződéssel kapcsolatos tárgyalások és megállapodás. A nemzeti érdek azt diktálta, hogy a kormány szerezzék vissza az ipari termelés, a logisztika, a közlekedés, a kereskedelem és a pénzügyek feletti szuverenitás legalább egy részét az állam és a hazai vállalkozások számára. A jóvátételi szerződés aláírása pontosan ezt a célt szolgálta, még annak tudatában is, hogy mindenki látta: a vállalatok teljesíthetetlenek. Különösen amiatt, hogy a szovjetek a Magyarország számára rendkívül hátrányos 1938-as világgiazi árakon akartak megegyezni. A magyar delegáció mindaddig ellenállt ennek, amíg a szovjetek nem álltak elő ultimátummal és fenyegetésekkel. Ezt követően született meg az a június 20-i kemény kormányjegyzék, amelyben a magyar fél az aláírás fejében az említett szuverenitás visszaállításának követeléseit fogalmazta meg.¹³ Az önállóság ára az volt, hogy a nemzetgazdaság megmaradt belső forrásainak mozgósítására építő gazdaság- és pénzügypolitika megvalósíthatatlannak bizonyult, s a talpra állás megkezdéséhez a gazdaságilag szinte teljesen elszigetelt ország külső forrásokat volt kénytelen igénybe venni. A magyar külügyminiszter és a SZEB vezetője között június elején került szóba a környező országokkal való kereskedelmi kapcsolat felvétele érdekében történő kiutazások engedélyezése. Jellemző, hogy a bolgár kapcsolatfelvételi kérelem 1945. augusztus 9-én datálódott.¹⁴ De még jellemzőbb Gerő Ernő miniszter K. Vorosilovhoz intézett 1945. szeptember 6-i keltezésű levele, amelyben az újjáépítésre és a kártérítésre hivatkozva kérte a kereskedelmi lehetőségek megadását Bulgária, Jugoszlávia, Lengyelország és Ausztria felé. A szovjet források nagyarányú igénybevétele 1945 nyarán elkerülhetetlené vált.

Kényszerhelyzet vezetett a Gerő Ernő és Bán Antal által megkötött szovjet–magyar gazdasági egyezményhez, amelynek kereskedelmi része az ipar működéséhez nélkülözhetetlen nyersanyagokat biztosította az ország számára,¹⁵ de ennek fejében Gerő magyar–szovjet közös vállalatok létrehozására is kötelezettséget vállalt. A megállapodással kapcsolatos belső és nemzetközi viták következtében a kormány a ratifikálást ugyan halasztgatta, de októberre a magyar gazdaság minden addiginál súlyosabb kilátások elé nézett. A kényszerhelyzetet azonban, álláspontom szerint, betetőzte, hogy a potsdami határozat szerint a szovjetek megszerezték a magyarországi német tulajdont.¹⁶

A termelési infrastruktúra rendbe hozása szempontjából is nélkülözhetetlen volt a közlekedés normalizálása, ezért ennek prioritássá emelése az INK helyes lépése volt. 1945 nyarán két gazdaságpolitikai erőközpont alakult ki, az egyik az említett közlekedési, a másik az újjáépítési tárca volt, az utóbbit Nagy Ferenc, a kisgazdák erős embere vette kézbe. A gazdaságpolitika szférájában a kormányban Gerő miniszterré való kinevezésével nem történt arányeltolódás. Fontosabb volt a július 21-i személycsere, vagyis Vásáry István pénzügyminiszter lecserélése Oltványi Imrére, de még így is megmaradhatott az újjáépítési–pénzügyi együttműködésen alapuló kísérlet egy kisgazda vezetés alatt álló kormányzati gazdasági erőközpont létrehozására. Ezt azonban a kommunista–szociáldemokrata kapcsolat megakadályozta. Az ideiglenesség időszakára tehát nem mondhatjuk, hogy a kormányzatban létrejöhett volna egy olyan helyzet, mint ami később a Gazdasági Főtanács működését, a kommunista befolyás eluralkodását jellemezte.

Népvédelem, életvédelem

A kormánynak a gazdasági problémákhoz hasonló súlyú élet- és népvédelmi alapproblémákkal kellett szembenéznie, úgy, hogy egyfelől fenntartja baráti arculatát a szovjetek és a Vörös Hadsereg felé, másfelől – szinte eszköztelenül – fellép a szovjet hadsereg atrocitásaival szemben. Ezt személyesen és jegyzékekben folyamatosan megtette, ám ennek pontos dokumentációja még nem készült el. Különösen a SZEB válaszjegyzékeinek feltárása és elemzése hiányzik, ami magyar levéltári munkával el sem végezhető. Annyi máris látszik, hogy a fegyverszüneti szerződés megkötése előtt, majd februártól az Ideiglenes Nemzeti Kormány sorozatosan küldte jegyzékeit a szovjet hadsereg emberfogásai ellen. Kétségtelen, hogy ez erőteljesen nemzetiségi alapon történt, nem a német, hanem csak a magyar nemzetiségük elhurcolásával szembeni fellépést jelentett. A helyi szervek és a kormány tudomásul vették a németek munkára szállítását, de igyekeztek tenni a német nevű magyarok érdekében. Olyan jegyzék is szerkesztődött, amely a politikai nyomtaték kedvéért arra hivatkozott, hogy a MNFF

pártjai felkeresték a miniszterelnököt, és kérték, tegye szavá, hogy a Budapest utcáin, óvóhelyein összeszedett emberek közül legalább az ellenállási mozgalomban résztvetteket, a Soporonkőhidáról hazatérteket bocsássák szabadon, illetve ismételten interveniáljon a gyűjtőtáborok embertelen körülményeinek enyhítéséért. A kormány, látva lépései kudarcát, arra összpontosított, hogy az elhurcoltakról legalább információja legyen. Így a helyi kezdeményezésekre alapozva nyomtatványt készített erre a célra, amely lehetőséget teremtett legalább arra, hogy ha valaki nem német nemzetiségű, akkor elindulhasson a visszatérésével kapcsolatos eljárás. Ilyen szabadonbocsátási diplomáciai jegyzékeket szépszámmal ismerünk.

A háború befejezése előtt, de főként azt követően újabb összetett és hatalmas feladat tornyosult a kormány előtt: a menekültek, a hadifoglyok és a koncentrációs táborokba hurcolt többszázezer ember hazatérésének segítése.¹⁷ Ebbe beletartoztak a területgyarapodás után Magyarországhoz került országrészekről menekültek visszatérése és a környező országokból meginduló elűzetésekkel kapcsolatos fellépés, illetve a hontalanok ellátása, befogadása, olykor letelepítése is. Ez Csehszlovákiában magyarokat, Kárpátalján, Romániában és Jugoszláviában magyarokat és németeket érintett. De még az itt maradt lengyelek sorsáról is gondoskodni kellett.¹⁸ Ezekben az esetekben a magyar kormány kezét megkötötte, helyenként megbénította a Szövetséges Ellenőrző Bizottság megkerülhetlensége, a nemzetközi elszigeteltség és szuverenitáshiány. Kormányjegyzékek garmadával lehet itt is találkozni, amelyek mind a menekültek, települők sorsának enyhítését, megoldását kívánták segíteni.

Még a nemzetközi postai, vasúti forgalom helyreállítására is nyárig kellett várni. Jellemző példa a Külügyminisztérium 50.374/1945 sz. szóbeli jegyzéke a SZEB-hez 1945. szeptember 10-éről, amelyben egyszerre kérték a postaforgalom Bulgária felé és a vasúti forgalom Ausztria felé való helyreállítását.¹⁹

Nemzetvédelem

A magyar kormány 1945 tavaszi csapdahelyzetére Balogh Sándor egy 1990-ben megjelent tanulmányában világított rá legjobban. Eszerint a csángókat, a bukovinai székeleyeket és a szomszéd államokból menekült más magyarokat is a Dunántúlon kellett, illetve lehetett csak elhelyezni, és ez elkerülhetetlenül felvetette a Volksbund-tagok lakóhelyükről való elmozdításának problémáját.²⁰ A csehszlovákiai magyar kisebbség egyre erősödő kiszolgáltatottságáról már 1945 tavaszán érkeztek hírek a kormányhoz. Az állás- és vagyonvesztés, az internálástól való félelem egyre tömegesebb menekülést eredményezett a felvidékről. Balogh Sándor nyomán Tóth Ágnes kutatásai is

megerősítik azt, hogy az INK 1945 első felében 27 jegyzéket intézett a SZEB-hez ebben az ügyben, eredménytelenül.²¹ Ez a folyamat nem állt meg,²² ezért a kormánynak és a politikai pártoknak szembe kellett nézni azzal, hogy a menekültek letelepítése hogyan történjen, és részben ezzel összefüggésben mi legyen a hazai németiséggel, közelebbről annak a náci Németországot kiszolgáló részével. Mielőtt tovább mennénk, itt is vissza kell nyúlnunk a háború előtti és alatti évekhez, amit a mai szakirodalom figyelmen kívül hagy a német kitelepítés tárgyalása során.²³

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy Lengyelország és Csehszlovákia német nemzetiséggel szembeni intoleranciájának gyökere a hitleri Németország agresszív-háborús politikájának arra a vonatkozására megy vissza, amely a nagyszámú kelet-európai német diaszpóra védelmére és a birodalomhoz csatolására hivatkozva lépett fel a két országgal szemben.²⁴ Ehhez hozzá lehet tenni a német nemzetiség birodalomhú magatartását is.

Nálunk ennek a magatartásnak a Volksbund és csatolt szervezetei voltak a megtestesítői. A trianoni Magyarország területén az 1941-es népszámlálás adatai szerint 477 ezer német anyanyelvű és 303 ezer nemzetiségű, a területében gyarapodott Magyarországon 720 ezer anyanyelvű és 533 ezer nemzetiségű német élt. Ezzel szemben a Volksbund 1944 augusztusában már több mint 1 millió 310 ezer németről beszélt. 1941 tavaszán a Volksbund taglétszáma megközelítette a 100 ezer főt, a helyi csoportok száma pedig elérte a 410-et.

A szervezet egyszerre volt náci, használt horogkeresztes zászlókat, ünnepelte Hitler születésnapját és terjesztette eszméit (nemzetiszocialista nevelőintézet-hálózatot működtetett), egyszerre volt antiszemita és magyarelles, már amennyiben a disszimiláció lelkes szorgalmazója és számos magyarelles akció szervezője volt, miközben parlamenti képviselői a kormánypárt padsorait erősítették. Nem kevésszer a német diplomáciának kellett lojalításra és visszafogott magatartásra intenie magyar szövetségesével szemben a Volksbund agresszív politikai vezetőit. A Volksbund és csatolt szervezeteinek befolyását illetően 1943. február 15-én, vagyis Voronyezs után kelt jelentés szerint, az általuk valamilyen módon szervezettek száma elérte az 500 ezer főt. Tilkovszky Lóránt megállapította, hogy annak ellenére, hogy a német vereségek előtti helyzethez képest majdnem 7%-os volt a csökkenés ez „nem változtatott azon az alapvető tényen, hogy a Volksbund a legfontosabb német településeken befolyása alatt tartotta azokat, akik magukat németeknek vallották.” Ezen belül magának a Volksbundnak a taglétszáma 1942 őszén elérte a 300 ezer főt.²⁵

A Volksbund-tagok és a Volksbund által megszervezettek együttesen mintegy 70 százalékát teheték ki az akkor Magyarország hivatalos statisztika szerint német népességnek. A Volksbundtól

magukat távol tartó németek 28 százalékos aránya mégsem fejezi ki híven a valóságot, hiszen politikailag egyre inkább passzívak lettek azok is, akik – főleg a népi-német gazdasági munkaszolgálat keretében – a Volksbund irányítása alatt álltak. A németeknek mindössze 2 százalékuk fordult szembe aktívan a Volksbunddal, a Hűségmozgalomhoz történt csatlakozással.²⁶

A szociáldemokrata nemzetiségi szervezetek megerősítését pedig a horthysta hatalom akadályozta. Ez a szervezet tehát Magyarország állampolgárainak egy részét disszimilálódnó nácibarát közösségeként kívánta megszervezni, lényegében a hitlerista birodalom egy zárványát akarta létrehozni Magyarországon. Az önkéntes katonai toborzások kezdetben azzal jártak, hogy a belépők el is veszítették a magyar, és megkapták a német állampolgárságot. (A Sztójay-kormánytól kezdve az SS-be beszervezettek megtarthatták a magyart.) Ma is érvényesnek tekinti a szakirodalom az SS-alakulatokba bevonult magyarországi németek 120 ezres létszámát. Ez egy kisebb hadseregnek felelt meg.²⁷

Ilyen előzmények után került sor arra, hogy a földreformrendelet nemcsak a nyilas és fasiszta vezetők, a háborús és népellenes bűnököt elkövetők, de a Volksbund-tagok földjeit is elkobzásra ítélte. A német nemzetiségi területeken az ott lakók, valamint a nyugati hadifogságból visszatértek természetesen igyekeztek elkerülni a föld- és vagyonvesztést, egyes helyeken, ahol a lakosok nagy többsége német nemzetiségű volt, földosztás során még földhöz is jutottak. Az 1945. május 14-i pártközi értekezleten a négy koalíciós párt és a PDP a csehszlovákiai helyzet ismeretében megállapodott abban, hogy nemcsak a földkobzást hajtják végre, hanem előkészítik a volksbundisták kitelepítését is, a többi német nemzetiségi lakost pedig széttelepítik. A menekült magyarokat igyekeznek visszajuttatni eredeti lakóhelyükre, de ha ez nem megy, akkor a megüresedett sváb birtokokon találnak nekik helyet.²⁸

A helyzet azonban ezek után csak rosszabbodott. A volksbundisták különböző ellenállási kísérletei kismizmizésük ellen folytatódott, helyenként csángó–német konfliktussá fajult.²⁹ Ide tartozott, hogy június második felében a Hűségmozgalom memorandumban kérte a belügyminiszter tagjai kedvező elbírálásban részesítésére. 1945. július 4-én a pártközi értekezlet a bukovinai székelyek letelepítése mellett döntött, amit már tágabban a német nemzetiség rovására, politikai jogai átmeneti felfüggesztése mellett kívántak végrehajtani.³⁰ Júliusban, augusztusban és szeptemberben razziák, letartóztatások, internálások kísérték a földigénylésekkel, telepítésekkel kapcsolatos nemzetiségi konfliktusokat. A Pest környéki sváb településeket a politikai rendőrség szisztematikusan átfésülte, és 1200 személyt állított elő, akik közül 742 főt utalt népbíróság elé.³¹ Potsdam után ilyen belpolitikai körülmények között került sor az 1945. augusztus 13-i rendkívüli miniszter-

tanácsi ülésre, ahol a magyar kormány a szövetséges nagyhatalmak döntésére hivatkozva, most már nemcsak a náci, hanem a német nemzetiségűek kitelepítéséről döntött.³² A körülmények pontos ismeretéhez még figyelembe kell venni azt, hogy ha nem is nyilvánosan, de folytak az egyezkedések a SZEB-bel, személy szerint Vorosilovval a magyar hadifoglyok hazaengedéséről, amit nem sokkal ezt követően a marsall nyilvánosan megígért, s ez többszázezer magyar hazatérését vetítette előre. Az új belügyi államtitkár, Farkas Mihály, nyugati útja után 300–400 ezer hazatérésre váró magyarról beszélt, akik gyorsuló hazaküldéséről már július közepén hírek érkeztek. Ennek ismeretében egyfajta új földosztás lehetősége is kiszivárgott a lapokban, a kérdés csak az volt, vajon ez kinek a rovására valósulhat meg? E mellett ismét utalni kell a csehszlovákiai magyarok helyzetére is.

Gyöngyösi János külügyminiszter már 1945. július 1-i békéscsabai nagygyűlési beszédében erélyes hangot ütött meg E. Benes május 9-i pozsonyi beszéde és az ezt követő atrocitások miatt. A külügyminiszter kitért a magyarokat sújtó korábbi intézkedésekre,³³ majd az internálás embertelen módozatát ismertette, végül az INK válaszlépését tárta a nyilvánosság elé. Eszerint a kormány nem ért egyet a kitelepítéssel, a kényszerű lakosságcserével, illetve idehaza mindent megtesz a magyarországi nemzetiségek, így a szlovákok önrendelkezése, anyanyelvi iskoláztatása érdekében. A nyilvánosság azonban semmit sem számított.³⁴

A magyar kormány erélyes jegyzéket küldött a SZEB-nek a potsdami értekezletet követően, 1945. augusztus 25-én is azzal a hivatkozással, hogy a nagyhatalmak csak a németek kitelepítéséről döntöttek Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország területéről, a csehszlovákiai magyarok kérdésében nem foglalt állást. Ennek sem volt foganatja, a csehszlovákok magyarokkal szembeni intoleranciája csak fokozódott.

Az ország kiszolgáltatottságát mi sem jelezte jobban, mint az Ukrán Nemzeti Tanács területfoglaló akciója. 1945. augusztus 20. előtt ukrán csapatok szállták meg a Tisza vonaláig Magyarország észak-keleti területét. A határvédelmet, a rendőrséget, a közigazgatást felszólították az ukrán állampolgárság felvételére, s aki ezt nem vállalta, elzavarták. Szavazócédulákat osztottak ki a lakosság között a csatlakozás kimondásának előkészítésére. A SZEB intézkedése nyomán, 1945. augusztus 28-án az esti órákban azonban az ukránok visszavonultak a trianoni határok mögé. A vásárosnaményi szovjet parancsnok elrendelte a károk felmérését és a közös szovjet-magyar határjárőrözést néhány napig, amíg a határ őrizetét az ukránoktól a szovjetek át nem vették.

Hasonló akciókra a déli határ mentén is sor került. A magyar kormány szóbeli jegyzékében már március 15-én jelezte a jugoszláv területen elkövetett tömeggyilkosságokat. Májusban Mohács környékén került sor jugoszláv atrocitásokra, Szegeden partizánparancsnokság székelt, Baranyában az elszakadás mellett agítottak, és arról is érkeztek

hírek, hogy a megye és Baja környékének megszállására készültek. A szeptember 19-én kelt 32499. számú, a SZEB jugoszláv missziójának küldött kormányjegyzék szerint, partizánok átjártak Magyarországra, erőszakoskodtak, agítottak. Pl. Felsőszölnökön gyűléseket hívtak össze, és itt a járás, sőt Körmen és Szombathely elcsatolását hirdették. Volt, hogy a rendőrséget lefegyverezték, és partizán közigazgatást akartak bevezetni, amit az orosz járási katonai parancsnokság hiúsított meg. Végiglátogatták a község volksbundista tagjait, velük átcsatolási kérelmet írtak alá, azzal hitegetve őket, hogy elkerülhetik a kitelepítést.

Holokauszt, középosztály, reakció

Nem egyszerűen arról a nem jelentéktelen feladatról volt szó, hogy ki kellett építeni egy működőképes központi hivatali rendszert, meg kellett teremteni a helyi közigazgatást, hanem arról, hogy ez az állam, ez az ellenkormány nem vehette át az ország másik felében ellene és szövetségesei ellen tevékenykedő hatalmi apparátust, hanem valahonnan újat kellett kiépítenie. A kérdés az volt, hogy kiből jöjjön létre ez az apparátus? Azokból, akik így vagy úgy kiszolgálták az ellenséges adminisztrációt? Vajon készen állt-e egy másik elit, amely egyszerűen a korábbi helyére áll? Nemigen volt ilyen. A feladat történelmi léptékkel mérve is rendkívüli volt, amit az ideiglenes hatalom a régi apparátus felülvizsgálat közbeiktatásával való visszavételével kísérelt megoldani. Ugyanakkor a fegyverszüneti szerződés 15. pontja nem egyszerűen antifasiszta lépéseket várt a magyar kormánytól, hanem fellépést minden olyan szervezettel szemben, amely az Egyesült Nemzetekkel, vagyis az antifasiszta koalícióval ellenséges magatartást tanúsított. Ez mindenekelőtt a szovjetellenességet, vagyis az antibolsevizmust emelte be az üldözendő nézetek és cselekedetek közé. Mind az antiszemitizmus, mind az antikommunizmus alappillére volt a Horthy-rendszernek. Hogy ez milyen feszültségalmazt eredményezett, azt a történeti szakirodalom eddig is jelezte.³⁵

A magyar közvélemény a háború befejezését követően kezdett szembesülni azzal, amiről korábban keveset tudott. Haláltáborok rémtettei tárultak fel, kihantolták a tömegsírokat, bemutatták a munkaszolgálatosok halálmeneteit,³⁶ beszámolók jelentek meg a német–nyilas rablások méreteiről. Hazatértek az üldözöttek első csoportjai, köztük az 1944. március 19-e után elhurcoltak, s a beszámolók megrendítő híradásokkal szembesítették az újságolvasókat és 1945 májusát követően a rádióhallgatókat is. (Egyik ilyen drámai „tudósítás” Parragi György cikke volt a mauthauseni koncentrációs táborban megéltekről.³⁷) Az indulatokat fokozták a városokban alig múltó közellátási nehézségek, a közbiztonság katasztrofális helyzete, miközben a főbűnösök még szökésben voltak. Ősszel aztán megkezdődtek a hazahozott nyilas vezérek és politikai

exponensek elleni perek. A közvélemény ezekben a hónapokban folyamatosan és egyre sokkal több módon szembesült a háború szörnyeteivel, egyre követelőbbben volt jelen nemcsak a felelősök megbüntetésének, de a felelősség tágabb meghatározásának a szándékai is. A sokféle szorongás, félelem sem igen enyhült: ellátási, számonkérési gondok mellett ott volt a többszáz ezer hadifogoly sorsát való aggodalom. A bűnök mélységes mély szakadéka tárul fel, amely büntetésért, igazságtételért, bosszúért kiáltott, s az okok keresésénél nem lehetett megállni a német megszállásnál, a nyilas rémuralomnál, hanem viszább kellett menni a háborús részvételig, és a sovíniszta, rasszista nézetek geneziséig, az antiszemita és szovjetellenes uszításig. Egyre nehezebbé vált a kollektív felelősségi körök megállapításának elkerülése, legyenek azok szervezetek, nemzetiségek, társadalmi csoportok.

A középosztály jövőjének kérdése már az Ideiglenes Nemzetgyűlés első ülésén felvetődött, majd folyamatosan napirenden volt a háború alatt indult vita a középosztály jövőjéről, megújításáról, lecseréléséről. 1944 végén még jelen volt a faji, nemzeti újjászervezés gondolata is, ami egyet jelentett a politikai életben és a koalícióban való németellenes, állagőrző, mérsékelt demokratizáló szándékkal. A társadalmi átépítés mellett állást foglalók dzsentriellenességükben voltak egysegések. A PDP a polgári középrétegek helyének megőrzését szabta feltételnek. A Kiszgazdapárt centruma Bajcsy-Zsilinszky Endre 1943-ra kikristályosuló koncepciójának megfelelően, a népi rétegek uralmi helyzetének bővítését tűzte zászlajára. A baloldallal ebben, vagyis az értelmiség munkás-paraszti rétegekből való átépítésében szövetségre lehetett lépni egészen 1945 nyaráig. Mi történt ekkor?

1945 derekán az igazoltatási eljárásokon tapasztaltak, a felelősökre vonás enyhése és kijátszása, a főbűnösök kiadatásának elhúzódása, a Volksbunddal, a németességgel kapcsolatos említett helyi konfliktusok egyre élesebben vetették fel ismét a kérdést, vajon a középosztály nagy tömegei beilleszkednek-e az új rendszerbe, vagy annak opponensei maradnak? A reakció tömegbázisa szűkül, avagy szélesedik? A hatalomra került pártok vezetői és gondolkodói, a középosztály önkritikára hajlamos képviselői egyre inkább úgy látták, hogy a középosztálynak a korábbi hatalomhoz közelebb álló – tehát nem a magánalkalmazotti része – képtelen az őszinte önkritikára, fenyegetettsége okán nem vállalja a lelkiismeretvizsgálatot, nem érez szégyent, hallgatásba burkolódik vagy morgolódik, passzivitásba vonul, ellendrukkerként a partvonalról szemléli a pályán történeteket, potenciális ellenzékké válik. Számára az a jövőkép, amit az új rendszer nyújtani tud, és amelynek elején szenvedés és áldozatvállalás áll, üres, múltjától nem tud szabadulni, öngazolást keres. Valójában ez nem volt magyar jelenség, a vesztes társadalmi csoportoknál mindenütt megmutatkozik a morális és kognitív értékvesztés időszakában a hátrítás, és a trauma elől menekülve az emlékezet szelektívív válásnak

tünetegyüttese. Németországban a hallgatást egy következő generáció, a 68-as nemzedék fellépése és a nyíltan megfogalmazott kérdései által generált társadalmi kibeszélés oldotta meg. 1945-ben a kereszténynemzeti jobboldali középosztály erre nálunk is képtelennek bizonyult, és a későbbiekben saját gyermekei sem kényszeríthették rá. Tisztelet a kivételnek, azoknak, akik ezt a szembenézést elvégezték, és várták társaiktól is. Idézzük Márai Sándornak egy nyilvánosan megjelent naplórészletét, amely a Magyar Nemzet 1945. június 17. számnak harmadik oldalán olvasható:

Mi volt az a „jobbaldaliság”, mely Magyarország vesztét okozta? Valamilyen hit, hétszer szent elv, tételes meggyőződés? Nem, más volt.

A háborúnak vége, s a feladatok mérhetetlen sora vár reánk: el kell temetni a halottakat, el kell takarítani a romokat, kenyeret kell adni az éhezőknek, államot kell építeni a törmelékből, amit a rablógyilkos horda, melynek nagyrésze megszökött, reánk hagyott. De ez a kisebbik feladat. Ahhoz, hogy Magyarország megint nemzet legyen, megbecsült család a világban, ki kell pusztítani egyfajta ember lelkéből a „jobbaldaliság” címkéjével ismert különös valamit, a tudatot, hogy ő, mint „keresztény, magyar úriember” előjogokkal élhet e világban; egyszerűen azért, mert „keresztény, magyar úriember”, joga van tehetség és tudás nélkül is jól élni, fennhordani az orrát, lenézni mindenkit, aki nem „keresztény, magyar”, vagy nem „úriember”, tartani a markát, s a keresztény-magyar markába baksist kérni államtól, társadalomtól; állást, kitüntetést, maradékbirtokot, potyanyaralást a Gallya-tetőn, kivételezést az élet minden vonatkozásában. Mert ez volt a „jobbaldaliság”, a huszonöt éves „kurzus” igazi értelme, minden más, amit jelszóban reáakasztottak, csak sallang volt és fityegő. S az efajta ember nem tanul. Aki elmúlt harminc éves és ebben a szellemben nevelkedett, reménytelen; talán megalkuszik, fogcsikorgatva s mert önző és gyáva: bizonytalannal hajlong majd az új rend előtt; de szíve mélyén örökké visszasírja a „jobbaldali, keresztény, nemzeti” világot, amelyen belül olyan szépen lehetett zsidóvagyon rabolni, versenytársakat jogi gesztusokkal legyilkolni és aladárkodni a nagyvállalatok ellen, képzettség és hozzáértés nélkül. S lehetett „előkelő közhivatalnoknak” lenni és sérthetetlen, külön kodex-szel védett katonatisztnak; s mindezért nem adni cserébe semmit, csak becses létezése tényét. S mindig tehetségét, tudását és jellemét meghaladó módon érvényesülni, származási vagy világnézeti alapon, a minőségi versenytársak finom, vagy durva kikapcsolása árán. Ez a fajta soha nem változik meg. De amíg ezeknek szavuk van, vagy befolyásuk, Magyarország nem lesz újra nemzet.

Csak a nevelés segíthet, mely a gyermekek lelkét ragadja meg. Az a jobboldali társadalom, mely átcsúszik valahogyan az igazoltatások rostáján, áthazudja magát ez örvénylő folyam jobbpartjáról a balpartra: rövid idő múltán előlről kezdi majd a sűgást-bűgást, törzsasztaloknál, evezősegyletekben, kocsmákban, társaskörökben; s mert a romok között, melyek az ő gatzetteik következtében reánkiszakadtak, csakugyan veszélyes és nyomorúságos lesz az élet, bizonygatják majd, hogy mégis csak szebb és jobb volt minden „azelőtt”, mikor ők uralkodtak. Ilyenkor nem szabad fáradtnak, sem restnek lenni s minden alkalommal, minden következménnyel fejűkre kell olvasni az igazságot.³⁸

Ez a kép az, amely a reakció vaskos jelenlétét bizonyította, s amely régi rendszer nyugatról folyamatosan visszaáramló kisebb-nagyobb exponenseinek megjelenésével a baloldal szemében ennek rémképét vetítette a társadalom elé. Ez a szélsőbaloldalon egyre erőteljesebben az adminisztratív, rendőri, internálási, népbírósági eszközök alkalmazásának követelményét fogalmazta meg, s különösen a Nemzeti Parasztpártnál az etnikai elv alkalmazásához, vagyis a hazai németiség bűnbakká minősítése felé vezetett. Ebben a légkörben fogalmazza meg Révai József a később végzetessé váló értékelését a reakció befurakodásáról a koalíciós partner soraiba.

A magyar közéletből pusztulniok kell nemcsak a nyilas hazaárulóknak, hanem azoknak is, akiknek köszönhető, hogy a nemzet nyakára ülhettek. A nyilasok a Horthy-rendszer édes gyermekei: a magyar demokráciának a 26 éves reakció uralmi rendszerét is össze kell zúznia, képviselőit, székértolóit egyszersmindenkorra meg kell fosztani attól a lehetőségtől, hogy a nemzet életében, a nemzet vezetésében szerepet játszhasanak. A „szegedi kézfogás” idején még nem volt ily tisztán felvetve a kérdés. Más jelent a reakció akkor, amikor a szabadságharc a földolog, és más, amikor a demokrácia megszilárdítása, berendezkedése, végleges győzelmének biztosítása a földolog. Akik akkor nem okvetlenül voltak reakciószok, ma azokká váltak.³⁹

Révai a középosztály belső, őszinte önkritikája iránt nemcsak érdektelen, de elutasító volt, fenyegetése az önkritika kibontakozását akadályozta. Természetesen nem maradt el a válasz. Kisgazda körökben a kisnyilasok felvétele és a rendőrségi túlkapasok megszorodásának felemlgetése került elő.⁴⁰ A konfliktus kiterjedtségét mutatta a katolikus pűspöki kar 1945. július eleji levele, amelyben az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendteremtő szándékai támogatása mellett az „előljárók” felelősségtudatára, lelkiismeretességére figyelmeztetett, bizalmatlanság helyett részvétet kért a hazatérők számára, az igazoltatásoknál

méltányosságot és igazságszeretetet. Az önmagát evangéliumi demokráciának nevező katolikusság nevében a püspöki kar a szabadossággal szemben a teljes egyenrangúság, a szólás, írás és szervezkedés szabadságának tisztelőben tartása mellett emelt szót.

Az úri középosztályról szóló vita ilyen körülmények között nem juthatott nyugvópontra az ideiglenesség időszakában, és hozzájárult aztán a politikai polarizáció elmélyüléséhez. Bibó István erre *A magyar demokrácia válságáról* írt nevezetes tanulmányában nemcsak figyelmeztetett, de megoldási kísérletre is vállalkozott, mindhiába. Mindenestre az ideiglenesség időszakában a demokratikus eszmecsere csatornáit nemcsak megnyíltak, nemcsak a nyilvános demokratikus diskurzus tárgyává váltak, de napirenden is maradtak, mert a magyar történelemben a páratlan traumatikus erejű múlt közelsége, a hallatlan erős indulatok miatt lehetetlen volt ezt lezárni.⁴¹

1945 nyarán tehát több minden okán a koalíción és a társadalmon belüli a feszültségek éleződésének lehettünk tanúi. A katasztrófa és a tornyosuló nemzetmentés feladatai, a felelőskeresés és elitváltás közepette kellett megkeresni és megtalálni a demokrácia irányába vezető utat.

A demokrácia elmélete és gyakorlata

Nem lehet eléggé hangsúlyozni tehát, hogy a demokratizálás rendkívüli körülmények között indult el. Egyfelől szigorú külső korlátok érvényesültek, amelyek a fegyverszüneti megállapodásra és az azok betartása felett őrködő Szövetséges Ellenőrző Bizottságra mennek vissza. Az rendben lévőknek tekinthető, hogy a jóvátételi megállapodás radikális antifasiszta intézkedésekre kötelezte az INK-t, amin nemcsak a törvények és rendeletek felülvizsgálata, a felelősségre vonás volt értendő, hanem a fasiszta nézetek gyökeres kiirtása is. A szerződés azonban kiterjedt a szövetségesekkel szembeni eszmei és tettekben kifejeződő ellenségesség, szembenállás tiltására, megtorlására is. Ennek érvényesítésére nemcsak kötelezettséget kellett vállalni, de a külkapcsolati, a kommunikációs eszközök (nyomtatott termékek, színelőadások, filmek vetítése, rádióadások, a posta, a táviró, a távbeszélő) működtetése felett is a SZEB rendelkezett.

Másrészt az eddig vázolt körülmények, az INGY szózata, és az 1944–1945-ös katasztrófa után senki előtt nem volt kétséges, hogy nem pusztán a demokrácia megteremtése és kiterjesztése következik, hanem *rendszerelváltás*. A katasztróféért nem egyszerűen a politikai felső vezető réteget tekintették felelősnek, és még csak nem is a mögöttük álló és a társadalmat uraló osztályokat, vagy az elit szűkebb, tágabb részét. Még többről volt szó, s ez már érinti a demokráciáról alkotott felfogás magvát. A hatalomra került pártok egyetértettek

a nagybirtokrendszer megsemmisítésében, a szegényparasztság felszabadításában, a hatalmi elit valamilyen mértékű felelősségre vonásában, a nagytőke korlátozásában, a szellemi újjáépítésben. Egység volt a rasszizmus, az antiszemitizmus, a tekintélyuralmi mentalitás, az irredentizmus, a hivatalos (neobarokk) keresztény-nemzeti ideológia kitakarításában. Ebben a keretben kaphattak nyilvánosságot a kommunistától a konzervatív-keresztényig fellépő és magukat demokratikusnak minősítő nézetek, amelyek így vagy úgy elhatárolódtak a korábbi kurzustól. Ebbe ágyazva bontakozott ki egyfajta szellemi pluralizmus, illetve zajlottak a polémiák az új társadalmi és politikai berendezkedésről.⁴² Ugyanakkor az ennél jobboldalibb felfogásokat nem engedték a nyilvánosság elé, és azok korábban nyomtatásban megjelent termékeit üldözték.

Természetesen ezek után ki lehet jelteni, hogy demokráciáról nem lehetett szó, hiszen túlságosan szűkek voltak azok a keretek, amelyek között a politikai és szellemi pluralizmus kibontakozhatott. Egy demokráciaeszmény szemszögéből mindez igaz, de itt a totális fasizmus és az ahhoz vezető út teljes szellemi tárházának kizárólagos uralma állt szemben az új politikai-szellemi ellittel. Ezt a helyzetet ma már nehéz egyáltalán felfogni is. Itt nem segítenek az 1989–1990-es analógiák, amikor a eltakarítandó politikai elit önként megadta magát. Az 1944–1945-ös rendszerváltó helyzet inkább a forradalmi szituációkkal rokonítható, ahol a régi kiszorítása és az új érvényre juttatása viszonylag gyorsan és radikálisan megy végbe. (Lásd az 1919–1920-as ellenforradalmat.)

Egyes történészek kárhozzatják az új elitek pozícióhajszolását. Ezt azonban nem egyszerűen a pártok közötti tülekedésként kell interpretálni, hanem a rendszerváltás-felfogással kell szembevetni. A kommunisták – mint láttuk – zsigeri bizalmatlansággal álltak a régi hivatalnoki réteggel szemben, és azt majdhogynem egységes reakciós tömbként kezelték. Pozícióhajszolásukat 1945-ben nem elsősorban a koalíciós pártokkal, hanem a régi rendszerrel szembeni elfogultság, vagyis a rendszerváltó parancs motiválta. Ehhez közel álltak a korábbi évtizedekben, ha nem is illegálisba, de perifériára szorított, nem egyszer üldözött szociáldemokraták és parasztpártiak; nem véletlen, hogy közöttük igen népszerű volt az elitnek hosszabb-rövidebb időn belül a népből (a munkásságból és a parasztságból) jövő káderekkel való lecserélésének gondolata.

A kommunista világmozgalomnak szinte születésétől fogva központi problémája volt a hatalomátvétel módozatainak, mondhatni, forgatókönyveinek keresése, ezt leegyszerűsítve *forradalomelméletnek* nevezhetjük. E körül ádáz harcok dúltak a különböző frakciók, irányzatok között. A népfrontkorszakban megerősödött az a felfogás, hogy a demokrácia keretei között, kedvező feltételek mellett lehet megteremteni a szocializmust. A hatalom átvételéhez és megtar-

tásához ezt követően meg kell szerezni a nép, a munkásság és a parasztság többségének bizalmát. E két tényező a demokratikus politizálás bizonyos készségét követelte meg, ami a magyar kommunisták 1945-ös viselkedésében is megnyilvánult. 1945 után ráadásul nem voltak a magyar kommunisták biztosak abban, hogy meddig marad fenn a „demokratikus állapot”, vagyis meddig respektálja Sztálin az angolszász igényeket, s ez mérsékletre intette őket. Nem zárták ki azt, hogy az átalakulás békés körülmények között, lassú tempóban valósul meg. Ugyanakkor a végcél egy pillanatra sem volt más, mint a Szovjetunióban megvalósult szocializmus bevezetése. Bár egy új típusú, homályosan körvonalazott demokrácia tartósabb fennmaradása néhányuk fejében megfordult. Ezt zárta le az 1949-es Lukács- és Nagy Imre-vita.⁴³ Persze a hatalom megragadásához a többi pártnak, főként a Kisgazdapártnak is volt némi szava, így az elhúzódott a kisgazda centrum felmorzsolásáig.

Summa summarum, a rendszerváltás és a demokratizálás programja szorosan összekapcsolódott, és ebből sajátos szimbiózis teremtődött. A *rendszerváltó demokratizálódás* programját eltérő hangsúlyokkal, szóhasználattal a négy koalíciós párt elfogadta. A kommunisták a parasztpárti népi demokrácia fogalmát tették magukévá, de a szociáldemokraták gazdaságidemokrácia-fogalma is nagyon rokon tartalmat hordozott, és a kisgazdáknál is megjelent a politikai mellett a gazdasági és társadalmi demokrácia megteremtésének szükségessége. Az egész kérdéskör a Weimar-komplexusra ment vissza, ami szerint pusztán a liberális demokrácia – Lukács György szavaival, a formális demokrácia – a maga szabadságjogival, többpártrendszerével, parlamentarizmusával nem volt garancia a fasizmus létrejötte ellen, ennél többre és másra van szükség, hogy a demokratikus viszonyok stabilizálódjanak.⁴⁴ A demokrácia gyengeségeire, törekenységére, rossz „válságállóságára” a korban is sokan hivatkoztak, köztük Moór Gyula, a budapesti egyetem konzervatív beállítottságú friss rektora is.⁴⁵ A választ a koalíciós pártok olyan rendszerváltó folyamatban vélték felfedezni, amely a politikait gazdasági és társadalmi demokratizálással köti össze. Ennek legelső eleme a földosztás volt, amely az egyenlőtlenség egyik alapstruktúráját rombolta szét, úgy, hogy – különösen a népi írók nézeteinek megfelelően – lépést tett a parasztság emancipálódása, azaz polgárosodása felé azzal, hogy az önálló egzisztenciával rendelkező tulajdonosi rétegbe emelt milliókat. A feladat ezzel nem zárult le, ehhez olyan közigazgatás és civil világ is kellett, amely révén az új kistulajdonosok érvényesíthették érdekeiket, illetve ehhez megfelelő műveltséggel véteződhettek fel, vagyis az oktatási és kulturális reform, az általános iskola, a kollégiumok és a szabadművelődés is a demokratikus elképzelések részét képezte. Tildy Zoltánnál ez úgy fogalmazódott magyar demokráciává, hogy nincs addig az egész népre kiterjedő demokrácia, amíg gazdasági kiszolgáltatottság van, vagyis a demokratikus átalakulás gazdasági

felszabadítással kezdődik. Az így szabaddá vált népnek biztonságot és társadalmi jogokat kell biztosítani.

Demokrácia: a gazdasági elnyomatásból és a szociális bizonytalanságból felszabadult és szervezeteiben erőhöz és öntudathoz jutott nép politikai jogainak teljességét s e jogok szabad gyakorlatát jelenti. És jelenti – nem utolsó sorban – a szellem, a lélek, a gondolat tiszta szabadságát s e szabadság feltétlen biztosítását.⁴⁶

A szociáldemokratáknál ezekhez a gondolatokhoz a tőke korlátozása és a másik alul levő osztály, a munkáság befolyásának növelése társult.

Az 1945-ös demokráciaelképzelésekben és ezek vitáiban a tárgyalagos szemléelő nem fedezheti fel a külső inspirációt, ezek itthoni tapasztalatokból származtak, itthoni talajról sarjadtak ki, szó sincs Zbigniew Brzezinski álláspontjáról, amely szerint a népi demokrácia kifejezést szovjet pártideológusok sugallták volna a szovjetizálás komfortossá tétele érdekében.

Mai szóval azt mondhatjuk, hogy a koalíciós pártok egyaránt antiliberalis (például a földreformmal a magántulajdont semmibe vevő) demokráciaalkonstrakció kialakításában gondolkodtak. Az egyetemes nemzeti lerongyoltság, nélkülözés, szegénység közepette a demokrácia egyet jelentett az emberhez méltó körülmények megteremtésével, amiben a munka játszott meghatározó szerepet, ezért a munka világában létező milliók számára kellett esélyt, jogot biztosítani. Ismét csak mai szóval, a *szociális állampolgárság* megteremtése lehetett volna a hívószó 1945 nemzeti közösségéhez. Valójában ez is volt, még ha a pontos kifejezést akkor nem ismerték. A tőkék (gazdasági, kulturális) újratemelését kívánták demokratikusabbá tenni: radikálisan szélesítették a felemelkedés lehetőségét azoknak az osztályoknak és ezzel a nemzet többségének a számára, akiknek ez nem adatott meg, azoknak az osztályoknak a rovására, akiknek ez privilégiuma volt. A jogkiterjesztés gyakorlatából részesültek a nők is, akik számára egyenlő politikai jogokat garantáltak, először mondták ki az „*egyenlő munkáért, egyenlő bért*” elvét és később biztosították az előrejutás egyenlőségét az egyetemes szabaddá tételével.

Ugyanakkor a koalíció jobboldala és a koalíción kívüli civil és politikai tényezők egyre gyakrabban emlékeztettek arra, hogy a lakosság egy része, főként a kárvallottak nem kívánnak további áldozatokat hozni az egyenlősítés érdekében és a szabadságjogok korlátozásában, hanem konszolidációra, megállapodottságra, egzisztenciális biztonságra, közrendre vágnak.⁴⁷

Az ideiglenes rendszer háború alatti, vagyis 1945 nyaráig terjedő eredményeiről Bibó István az ezzel kapcsolatos kételyek közepette a következőket mondta *A demokratikus Magyarország államformája*⁴⁸ című írásában: a kormány törvényes, egyrészt mert a rajta kívüli

másik hatalom teljesen csődbe jutott. Másrészt teljesítménye legitimálja, azaz a fegyverszüneti szerződés, a földreform és az, hogy „egy háborútól elpusztított országrészen, közlekedési eszközök nélkül, posta nélkül, rádió nélkül, karhatalom nélkül *mozgósítani tudta a nemzet demokratikus erőit*, és össze tudott hozni egy nemzetközileg is komolyan vehető nemzeti képviselőt.” A mondatból most a kiemelt részre koncentrálnék, nevezetesen arra, hogy „mozgósítani tudta a nemzet demokratikus erőit”.

Mire gondolhatott Bibó? Elsőként az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása előtt, majd azt követően az INK-tól már nem független, szovjet katonai kezdeményezésre létrejött helyi irányításra, amire Szabó Zoltán negyven év múltán egyetlen televíziós interjújában is szinte csodaként emlékezett. A nép – szerinte – saját kezébe vette sorsát. Urak, megszokott vezetők nélkül, önállóan, az önrendelkezés szigeteinek megteremtésével, népi összefogással, összekapaszkodással, egyfajta önrendelkező felszabadulásként és a központi hatalom támogatásával. Másrészt Bibó az ettől nem független, más demokratikus intézményekre gondolt, mint a földgénylő gyűlések,⁴⁹ földosztó bizottságok, nemzeti bizottságok rendszerére. Az új agrártársadalom gyorsan létrehozta a maga szervezeteit is, mint a Parasztszövetség és az FÉKOSZ. De nem szabad megfeledkezni a demokratikus pártok szervezeti kiépüléséről sem. A koalíciós pártok látványosan, szinte ugrásszerűen gyarapodtak, tömegpárttá váltak. Vida István nagymonográfiája a Független Kisgazdapárt taglétszámát 1945 nyarára 600–800 ezer közé teszi, úgy, hogy a községek 80–85%-ában megalakult helyi csoportokat jelöl meg.⁵⁰ Az újabb irodalom ezt a létszámot már 900 ezerre teszi.⁵¹ Ha ezt a nagyságrendet reálisnak vesszük, akkor ez azt jelenti, hogy az FKGP a másik három koalíciós párt együttes létszámával rendelkezett. A koalíciós pártok együttesen másfélmillió tagssággal bírtak, és akkor még nem számoltuk az ifjúsági, a nő- és más szervezetekben tömörült nem párttag embereket. Ennek az új szerveződésnek a tömegessége mindenképp figyelemre méltó fejleménye a demokratikus Magyarország kialakulásának. Hozzátehetjük, hogy lassan életre keltek más civil szervezetek, köztük a háború előtt már létező vallások is.

A földosztással összefüggő, az ország civil és politikai újjászerveződése mellé tegyük hozzá a tőke és munka közötti új viszonyt, a valósággyá váló gazdasági demokrácia felé irányuló elmozdulást is.

Nem a szakszervezetek politikai szerepének olyan megnyilvánulásaira gondolok, mint a 60 parlamenti képviselő, mert ez tulajdonképpen az MKP és az SZDP befolyását jelentette, bár az 1945. februári, londoni szakszervezeti világkonferencián, az új viszonyok között, a politikai szerepvállalást támogató trend dominánssá vált szemben a kizárólag gazdasági érdekvédelmi szereppel. Nem is szakszervezeteknek a nemzeti bizottságokban való jelenlétére. Sokkal inkább arra, hogy megváltozott a munka–tőke befolyásának aránya a munka javára.

Ez egyrészt az üzemi bizottságok életre hívásában mutatkozott meg. Az üzemi bizottság a munka feltételei biztosításával, az üzemvitel befolyásolásával a munkások képviselőinek pozícióját erősítette a tőkésekkel szemben.⁵²

A másik fontos lépés az volt, hogy az 50775/1945 sz. ipari miniszteri rendelet alapján megkezdődött a kollektív szerződések létrehozása, és ezek áprilisban meg is születtek. 178 iparág 323 szakmájában kötötték meg a szerződéseket, ami 3 hónap alatt lényegében az egész munkásságot és tőkésosztályt érintette. A kollektív szerződések körüli vitáknál a munkaadók szervezete, a szakszervezetek és a GYOSZ nem tudott mindenben megállapodni, csak az Iparügyi Minisztérium közbelépésére volt hajlandó engedni. Ide kapcsolódik a női munka már említett egyenjogúsítása is.

A következő pozícióerősítő lépés a kötelező munkaközvetítése, biztosítása volt a szakszervezetek részére az iparban. Ezt 1945 októberében a földmunkásokra is kiterjesztették.⁵³ Ez fellépést jelenthetett a bérmanipulációval szemben.

A helyzet sajátossága mégis az volt, hogy a bővülő jogok és pozíció a tőke és a munka közötti megállapodás keretei között maradt, mindekelőtt az újjáépítési követelmények miatt. A munkások, a szakszervezetek áldozatokat vállaltak, jó példa erre a korábban Magyarországon nem létező munkaverseny megjelenése. Az újjáépítési versenyfelhívásban szerepelt a munkafegyelem helyreállítása, rohamcsapatok szervezése a hiányzó munkások pótlására. Szakszervezeti újjáépítési tervek születtek, az átképzés, a szakmunkásképzés beindulása a tőkéseknek is kedvező volt. A MÉMOSZ nagygyűlésén, május végén elhatározták, hogy a dolgozók minden héten két és fél órányi munkabérüket befizetik a Közlekedési Minisztérium hídépítési osztálya számára.⁵⁴

A gazdasági demokrácia erősödése, a munkásság befolyásának növekedése a munka–tőke közötti kompromisszum keretében történt. S itt a „tőkébe” a szovjet irányítás alatt álló vállalatok is beleértendők, mert a kollektív szerződések ezekre is érvényesek voltak, márpedig a szovjet katonai igazgatás sok esetben elfelejtett fizetni, vagy az előírt-nál kevesebben fizetett a munkásoknak.

Mindezek eredményeként a szakszervezetek szervezettsége 1945 decemberében az iparban elérte a 75,5%-ot, és ennek 34–40%-a kisüzemben dolgozó munkás volt.⁵⁵ Az összes szakszervezeti taglétszám 1945 nyaráról 1945 végére az ötszázazres nagyságrendről 850 ezresre emelkedett.

A nyári konfliktus

A főként nyugatról hazatérőktől, a belső társadalmi konfliktusok erősödésétől, az őszi ellátási nehézségektől, valamint a választások előtt

saját gyengeségéről tartó kommunista párt 1945 nyarán a reakcióval szembeni adminisztratív fellépés megerősítésétől remélt sikert, ugyanakkor a kormányban ehhez nem tudott támogatást szerezni. Ezért a kormány átalakítása érdekében konfliktust vállalt a Kisgazdapárttal. A konfliktus gyorsan megoldódott a kisgazda–kommunista tárgyalások, és ezt követően a július végi kormányátalakítás, illetve korábban az igazoltatási eljárások szigorítása után.⁵⁶ Itt ismét felvetődik a kérdés, hogy az INK átalakítása véget vetett-e a demokratizálódási folyamatnak? Véleményem szerint, nem.

Tildy Zoltán és Nagy Ferenc az újjáépítésre összpontosító fegyelmezett munkára, az erre nem hajlandó reakcióval szembeni fellépésre, a koalíció egyben tartására hivatkozva hajlandó volt engedményekre.⁵⁷ Augusztus végén azonban új viharfelhők gyülekeztek a politika egén. Nagy Ferenc jól látta, hogy a fasiszta maradványok felszámolásával, de mindenekelőtt a háborús viszonyok megszűntével és a föld-reformmal a társadalomban nagy erővel felszínre törő konszolidációs energiák összességükben a polgári demokratikus berendezkedés stabilizálása felé mutattak. A demokratikus intézmények továbbfejlesztése mellett elkötelezett, plebejus erők ellentmondásos helyzetbe kerültek. A polgári irányzatok politikai artikulációs törekvései megszorodtak. Ebben a helyzetben a politikai intézményrendszert az 1945 tavaszán kialakult formájában csak úgy lehetett stabilizálni, ha a hatalom a jobbra sodródó, vagy jobbról jelentkező erőket újra és újra a politikai élet periferiájára szorítja. Az így kialakuló és halmozódó feszültség viszont egy ponton túl lehetetlenné tette a rendszer demokratikus működési módját, melynek megteremtése alapvető célja volt a Kisgazdapártnak, de az SZDP-nek és az NPP-nek is. 1945 augusztusára mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet a régi módon tovább kormányozni. A társadalomban végbement politikai folyamatokat nem lehet a pártközi értekezletek keretében megkötött paktumok útján rendezni. Ebben a helyzetben a baloldal merev ragaszkodása hatalmi hegemoniájához robbanásveszélyes helyzetet hozhatott volna létre, ami semmilyen mérvadó nemzetközi és belpolitikai tényezőnek nem állt érdekében.

Megérettek tehát a változtatások a politikai intézményrendszerben. Ennek egyik lépéseként az Országos Nemzeti Bizottság engedélyezte a Magyar Radikális Párt és a Demokrata Néppárt működését és indulását a választásokon. Újra kellett azonban szervezni a kormányzó politikai szövetséget is.

Ehhez: 1. le kellett zárni a fejlődés korábbi, alapvetően a magyar társadalomban jelentkező erők politikai egységére épült szakaszát, stabilizálni kellett azok vívmányait; 2. tisztázni kellett az erőviszonyokat, ezek alapján meg kellett kötni az eltérő programok közötti kompromisszumot, az új politikai szövetséget.

Konkrétan: 1. törvényerőre kellett emelni az Ideiglenes Nemzeti Kormány legfontosabb határozatait; 2. demokratikus parlamenti válasz-

tásokat kellett tartani, majd a kialakuló erőviszonyoknak megfelelően az új parlamentnek koalíciós kormányt kellett megbíznia.

Nagy Ferenc memoárjában ezt úgy fogalmazta meg, hogy nyugodt körülmények között el akart jutni a választásig, hogy kedvezőbb feltételekkel köthessen koalíciót.⁵⁸ Ezt szolgálta a Szociáldemokrata Párt vezetésével való kapcsolatfelvétel és egyeztetés 1945 júliusában, ahol rendszeres találkozásokban is megállapodtak.

A nem leváltható régi közalkalmazotti, értelmiségi réteg perspektívái is ebbe a politikai helyzetben értelmeződtek. Azt hiszem, Szekfű Gyula mindent mérlegre téve pontosan, reálisan fogalmazott szeptemberben, az Ideiglenes Nemzetgyűlés második ülészsaka előtt, amikor némi optimizmussal írt a befolyását és önbizalmát veszített, nyomorgó középosztály megkapaszkodásának esélyéről. Ezt a reményt a pártoknak az újjáépítési programban való egyetértésére, a választások utáni nagykoalíció fennmaradására és a mérséklet megerősödésében alapozta az egyenlősítő radikalizmussal szemben, vagyis kimondatlanul is a Kisgazdapárt jövőjétől remélt enyhülést.⁵⁹ Az FKGP júliusi engedményeinek tehát az 1945. novemberi választási eredményekben kellett visszaigazolódniuk. Azt sokan tudták, hogy amennyiben a választójog demokratikus, marad, s a választások csalásmentesek lesznek, az MKP nem őrizheti meg ideiglenes törvényhozási pozícióját.

A választások

Az 1945. évi nemzetgyűlési választásokról meglehetősen sok elemzés, értékelés látott napvilágot.⁶⁰ Ezért itt csak néhány kérdésre térnek ki.

A választásoknak, illetve a választások előkészítésének, mint láttuk, igen nagy volt a belpolitikai jelentősége. Sok múlott azon, hogy a Kisgazdapárt enged-e, illetve hogy a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt kinek az oldalára helyezkedik. Nos, előrevetíthetjük, hogy ezeken a tárgyalásokon a kommunista befolyás állandó érvényesülését bizonygató történések bicskája megbicsaklik.

A választások megtartásáról a potsdami háromhatalmi kompromisszum döntött. Romsics Ignác ezt így interpretálja:

A forradalmi méretű változások törvényességéhez és az új hatalmi szervek legitimitásához azonban nyilvánvalóan kétség fért, s az amerikai és a brit kormány – ha el is ismerték a Szovjetunió elsőbbségét – hangot is adott fenntartásainak. Hivatkozva a jaltai egyezményre, ismételten demokratikus választások megrendezését kérték, s az Ideiglenes Nemzeti Kormányt 1945 őszeig nem ismerték el. Vorosilov, a SZEB elnöke ezért augusztus 16-án tájékoztatta Dálnoki Miklós Bélát, hogy minél előbb általános választásokat kell tartani.⁶¹

Gyarmati György ehhez, más hangsúllyal, hozzá teszi:

Augusztus közepén, amikor Vorosilov tábornok a SZEB elnökeként az ideiglenes kormány fejét, Dálnoki Miklós Bélát parlamenti választások megszervezésére sarkallta, nem csupán az angolszász szövetségesek elvárását közvetítette, hanem a Rákosi Mátyás által vezetett magyar kommunisták helyzeti előnyének kihasználását is előmozdítani gondolta.⁶²

A valóság ezzel szemben az, hogy valamennyi politikai erőcsoport igényelte a választások megtartását,⁶³ s a kommunisták közel sem voltak annyira magabiztosak győzelmükben, mint ahogy az egy-egy választási gyűlésen Rákosi Mátyás szájából elhangzott. Ezt mutatta az SZDP-vel való közös lista erőltetése is a budapesti helyhatósági választásokon.

A korabeli és később is felvetődő kritika értékelésekor, miszerint a választásokat előbb kellett volna megtartani, és ennek elhúzása november 4-ére antidemokratikus volt, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy Magyarország teljes területén nem április 12-én, hanem a nyárba elhúzódóan szüntek meg a hadi cselekmények.⁶⁴ Hogy a magyar közigazgatásnak az ország egész területén ki kell épülnie és valamennyire be is kell járátódnia, Zsedényi Béla már 1945 áprilisában jelezte Gascoigne francia SZEB misszióvezetőnek.⁶⁵ A nyár nem volt alkalmas a választások megtartására, de a későbbi időpont egyben azt is jelentette, hogy mind több hazatért vehetett azon részt. Ez különösen akkor vált fontossá, amikor Vorosilov bejelentette a magyar hadifoglyok rövid időn belül való hazaengedését.

Amennyire sikeresnek tekinthető kompromisszumokat kötött az MKP a többi párttal fontos kérdésekben, a választójogi szabályozás és az indulás kérdéseire ez nem mondható el. A választójogi törvény a demokratikus feltételek számos, alapvető garanciáját teremtette meg.

A választójogi törvényt illetően egyet kell értenünk Gergely Jenő és Izsák Lajos értékelésével, amely szerint „Az elfogadott választójogi törvény – az 1945:VIII. tc. – nemzetközi összehasonlításban is demokratikus volt.”⁶⁶ Viszonylag szűken határozta meg a választásból kizártakat, egyetlen ismert kivétellel. Földesi Margit Balogh Sándorra hivatkozva úgy értékeli, hogy a német nemzetiség kizárása a választójogból a SZEB szovjet missziójának utasítására került a törvénybe. Miután ekkor a német nemzetiség még abban az esztendőben végrehajtásra tervezett gyors kitelepítéséről a nemzetközi fórumok meghozták a döntést, ebben volt racionalitás. Ennek ellenére továbbra is leszögezhetjük, hogy ez a választójogi előírások legsúlyosabb diszkriminatív vonása volt. Ugyanakkor nincs történész, aki ne méltatná (legfeljebb nem említi) a választójogba befogadottak körének radikális kiszélesítését. Ezen túl teljes mértékben érvényesült az általánosság, egyenlőség, titkosság

kritériuma, mint ahogy azt a szakirodalom meg is állapítja. Egy dolgot emelnék ki ezek közül, éspedig azt, hogy a nők választójogát végre a férfikkal azonos módon szabták meg. A választójog kiterjesztése következtében 2,7 millió nő járulhatott az urnákhoz, szemben az 1939. évi választások 220 000 női szavazójával.

A részvétel páratlan volt a maga nemében, a 92,4%-ot az 1990 utáni választások sem tudták megközelíteni (1994-ben volt a legmagasabb az arány, 69%-os), és a több mint 5 millió szavazó nemcsak kétszerese volt az 1939-esnek, de szerényen fogalmazva is azonos értékűnek tekinthető az 1990 utáni legmagasabb 5,6 milliós létszámmal, hiszen több százezren kényszerűségből voltak távol az országtól.

Balogh Sándor mutatott rá arra, hogy az 1945-ös választás az arányosságot illetően is felülmúlta az 1990-est⁶⁷, tekintettel arra, hogy tisztán listás szavazás volt, bejutási százalék nélkül. Ezzel együtt teljes arányosság még ekkor sem érvényesült, amit a választások után a Polgári Demokrata Párt nyilvánosan szóvá is tett, bár a tét csupány annyi volt, hogy kettő helyett három képviselőt juttathatott volna be a törvényhozásba.⁶⁸

A választások demokratikusságát erősítette, hogy megszűnt a két világháború között fennálló kampánykorlátozás. Izsák Lajos és Gergely Jenő monográfiájában joggal hangsúlyozza azt a tényt, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint mintegy 25–30 millió plakát és röplap jutott el a magyar választókhoz, nem is beszélve a rengeteg gyűlésről és a házi agitációról.⁶⁹ Egyes történészek azzal igyekeznek bírálni a választást, hogy egyenetlen volt az autóelosztás a pártok között. Erre Nagy Ferenc visszaemlékezésében valóban panaszkodott, de ennél sokkal lényegesebb volt a Kisgazdapárt rendkívüli, lényegében minden falusit helyben elérő szervezetsége és a katolikus püspöki kar többször felolvasott és világosan az FKGP mellett szóló választási körlevele.⁷⁰

Több szerző is fontosnak tartja, hogy a közös lista állításával kapcsolatos kétoldalú nemzetközi beavatkozás és a pártok ettől független önálló álláspontja alapján a szovjet és magyar kommunista álláspont nem realizálódhatott, ami a kimenetel szempontjából alapvető fontosságúnak tekinthetünk.⁷¹ Kovács Imre a már hivatkozott írásában egyenesen ennek tulajdonítja, hogy Magyarország szabadon választott.⁷² Kovács rátapint arra a nem lényegtelen mozzanatra, hogy a választások alapkérdéseiben Magyarország vissza tudta szerezni szuverenitását. Visszaemlékezésében Nagy Ferenc a választásról „*Kellet-Európa egyetlen tiszta választása*” alcímmel emlékezett meg.⁷³

A kisgazdapárti győzelmet követően mind a hazai, mind a nemzetközi sajtóban megjelent az optimista hang, amely a magyar választást a nagyhatalmak között stabilizáló hatásúnak nevezte, amelynek esetleg szerepe lehet a bolgár és román belpolitikára. Mint tudjuk, ez illúzióknak bizonyult. Ugyanakkor nem sokkal ezt követően lezajlott az osztrák választás, amely mindhárom nagyhatalom szempontjából

ugyancsak megnyugtató eredménnyel zárult. 1945 novemberében tehát Magyarország a négy vesztes állam (Ausztria, Románia, Bulgária és Magyarország) közül inkább az osztrák példa felé hajlott el. A kedvező nemzetközi összevetés Gyarmati György monográfiájában is szerepel, nevezetesen:

[...] a Szovjetunió által dominált közép- és kelet-európai régióban – ugyanezen első választásokon – egyedül Magyarország volt az, ahol a polgári parlamentarizmust reprezentáló párt aratott abszolút győzelmet.⁷⁴

1945 novemberében a kiscgazda többséggel megteremtődött a történelmi pillanat a kommunista párt előnyomulásának megfékezésére. S ehhez hozzávehetjük a koalíció másik két pártjának demokratáit is. Egyet kell értenünk Stefano Bottoninak a térség államait a korszakban árnyaltan csoportosító felfogásával. Eszerint vannak az „élenjárók”: Jugoszlávia és Albánia. A „külső forradalom” címszó alatt szerepel Lengyelország, Románia és Bulgária, a „megfojtott demokráciák” címszó alatt pedig Csehszlovákia és Magyarország.

Összegzés

Fontos volt-e a törvényhozás és a kormány nevében az „ideiglenes” jelző használata? Az első világháborús vereség és a békekötés közötti időszakban ezt az elnevezést nem használták, bár a népköztársaság kikiáltása és az 1920-as nemzetgyűlési választások közötti kormányok legitimitása és szuverenitása legalább annyira kérdésesnek nevezhető, mint az 1944 utáni alakulatoké. A második világháború időszakában az elnevezést már alkalmazták, például a szovjetek által elismert emigráns csehszlovák kormányra, vagy a Párizs visszafoglalását követően megalakult De Gaulle-kormányra, illetve Jugoszláviában, Csehszlovákiában Ausztriában és Lengyelországban is. Az 1945 április végén Karl Renner által vezetett osztrák ideiglenes kormányt azonban – az átalakítás után – az angol és amerikai szövetségesek csak a választások előtt bő egy hónappal, 1945. október 20-án ismerték el, s annak ilyen formán való fennállását a november 25-i választásokat követő Figl-kormány megalakulása meg is szüntette. Ez a példa is mutatja, hogy az ideiglenes jelzőnek jellegadó vonása van, s ennek lényege nálunk az átmenetiség, amelyben részleges legitimitációval rendelkező politikai szervezetek azt a feladatot vállalják magukra, hogy megteremtik a népszuverenitás elvén alapuló parlamenti demokrácia alapfeltételeit. Ez annál inkább fontos volt, mert láthatjuk, hogy a kormány tevékenysége nem volt mentes antidemokratikus törekvések kényszerű, vagy önkéntes eltűrésétől. Ez a cenzúrától a demokratikus jobboldali pártokkal

és társadalmi szervezetekkel szembeni korlátozásokon át a politikai rendőrség egy párt kezébe kerüléséig, a népbíróságok elfoglaltságáig és a német nemzetiségű polgárok kitelepítésével kapcsolatos kormánydöntésig, illetve szavazati joguk megvonásáig terjedt. Éppen ezért volt fontos, ahogy a parlamenti választásoknak a demokratikus viszonyok megteremtése, kiteljesedése szempontjából való jelentőségére Nagy Ferenc 1945. május 28-án az FKGK Politikai Akadémiáján felhívta a figyelmet. Arra a kérdésre ugyanis, hogy demokráciának tekinthető-e a mai rendszer, úgy válaszolt, hogy még nem, átmeneti állapotban van az ország, a demokráciát a néptömegek döntése teheti teljessé.⁷⁵

Az ideiglenes hatalmak létét e feltételek kialakítása legitimálja, egyben feladatuk megvalósításával létük is feleslegessé válik. A Miklós-kormány a hitleristákkal való szakítással, az antifasiszta koalíció oldalára állással, a Szálasi-diktatúra politikai és jogi kereteinek megsemmisítésével, a demokratikus szellemiség terjesztésével, a Horthy-rendszer számos tekintélyuralmi vonásának felszámolásával, a politikai intézményrendszer igen sok szempontból demokratikus alapon való megszervezésével, a budapesti és pestkörnyéki önkormányzati választás megtartásával, közvetetten a földreformmal, szociális intézkedéseivel, az újjáépítés megindításával, végül, de nem utolsó sorban a választójogi törvény előkészítésével és elfogadtatásával ezt a hivatást betöltötte. De tovább megyek, az ideiglenesség időszakának tettei és szellemisége egy új rend megalapozása felé mutatott: a többpárti parlamenti demokrácia és a szociális állam irányába. Az alkotmányozás megkezdődött, és a mind a mai napig legerősebb legitimációval rendelkező parlament és nagykoalíciós kormány létrehozásával, valamint 1946. február 1-ével, a köztársaság kikiáltásával folytatódott. A magyar demokraták az 1944–1948 közötti években – 1948–1949 és 1918–1919 után – harmadszorra kíséreltek meg hazájuk jövőjét demokratikus pályára állítani.

Az 1944. december 21-e és 1945. november 4-e közötti bő tíz hónapot ezért én semmiképpen sem sorolnám a Rákosi-korszakhoz.

Jegyzetek

- 1 A Balogh Sándor szakmai irányításával készült tanulmánykötet 1991-ben jelent meg *A magyar parlament 1944–1949.* címmel. (Szerk: Hubai László és Tombor László.) Budapest, Gulliver Lap és Könyvkiadó, 1991. 39.
- 2 Ennek alaphangját Schmidt Mária extrém történelemfelfogása adta meg, amely az 1944 utáni időszakot mindenestül szovjetizálásként állítja be, ahol kizárólag a szovjet és hazai kommunisták akarta érvényesült, úgymond, még a koalíciós pártokat is ők hozták létre. Schmidt felfogása komplementer viszonyban van Rákosi Mátyáséval, aki utólag szintén így magyarázta a fejleményeket. Schmidt sűrűn hivatkozik is rá. Ebben a felfogásban a kommunistákon kívüli politikai tényezők mintha nem is léteztek volna Ma-

- gyarországon. Schmidt egy pillanatra sem fárasztja magát, hogy velük, hacsak nem kriptokommunistákról van szó, foglalkozzon. Schmidt Mária: „Most majd mindent úgy csinálnak, mint az oroszoknál”. A kommunizmus kiépülése Magyarországon. In.: *A kommunizmus évtizedei*. www.tte.hu/egyezzunkki/13_schmidt.pdf, 90–101.
- ³ Mindenekelőtt „A viták az Ideiglenes Nemzeti Kormányban” című tanulmányomra gondolok. In.: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945*. (Szerk.: Feitl István) Budapest, Politikatörténeti Alapítvány 1995. 233–253.
- ⁴ Egy 2013-ban megjelent összefoglalóban az olvasható, hogy 1944. szeptember 30-án a honvédség összlétszáma meghaladta az egymillió főt. *Kis magyar hadtörténet*. (Szerk.: Hermann Róbert) Budapest, Zrínyi Kiadó, 2013, 204.
- ⁵ Amikor Nagy Ferenc 1945 derekán mérlegelte, hogy belépjen-e a kormányba, így töprengett: „Elkeseredten próbáltam védekezni [a miniszteri megbízatás ellen – F. l.], s azután megpróbáltam magamban a szokásos próbaköhhöz folyamodni. Minden nagy döntésem előtt arra gondoltam: »Mit szólna hozzá a falum? Mit szólnának hozzá a bissei parasztok? Elém jött annak a Dráva menti öt baranyai falunak a képe, amelyet fél évvel azelőtt a visszavonuló Weichs-hadsereg betörése pusztított el, elém jött az a több mint száz falu és város, amely a dunántúli állóharcok idején rombolódott le, és inogni kezdtem.« Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. 1. kötet. Budapest, Európa–História kiadás, 1990. 159.
- ⁶ Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 1998. 306. Tersánszky Józsi Jenő írta egy 1946-os novellájában: „Kaszárnyává vált már minden ház, aggostul, asszonyostul, csecsemőstül. Rendszabályok mozgattak minden teremtett lelket, ölebet, macskát. [...] Megbomlik, fölbomlik minden külső-belső rend. A magyar kormányhatalom a zülledő német hadsereg ronda óriáskigyójának hipnotizált, nyomorú zsákmánya. Az Anarchia és a Grandguignol Nemtői, mint két elvetemedett utcalány, kar a karban, üvöltözve, vérbe forgó szemmel, zilált üstökkel járják és dúlják a szép magyar fővárost és vidékét. [...] Az Ésszerűség űzött vad az Eszelősség vihancában. A hősiesség kacagni való, szennyes, duhajkodó örülséggé vált.” A zsidók helyzetéről ugyanott: „A boldogtalan zsidók vagy lélekvesztve bujkálnak, vagy szörnyű csillagos karavánokban vagonkínpadokon vonulnak ki az országból rémtáborokba, haláltáborokba, és Pesten hurcolják, zsúfolják, öldösk, kínozzák a maradványukat. A bátor sajtó és rádió mégis lázító, vad szózatokban hív harca ellenük és híveik ellen.” A szovjet hadsereg gyűrüje után világról: „Még csak most hág tetőfokára a borzalom és a téboly. A bombazápor mind sűrűbben zuhog a fővárosra. A szerencsétlen lakosság, mint a középkori rabok, pinceodúkban szorong. Parlamentereket gyilkol a felelőtlen, bárgyú, aljas, megkerült hadvezetőség. Embervadászat zajlik az ostromolt városban a kárhozatos, képtelen védelem megerősítésére. Villany, gáz, víz mind már nincs. Ellenben hullák, lódogók, rongcsok az utcákon. [...]” Tersánszky Józsi Jenő: „Amikor jött a szörnyű ostrom”. In.: *Sziget a Dunán*. Budapest, Magvető Kiadó, 1970, 535–538.
- ⁷ Az ember- és anyagi veszteségek számtalanszor publikált adatai helyett az 1944. október 15-e utáni Magyarországról idézzük még fel a kitűnő demokrata, Szabó Zoltán gondolatait: „Nagyon rég nem volt nemzedék, amely az intézményessé vált, állami szankcióval ellátott, törvényes tekintélyekkel támogatott, széles néprétegek és osztálykülönség nélkül egyetértő tömegek

passzív egyetértésével alátámasztott hazugságok és gonoszságok ily széles skálájára pillanthatott rá.” Másutt: „Magyarország ettől a naptól kezdve egy kórházhoz hasonlít, ahol megjött a szavuk és bátorságuk az elmebetegeknek. Ápolók serege (német katonák) vigyáz arra, hogy az őrületek szabadon és biztonságban garázdálkodhassanak. Az ország felszabadulásának előestéjén Hitler felszabadítja az ország őrültreit, hogy lehetőleg semmi se maradjon a felszabadulásra.” Szabó Zoltán „Hazugság nélkül” c. munkája I. kötetében megjelent írását a *Magyar Szemle* 2014. decemberi száma idézte (172. és 174.).

- ⁸ MNL OK XIX-J-1-j KÜM román TÜK 13. d. 49. t. Ezek a román adatok az 1964-es felszabadulási évfordulóhoz kötődnek.
- ⁹ Az 1. Bolgár Hadsereg 1945 őszéig volt megszálló, és a szovjet katonákhoz hasonlóan viselkedett. A hadsereg parancsnoka Vladimir Dimitrov Sztocsev altábornagy volt. Két hadtestparancsnokság és 7 hadosztály tartozott ide. (MNL OL XIX-J-1-k KÜM bolgár TÜK 4. d.)
- ¹⁰ Lásd erre Teleki Éva: *Nyilas uralom Magyarországon*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- ¹¹ *Magyarország hadtörténete* 2. kötet. Főszerkesztő: Liptai Ervin. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985. 432. Bolgár hivatalos adatok szerint vesztségük mintegy 4200 főre volt tehető. (MNL OL XIX-J-1-k KÜM bolgár TÜK 2–3. d.)
- ¹² Az írás így folytatódik: „A legyőzöttségben és összetörtségben, a kifosztottságban (némettől, oroszától), felrémlent a nemzethalál víziója: képes-e a magyar balsorsát kiheverni, talpra állni, államiságát megtartani, demokráciára berendezkedni? Az életösztön jobb kalauznak bizonyult, mint a kétségbeesés, a didergő lélek vagy az elborult agy: tudtuk, s abban egyetértettünk, hogy el kell kezdeni! Akárhogy is, de hozzá kell fogni az újjáépítéshez. Új alapokra kell építeni egy új magyar államot, még akkor is, ha politikailag nem vagyunk teljesen felkészültek. A történelmi osztályok, az arisztokrácia és a dzsentri kiélték magukat, esélyeiket és lehetőségeiket sorra eljátszották; tisztességgel, főleg pedig előnyökkel nem tudták kivonni az országot a háborúból. [...]” Kovács Imre: „Egy kísérlet bukása”. *Új Látóhatár*, 1981. 2. 200.
- ¹³ A jegyzék olvasható: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány* i. m. 247.
- ¹⁴ A Magyar Külügyminisztérium 50.293/1945 sz. szóbeli jegyzéke a SZEB-hez 1945. augusztus 9-éről. (MNL OL XIX-J-1-k 16. d. 186. t. 62. l.) Ezt megelőzte ugyan egy 1945. július 9-én kelt jegyzék, de ez pusztán dohánylvásárlási lehetőséget kért.
- ¹⁵ A nyersanyagimport így sem volt elég, így ősszel a lengyelektől elsősorban kokszot, fát, a bolgároktól egyebek mellett vasércet remélt Magyarország.
- ¹⁶ *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei*, 1944. december 23.–1945. november 5. B kötet. (Szerk.: Szűcs László) Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. 59. és 62. jkv., Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország a nagyhatalmak erőterében, 1945–1968*. Budapest, ISTER Kiadó, 2000. 19–49. A szerző Balogh István és Gerő Ernő minisztertanácsi ülésen való utalását a potsdami konferenciára nem említi.
- ¹⁷ Legújabbán Gyarmati György összegzi az embervesztés és a népvándorlás adatait. A mintegy 450 ezer orosz csapdába esett ember mellett 300 ezerre teszi az angolszász szövetségesekhez kerülteket, akiknek csak kis

- százaléka tért haza 1945 nyarától őszeig. A front elől ide menekülők létszámát 300 ezerre becsüli. Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, ÁBTLL–Rubicon, 2011. 49–50.
- ¹⁸ Lásd erre az 1945. augusztus 1-i 32384/1945. sz., Vörös János által szerkesztett iratot, amely a lengyel internált katonák felkutatásához kért hozzájárulást. Vörös szerint, 47 ezer főből kb. 35 ezren már elhagyták Magyarországot, de 1944-re az itt maradtak létszámát kb. 6600 főre tette. Most ők a főlosztás miatt munka nélkül maradtak, a miniszter szerint össze-vissza csatangolnak az országban. (MNL OL XIX-J-1-k 1945-1964 Vegyes 75. d. 8/b. t.)
- ¹⁹ MNL OL XIX-J-1-k 16. d. 190 t. 20. l.
- ²⁰ Balogh Sándor: „A nemzeti, nemzetiségi kérdés és a kollektív felelősség Közép- és Délkelet-Európában az 1940-es években”, *Múltunk*, 1990. 2. 39. A földosztásról szóló március 17-i kormányrendelet elkobzásra ítélte nemcsak a nyilas, fasiszta vezetők, hanem a Volksbund-tagok földbirtokait is. A *Magyar Nemzet* 1945. május 12-én számolt be Sopron és környéke lehetetlen helyzetéről, ahol a főispán szerint tízezret, jóval meghaladó német, székely és más menekült halmozódott fel és teremtett megoldhatatlan ellátási gondot.
- ²¹ Tóth Ágnes: *Telepitések Magyarországon 1945–1948 között*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltár, 1993. 157.
- ²² Ifj. Thury Zoltán: „Az Igmándi erődben, Szlovákiából kiüldözött magyarok között.” *Magyar Nemzet*, 1945. július 19.
- ²³ Sajnálatos módon Orosz László a Veritas-konferencián elmondott és azóta megjelent előadásában nem beszél a Volksbund és a Deutsche Jugend mozgalomról. Orosz László: „A magyarországi németek helyzete 1944–1945.” *Rubicon*, 2014. 11. sz. 74–79.
- ²⁴ Magyarország vonatkozásában is jelen volt ez a probléma. Több tanulmány is hivatkozik Albrecht Haushofer 1942 végén készített béketervére, amely szerint a háború után szövetségesnek tekintett Magyarország nemcsak nem lehetett volna regionális hatalom, de még a visszaszerzett területeit sem tarthatta volna meg. A német birodalom javára határkorrekciókat kellett volna végrehajtani Nyugat-Magyarországon Mosonmagyaróvár, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Körmend, Szentgotthárd átadásával. A telepítési szükségleteknek megfelelően ez a sáv akár a Bakonyig és a Balatonig is terjedhetett volna. Bár Hitler a sztálingrádi vereség után ezeket a terveket félretette, a kelet-európai németek ide-oda telepítésének gyakorlata és további szándékai kétségtelenné tették azt, hogy a reménybeli birodalmon belüli erősebb nemzetállamok, így a magyar, létrehozása nem volt szándékában. Újabb hivatkozik rá Romsics Ignác: „Magyarország helye a német Dél-Kelet-Európa-politikában 1919–1944.” In uő.: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 1996. 223–233.
- ²⁵ Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 277–280.
- ²⁶ Uo. 281.
- ²⁷ A sérelmek jelenlétét jól érzékelteti Tildy Zoltánnak az FKGP elnökének hozzászólása az 1945. május 14-i pártközi értekezleten, miközben ő nem volt támogatója a németek nemzetiségi alapon való kitelepítésének: „A Sztójay- és Szálasi-kormány alatt látnunk kellett, hogy a terrort legfőképpen ezek a sváb legények csinálták Budapesten. Ezek gyötörték legtöbbet. Magam tudom, hogy a feleségemet, aki a fiának a börtönbe vitte az ételmezt, sváb

gyerekek rugdosták ki a börtön kapuján és tartották ott reggel 9-től estig, és kiderült, amikor beszélni próbált velük, hogy mindegyik tudott magyarul, úgyhogy jól tudom, hogy ha most elcsendesedésben van is, roppant éles és kemény hangulat volt Budapesten a Sztójay- és Szálasi-kormány alatt, de az ostrom alatt különösen. Természetesen azt mondom, nem szabad, mint svábkérdést tárgyalnunk, nemcsak azért, mert célszerűtlen, de nem is igazságos, és semmiképp sem helyezkedhetünk a fasiszmus világnézeti alapjaira, nem csinálhatunk faji kérdést, amit mindig mélyen elítéltünk.” *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2003. 60.

²⁸ *Pártközi értekezletek:* i. m. 64–65.

²⁹ „A volksbundista svábok ellen kérek védelmet a csángók.” *Kis Újság*, 1945. július 4. Korábban, június 14-én olyan hír jelent meg, hogy Üröm és Pilisborosjenő községben 25, illetve 28 ház ürrült meg, mert a volksbundisták birtokát elkobozták, házukat elvették, őket összetelepítették, helyüket Szentendréről érkezett magyarok foglalták el, de a Népgondozói Hivatal az intézkedést karhatalom jelenlétében bonyolította le. Ugyanakkor Pest megyében felfüggesztették a földosztó bizottságok működését, mert volksbundisták rokonaik révén igyekeztek földhöz jutni, miközben budapesti iparosok, tisztviselők, kiskereskedők is igyekeztek 600 négyszögöl házhelyhez és ezáltal megélhetéshez jutni.

³⁰ *Pártközi értekezletek:* i. m. 79-89. „Pártközi megállapodás a bukovinai székeltek telepítésére.” *Kis Újság*, 1945. július 13. Ezen a napon adott hírt a sajtó a budaörsi atrocitásokról, amelyek a németektől már korábban odaadott földek elvétele miatt robbantak ki.

³¹ *Világ*, 1945. augusztus 4. Különösen Budaörsön került sor súlyos, emberéletet követelő atrocitásra. Ide Farkas Mihály államtitkár és Péter Gábor, a politikai rendőrség vezetője is kiszállt. („Új SS-rémuralom Budaörsön.” *Világ*, 1945. július 26.)

³² *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsai jegyzőkönyvei*, 1944. december 23.–1945. november 5. B kötet i. m. 62. Nem az 1941-es népszámláláskor 447 ezer magát német anyanyelvűnek, hanem a 303 ezer német nemzetiségűnek vallókra vonatkozott a döntés.

³³ „Egyidejűleg sötét szenvedélytől fűtött uszítóhadjárat indult meg a szlovák lapokban a magyarok ellen, kollektíve vonva felelősségre a magyarságot és a magyarok kitelepítését követelve. A szlovákiai magyar középiskolákat bezárták, több helyütt a népiskolákat is, s a földreformot úgy alkották meg, hogy a magyar állampolgárok földjét teljes egészében, a szlovákiai magyar nemzetiségű, de csehszlovák állampolgárok földjét pedig 50 hektáron felül minden kártérítés nélkül kisajátították. Kormányrendelettel állami tulajdonba vették a magyar ipari vállalatok közül azokat, amelyek 1938. november 1-e után létesültek, míg 1938 előttiakat állami felügyelet alá helyezték. A nemzeti tanácsokról szóló kormányrendelet a szlovák községekben megadta a szlovák lakosságnak a jogot, hogy választás útján töltsen be a tanácstagságokat, ezzel szemben a magyarokat elütötték a választás lehetőségétől [...]” (A beszédet részletesen ismertette a *Kis Újság* 1945. július 4-i száma.)

³⁴ A menekültek létszámáról lásd Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1999.

³⁵ Jakab Miklós: *Társadalmi változás és a magyar értelmiség, 1944–1948.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. A szerző szerint, az igazolási eljárás

során 1945-ben a megyei, városi, községi köztisztviselők 2%-át távolították el állásából. 1946 februárjáig a fővárosi közalkalmazottak 3,7%-ára „tettek elmarasztaló vagy védő bejelentést”. A tanítóknak 0,7%-át bocsátották el, vagy ítelték ennél súlyosabb büntetésre. (118–119.) Az enyhesség politikai okaira mutat rá Gyarmati György: „A közigazgatás újjászervezése az »ideiglenesség« korszakában” című tanulmánya. *Történelmi Szemle*, 1996. 1. 63–98.

³⁶ A könyvnapra jelent meg Palasi László: A bori halálút regénye című könyve.

³⁷ „A régi úton.” (vezércikk) *Magyar Nemzet*, 1945. május 31.

³⁸ A számvetés követelményéről lásd még Márai Sándor: „Beszéljünk másról?” *Magyar Nemzet*, 1945. július 15. A lezúllott lelkű középosztályról és annak kultúrájáról Horváth Zoltán: „A mi demokráciánk.” *Népszava*, 1945. július 8.

³⁹ Révai József: „A szegedi kézfogás és ami utána következik.” *Szabad Nép*, 1945. július 8.

⁴⁰ Parragi György: „Feszültségek.” *Magyar Nemzet*, 1945. július 10. Révai cikkében a Polgári Demokrata Pártot nem a polgári demokrácia, hanem a polgári reakció pártjának minősítette. A FKGP egyes jobboldali elemei – szerinte – a reakció segítői, fedezői, egyes kigazda főispánok egyenesen támogatják, szervezik a reakciót. A felelősségre vonás kérdésében 1944. március 19-e elé is vissza kell menni, mert a nyilasok a „Horthy-rendszer édes gyermekei”. Révai gyorsítást, a reakció fellépésével szemben ellentámadást hirdetett.

⁴¹ „A lelki újjáépítés” demokratikus módjára egy vezércikkében Dessewffy Gyula mintaszerű receptet ajánlott. Eszerint az elmúlt húsz év országos perét le kell folytatni, de a szabad véleménycsere, a tárgyilagos, minden oldalt meghallgatható párbeszéd formájában. Dessewffy Gyula: „Az országos per.” *Kis Újság*, 1945. július 21.

⁴² A demokrácia-felfogások alakulásának és a vitáknak gazdag irodalma van. Szabó Bálint: *Népi demokrácia és forradalomelmélet*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974., Nagy Endre: „A népfrontos népi demokrácia két alternatívája. (Lukács és Bibó vitája 1946-ban a demokráciáról.)” In.: *Ideológia és demokrácia*. A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, 1984., Urbán Károly: *Lukács György és a magyar munkásmozgalom*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985. (A könyv „Új demokrácia – népi demokrácia” c. fejezete.), Zoltai Dénes: *Egy írástudó visszatér. Lukács György 1945 utáni munkásságáról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985. (A könyv „Realizmus, demokrácia, szocializmus című fejezete.) Bujdosó Emma: „Demokráciaviták 1944–1945-ben.” *Alföld*, 1985. 4., Feitl István: „Utak a forradalomhoz. Bevezető Rudas László: A népi demokrácia című kéziratához.” *Tájékoztató*, 1985. 4. sz., Urbán Károly: „Lukács és a magyar népi demokrácia.” *Valóság*, 1987. 7., Hubai László: „Viták és álláspontok a II. Magyar Köztársaságról.” *Múltunk*, 2005. 2. sz., Hubai László: „Az MKP és a korlátozott demokrácia (1944–1947)” In.: *Köztársaság a modernkori történelem fényében*. Tanulmányok. (Szerk.: Feitl István) Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. Tóth István: „A Nemzeti Párt párt demokráciafelfogása (1945–1946)”. Uo. Kovács Gábor: „Tervezés és/vagy demokrácia. Demokráciafelfogások a második világháború alatt és után – nemzetközi eszmetörténeti körkép.” In.: *A demokrácia reménye – Magyarországon, 1945*. Évkönyv XIII. 2005. Budapest, 1956-os Intézet kiadása, 2005., Ständeisky Éva: „Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések”. Uo. Hubai László: Szociáldemokraták a demokráciáról 1944–1947. *Múltunk*, 2008. 4.

- ⁴³ Békés Csaba úgy látja, hogy a kommunisták magatartásában Rákosi Mátyás 1946. április elején Moszkvában kapott instrukciói nyomán állt be változás, amit az MKP KV május 17-én elmondott beszéde tükrözött. Innen datálja a hatalomátvétel megindítását, kezdetét. Békés Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében 1945–1990*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004, 50–52.
- ⁴⁴ A nemzetközi elméleti reflexiókra, F. Hayek és K. Mannheim vitájára lásd Kovács Gábor említett tanulmányát.
- ⁴⁵ Moór Gyula: „A demokrácia örvényei.” In.: *Demokrácia*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1945. „A demokrácia a kormányformák közt a legnehezebben megvalósítható, mert ép és egészséges társadalmat, s ennek zökkenés és surlódás nélkül funkcionálását kívánja. Bizonyos morális és politikai érettség kell hozzá...” Szekfű Gyula: A „klasszikus demokrácia”. *Világ*, 1945. július 22.
- ⁴⁶ Tildy Zoltán: „Magyar demokrácia.” *Demokrácia*, 1945. április 15. Még hozzászól, hogy mindezt időállóan kell biztosítani, s így válik ez az építmény magyar demokráciává. A magyar jelző a történelemből gyökerezettséggel (Szent István, Rákóczi Ferenc, Széchenyi István, Kossuth Lajos) és az öntudattal, vagyis a saját teljesítményünkre alapozással azonosul később Parragi Györgynél. („Magyar Demokrácia”. *Magyar Nemzet*, 1945. augusztus 26.)
- ⁴⁷ Ahogy Szekfű Gyula 1945 nyári, őszi publicisztikájában fogalmazott, a békés eszközökkel megvalósított forradalmat le kell zárni. A polgárság az élet peremére szorult az áruhiány, a piackáosz, az infláció miatt. Másként azonban ezt nem látta kezelhetőnek, csak ha a szabadság és egyenlőség demokratizmusának, azaz a polgári és szocialista társadalmi berendezkedés híveinek együttműködése, azaz a koalíció fennmarad. Szekfű Gyula cikkei a *Világban*: „Tavaszi óta.” 1945. augusztus 19. „A szabadság hívei.” 1945. augusztus 26., „Az egyenlőség hívei.” 1945. szeptember 3. „Közszégi választások.” 1945. október 7. „A választások után.” 1945. október 21. Továbbá Standeisky Éva: i. m. 78–87.
- ⁴⁸ Bibó István: *Válogatott tanulmányok* II. kötet, 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 7–11.
- ⁴⁹ Ezek jelentőségére Donáth Ferenc hívta fel a figyelmet: „A közvetlen demokráciának ez a legfontosabb szerve – a gyűlés – rendkívüli jelentőségre tett szert a reform végrehajtásában, annak ellenére, hogy a jogszabályok semmilyen hatáskört nem biztosítottak a népgyűlésnek, és nem ismerik a gyűlést, a földigénylők helyi összességét mint a végrehajtás szervét. E megállapításunkkal szemben egyetlen kivétel van csupán: a földigénylő bizottságot a jogszabály szerint a földigénylők népgyűlése választotta meg. De ettől az egyetlen aktustól eltekintve, a jogszabályok nem kötelezik a bizottságokat a földigénylők összességének egybehívására, nem írnak elő beszámolási kötelezettséget....Rendkívül érdekes jelenség, hogy a funkciók egy részét – jogszabályi előírás vagy felhívás nélkül – a földigénylők gyűlése is gyakorolta az ország jelentős részén! A földigénylő bizottság mellett mint annak nem formális felettes szerve működött a földigénylők gyűlése.” Donáth Ferenc: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdasági struktúra átalakulása 1945–1975*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1977. 54.
- ⁵⁰ Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1976. 50.

- ⁵¹ Gergely Jenő–Izsák Lajos: *A huszadik század története*. Budapest, Pannonica Kiadó, 2000. 235.
- ⁵² Pozícióját egy 55000/1945. évi ipari miniszteri rendelet garantálta.
- ⁵³ 6490/1945 ME 1945. augusztus 15. MK, 1946 elejétől az értelmiségi foglalkozásokkal bővült a szisztéma.
- ⁵⁴ Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a magyar földműves nép nem vette ki részét az újjáépítésből, a súlyos nemzetközi terhek teljesítéséből. Megemelkedett adószolgálatot, jóvátételi hozzájárulást teljesített, amit azonban a kormány kényszerűségből és nem a parasztság egyoldalú sanyargatásának szándékából vetett ki.
- ⁵⁵ Habuda Miklós: *A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban, 1944–1948*. Budapest, Népszava Kiadó, 1986. 100–103.
- ⁵⁶ A szovjet beavatkozásra lásd Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Budapest, Corvina Kiadó, 2005. 78–79.
- ⁵⁷ Tildy Zoltán: „Magyar kérdések.” *Kis Újság*, 1945. július 11. Nagy Ferenc az egri főispán beiktatásán mondott beszédéről szóló tudósítás; uo.
- ⁵⁸ Nagy Ferenc: i. m. 176–177.
- ⁵⁹ Szekfű Gyula: „Az egyenlőség hívei.” *Világ*, 1945. szeptember 3.
- ⁶⁰ Csak néhány: Balogh Sándor: *Választások Magyarországon 1945*. A fővárosi törvényhatósági és nemzetgyűlési választás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.; Vida István: *Koalíció és pártharcok 1944–1948*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986.; 122–148. Balogh Sándor: „Szabad és demokratikus választás – 1945” *Parlamentari választások 1920–1990*. (Szerk.: Földes György–Hubai László.) Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1990.; Sulyok Dezső későbbi visszaemlékezéseivel egyetértően értékeli a választásokat Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért* című könyvében. Pápa Város Önkormányzatának kiadása, 1997. 109–111., Romsics Ignác: i. m.; Gergely Jenő–Izsák Lajos: i. m.
- ⁶¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 283.
- ⁶² Gyarmati György: i. m. 58.
- ⁶³ Vö. Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2002. 220–221.
- ⁶⁴ A fegyverszüneti szerződés 17. pontja értelmében a katonai közigazgatás akkor szüntethető meg, ha az arcvonal egy területtől 50–100 km-re eltávolodik. A Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. június 20-án átnyújtott emlékiratában a hadizóna megszüntetését követelte az ország teljes területére, vagyis az csak ezt követően szűnt meg, pontosan nem tudjuk, hogy mikor. Idézi: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány*, i. m. 247.
- ⁶⁵ Földesi Margit: i. m. 220. A választójog demokratikuságáról ui. 221., illetve a választások pozitív értékeléséről: 228.
- ⁶⁶ Gergely Jenő–Izsák Lajos: i. m. 238.
- ⁶⁷ Balogh Sándor: „Az első szabadon választott Kormány anatómiájához.” *Múltunk*, 1993. 2–3.
- ⁶⁸ A *Világ* 1945. november 11-i száma szerint a számítási rendszer torzító hatása miatt egy mandátumra az FKGP-nél 10 972, az MKP-nál 11 432, az SZDP-nél 11 906, a NPP-nél 14 042, a PDP-nél viszont 39 260 szavazat jutott.
- ⁶⁹ Gergely Jenő–Izsák Lajos: i. m. 239.
- ⁷⁰ Idézi: Gergely Jenő–Izsák Lajos: i. m. 240.

- ⁷¹ Legrészletesebben erről: Földesi Margit: i.m. 224–228. és Borhi László: i. m. 83–85.
- ⁷² „A pártok vezetősége hajlott [a közös lista – F. I.] elfogadására; Varga Béla, a kisgazdapárt egyik vezetője, és jómagam, a parasztpárt főtitkára visszatartottuk. Az ellenállás megerősödött, Vorosilov meghátrált, ami Sztálin meghátrálását is jelentette, s így választottunk szabadon.” Kovács Imre: i. m. 204.
- ⁷³ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött* 1. kötet. Budapest, Európa Kiadó, 1990. 201.
- ⁷⁴ Gyarmati György: i. m. 62. Stefano Bottoni minden értékelés nélkül egyszerűen közli a választások ismert eredményeit azzal, hogy a MKP súlyos vereséget szenvedett. Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA BTK TTI, 2014. 65.

Jevgenyij Haldej Berlin ostrománál, 1945. május

Jalta után: Kelet-Európa az új világrendben

Kerekasztal-beszélgetés

Helyszín és időpont:

ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest

Résztevők: Harsányi Iván történész, Krausz Tamás történész és
Wiener György közgazdász-politológus.

Vitavezető Jakab Attila vallástörténész, teológus.

A vitához írásban szólott hozzá:

Balogh András történész és Juhász József történész.

Jakab Attila: Abban egyeztünk meg, hogy először mindenkinek nagyjából tíz perce lesz, hogy elmondja mondanivalóját, és utána indítjuk a beszélgetést. Először Harsányi Ivánnak adom meg a szót.

Harsányi Iván: Ez egy olyan konferencia, amely a második világháború utáni rendezés problémáit vitatja, de nem országosan és nem is világméretekben, hanem a kelet- és közép-európai térségben. Én ezt azonban egy három felvonásos drámaként fogom fel. A három felvonásos dráma a versailles-i békerendszerrel kezdődik, folytatódik a második világháború utáni rendezéssel, és végződik egy olyan rendezéssel, amely nem világháborúhoz kapcsolódik, de következményeit tekintve legalább ilyen jelentőségű. Ugye, a versailles-i békerendszer, mint tudjuk, egyrészt retrospektíve, a készítőinek akarata szerint, a Monarchia és Németország, a vesztesek megbüntetését szolgálta. Aktuális közvetlen célja az Osztrák-Magyar Monarchia földarabolása, illetve egy új, az antanthoz lojális államok övezetének megteremtése volt. Nem követte a győztes nagyhatalmak csapatainak évtizedes álmásoztatása, perspektívában pedig a térségben egyfajta szigetelő réteget akart létrehozni a forradalmak kiszélesedése ellen: *cordon sanitaire*-t. A kisantant ennek csak része, olyan államok zónája, amelyiket a békerendezés kedvezően érintett. Nagyon ellentmondásos ez a történet, mert még ezeknek az övezeti államoknak egymás közötti érdekellentéteivel is számolni kell, de a vesztes Magyarország sakkban tartása és a Szovjetunió ellensúlyozása közös érdek volt.

A nagyhatalmak váltakozó blokkpolitikája zavarta, és érdekesen hatott rá a nemzeti szocializmus megjelenése és expanziós igényei. Többek között emiatt keresztbe vágta ennek a cordon sanitaire-nek az életét a francia–szovjet–csehszlovák szerződésrendszer kialakulása, de az 1938-as müncheni egyezmény mindezt a másik oldalról végleg lezárta. Hitlernek nem volt szüksége a cordonra, mert ő maga intézte el az ügyet, ha nem is sanitaire alapon. Egyszerűen megszállta. Tartós, véglegesnek szánt katonai megszállás volt ez, és annexió.

A második világháború végül is a hitleri terveket meggátolta, az ENSZ politikai, katonai blokkjának – amely, mint tudjuk, 1942. január 1-én Washingtonban alakult –, győzelméből új rendezés indult ki. Először is természetesen szó sem volt annexió és hadisarc nélküli békéről. Másrészt elvileg az 1938-as határoknak kellett volna érvényesülniük, de sok olyan terület volt, mely végül más országokhoz került: Dél-Dobrudzsa, Kárpátalja, Besszarábia, Észak-Bukovina. A lengyel határok módosítása, Karélia kérdése sem az 1938. január 1-i viszonyok szerint dőlt el. Viszont 40 éves megszállás tervét dolgozták ki, és a nyugati hatalmak elismerték a Szovjetunió biztonsági igényeit, támogatták vagy legalábbis eltűrték azokat a lépéseket, amelyeket Moszkva a saját gondolatai szerint a saját érdekében megtett. A Szovjetunió 1945 után úgy vélte, hogy csak akkor szavatolható a biztonsága, ha a szomszédos országokban az övéhez hasonló rendszer keletkezik. Ennek az az oka, hogy az Egyesült Államoknak, ha a nyugat-európai országok lojalitását akarta biztosítani, nem kellett a saját érdekszférájában társadalmi változtatást eszközölni, továbbá gazdasági erővel is ki tudta kényszeríteni a lojalitásukat (gondoljunk a Marshall-terve). A Szovjetunió erre nem volt felkészülve. Számára világos volt, hogy ha egyszer érdekszférájában pluralista politikai rendszer keletkezik, akkor az hiába tesz bármilyen ígéretet arra, hogy nem fogja sérteni a Szovjetunió érdekeit, mert ha egy olyan párt győz, amelyik egy másfajta társadalmi, másfajta politikai rendszert preferál, akkor majd keresnek egy másféle szövetségi rendszert. Viszont a Szovjetunió – ez egy elfelejtett dolog, de azért szeretném itt megemlíteni – ezzel a kelet-európai tömörüléssel, amelyik azért egyfajta „anti-cordon sanitaire” volt, bizonyos közös érdekeket is képviselt, mindenekelőtt a nyersanyag-, élelmiszer- és készáruellátás cseréjét. Ez a KGST (1949). Katonailag a Szovjetunió, később a Varsói Szerződés (1955) egyfajta biztonságot garantált. A győztesek és a vesztesek blokkjából álló övezet egyáltalán nem volt homogén. A nemzetközi gazdasági verseny alakulása azonban repedéseket támasztott, ezért a rendezés több felvonásban felbomlott, és újra erőteljes külső közbeavatkozással alakult át. Így jutunk el az 1989–1990-es újabb fordulóhoz. A harmadik, végső fázisban Gorbacsovnak az volt az elképzelése, hogy ha egy nagyarányú lefegyverzési és biztonsági rendszert ajánl föl az amerikaiaknak, akkor azok majd hajlandók lesznek döntetlenre adni a játszmát. Azonban az

Egyesült Államok egyrészt nem volt erre hangolva, másrészt ez nem volt érdeke. Gorbacsov azt hitte, hogy megtarthatja a labdarúgópálya egyik felét, a másikat majd az amerikaiak megszállják. Az amerikaiak azonban a pálya mindkét részére igényt tartottak, a cornerzászlóra és a tribünre, de még a mozgárusokra is, akik a tribünön kiflit árultak. Tehát a mindent vagy semmit, vagyis a mindenkől a mindent választották. Nem volt háború, de nem is született megfelelő garanciával alátámasztott békerendszer. Nincs remi: ismét van győztesek blokkja, átmenetileg tisztán amerikai vezetéssel. A Szovjetunió széthullása a baltiakkal kezdődött, majd Jugoszlávia és Csehszlovákia szétesésével folytatódott. Utódállamai jelentéktelenné váltak, konfliktusokba keveredtek. Nincsenek heves határváltozások, de nem ez a lényeg. Marad az Odera–Neisse határ, s a kalinyingrádi övezet kicsit furcsa geopolitikai helyzetben van. Egyszerre gazdasági, katonai és politikai behatolás észlelhető. Az egész átalakulás a Nemzetközi Valutaalap és a Gajdar-kormány átalakítási tervével kezdődött. A következmények katasztrófálisak voltak, mármint a lakosság számára. Az Egyesült Államok katonai terveiben szerepelt a térség nagy részének integrálása a NATO-ba. A NATO-csatlakozás megelőzi, illetve meghatározza a gazdasági integráció módját. Az Egyesült Államok támaszpont-politikája elválaszthatatlan a FÁK föllazulásától, a észak-kaukázusi helyzettől, az ukrainai helyzettől, mely utóbbit nyers geopolitikai szempontok irányítják. Most részben egyfajta visszacsapás folyik, aminek része a 2008-ban kibontakozó pénzügyi válság, az energiahordozók áralakulása, az Európai Unió krízisjelenségei, Kína föllívelése. Most került napirendre a transzatlanti együttműködés, de közben a szovjet utódállamok egy része és Oroszország vezetése eurázsiai terveket sző, amely kellemes álomban a kínaiak is szerepelnek. Az amerikaiak pedig egy pacifikus gazdasági térnek a kialakítására törekednek. És Bresztovszky Ernő, amikor 1895-ben lefordította magyarra az *Internacionálé* szövegét, azt írta, hogy holnapra nemzetközivé lesz a világ. Aha, csak nem úgy...

Wiener György: A drámának elsősorban és természetesen a középső fejezetével, a '45 körüli eseményekkel foglalkoznék, de nagyon röviden kitérnék még azért az I. világháborút lezáró békékre, illetőleg a rendszerváltás nyomán kialakult világgazdasági, világpolitikai helyzetre is. Amikor 1918–20-ban úgy döntöttek, hogy meg kell szüntetni az Osztrák-Magyar Monarchiát, ennek hátterében az a feltételezés is állt, hogy a szovjet forradalom nyomán létrejövő új orosz állam sokkal gyengébb lesz a cári Oroszországnál, ezért nincs szükség arra, hogy egy jelentős középhatalom korlátozza Európában az orosz terjeszkedést. Mint közismert, 1849-ben Nagy-Britannia azért támogatta a cári intervenciót, mert úgy ítélte meg, hogy Oroszország féken tartása megköveteli a Monarchia túlélését. Az 1918 után létrejövő szituációval nem foglalkoznék. Nagyon röviden azonban, a tíz perces időkeretet

figyelembe véve, az 1943–48 közötti fejleményeket érinteném. Azért 1943-mal kezdem, mert ekkor már világosan látszott, hogy az I. világháború után a másodikat is elvesztik a németek, akkori nevükön a tengelyhatalmak – ugye, német–olasz–japán szövetség, plusz a hozzájuk kapcsolódók –, és felmerült Európa újrendezésének a terve. Ekkor az alapkérdést a brit külügyminisztériumban úgy fogalmazták meg, hogy kétféle veszély fenyegeti a nyugati, angolszász nagyhatalmokat. Az egyik veszély az, hogy a Szovjetunió, miután a saját területét felszabadította, különbékét köt Hitlerrel, kiszáll a szövetségből, és így módon a háborús terhek Nagy-Britanniára és az Egyesült Államokra hárulnak. A másik veszélyt ennek az ellentétében látták, vagyis abban, hogy a Szovjetunió Európa döntő részén meghatározó szerephez jut, elsősorban Németországban. Annak érdekében, hogy mindkét veszélyt kiküszöböljék, egyfelől kedvezni kívántak a szovjet vezetésnek területi kérdésekben, másfelől pedig fontosnak tartották, hogy Európa egészére nézve kialakítsanak valamilyen megegyezést, amelyben Európa sorsáért a három nagyhatalom közös felelősséget vállal. Annak a célnak megfelelően, hogy a Szovjetuniót érdekelté tegyék a háború folytatásában, Németország területi felosztásának koncepcióját 1943–44-ben részletesen kidolgozták. A teheráni konferencián Roosevelt Németország feldarabolását alapvető fontosságú kérdésnek tekintette. Lényegében ebben az időszakban már döntöttek arról is, hogy Lengyelország határait nyugatra, míg a Szovjetunió határait szintén nyugatra, a lengyelek terhére kiterjesztik. Most a Curzon-vonallal kapcsolatos, az 1920-as évek elején lezajlott vitákra idő hiányában nem térnék ki. Tehát elkészültek azok a koncepciók, amelyek Németország megosztottságához vezettek. Érdekességként említem, hogy 1943-ban létezett egy olyan terv is, aminek az volt a lényege, hogy Bajorország, Ausztria és Magyarország alkosson egy önálló államszövetséget. Ezt az elképzelést Teheránban a szovjet vezetés érthetően elutasította. 1988–89-ben, egyes politikusok fejében ez az elképzelés ismét felmerült, noha nyilvánvaló volt ennek a teljes irrealitása. A Szovjetunió törekvése 1943 és 1947 között nem az volt, hogy létrehozson egy úgynevezett szocialista tábor, hanem az, hogy a cordon sanitaire okozta problémákat megoldja, és a Szovjetunióval baráti viszonyban levő államok vegyék körül az országot. Ez még önmagában nem követelte meg a szovjet modell bevezetését, sőt, a szocialista átalakulás más útját sem előfeltételezte. Hogy mennyire így volt, ezt néhány vezető magyar kommunista politikus megnyilatkozásain keresztül lehet igazán érzékeltetni, hiszen ekkor a Magyar Kommunista Párt csakúgy, mint a világ kommunista mozgalmának szinte valamennyi politikai szervezete a szovjet iniciatívákat, elvárásokat követte, és hát egy leendő vesztes állam, mint Magyarország kommunista politikai vezetői számára a helyzet még inkább így alakult. 1944 második felében mind a belföldi illegális központi bizottság, mind a Moszkvában tevékenykedő úgyne-

vezett külföldi bizottság tárgyalt ilyen kérdésekről. Egyértelmű volt annak a kinyilvánítása, hogy Magyarországon nem a szocializmus van napirenden, hanem nemzeti, majd demokratikus forradalmat kell végrehajtani. A nemzeti itt Hitler-ellenest jelentett, a demokratikus pedig azt, hogy nagyobb állami beavatkozásra, a munkásosztálynak és a parasztságnak a hatalomba való bevonására van szükség, a gazdaság egyfajta állami ellenőrzésére, de az alapvető rendet nem kívánták megváltoztatni, magát a berendezkedést nem kívánták szocialistává átalakítani. 1944. október 27-én az Állami Honvédelmi Bizottság, a rendkívüli helyzetben a teljhatalmat gyakorló szovjet központi állami szervezet, Magyarországgal kapcsolatosan, a sikertelen kiugrás határait is elemezve, úgy döntött, hogy nem kívánja a magyar társadalmi rendszert megváltoztatni. Ennek megfelelően például Révai József 1945. február 9-én a magyar kommunista párt által megjelentetett első számú brosúrában nagyon hangsúlyosan úgy fogalmazott, hogy ha mi most Magyarországon proletárdiktatúrát akarnánk, akkor ezáltal veszélyeztetnénk a három nagyhatalom, együttműködését, a Szovjetunió és két nagy nyugati szövetségese, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok további megfelelő európai rendezési terveinek érvényesítését. Ez volt az oka annak, hogy a fordulat éve elhúzódott 1947-48-ra, a köztársaság kikiáltása pedig 1946. február 1-jére, hiszen nem volt egyértelmű, hogy mit kell érteni azon, hogy a Szovjetunió nem kívánja – itt az október 27-i határozatra hivatkoznék – a viszonyok radikális átalakítását Magyarországon. De ugyanígy nyilatkoztak a csehszlovák és a lengyel politikai vezetők is. Már ekkor világosan látszott, hogy Jugoszlávia, ahol tulajdonképpen egyedül ment végbe tényleges forradalom a térségben, eltér ettől a szovjet elképzeléstől. Előrehalad, és látszott az is, hogy önálló politikát kíván folytatni. Ennek következtében a szovjet gyanakvás nemcsak 1947-től létezett Jugoszláviával szemben, ami nyílt ellenségeskedésbe csapott 1948-tól, hanem már 1943-ban egy moszkvai külügyminiszteri értekezleten. Ezen Molotov rendkívül meglepődött azon, hogy a britek miért hagynak fel a csetnikek támogatásával, és miért csak Titót kívánják támogatni, ami aztán később, az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején megalapozta a nyugati nagyhatalmak és a Jugoszláv Népköztársaság együttműködését. Csak akkor vált nyilvánvalóvá a szovjet vezetés számára, hogy nem lehet az ő érdekeit figyelembe véve megállni ezen a ponton, és a térség országait szovjetizálni kell. Ekkor ugyanis végérvényesen megromlott a Szovjetunió és a két angolszász nagyhatalom kapcsolata. Ez a fordulópont 1946-47 fordulóján történt. Összefüggött a Truman-elv meghirdetésével, amely egyértelmű nyugati túlsúlyt kívánt biztosítani Görögország és Törökország esetében – közben már egyébként zajlott a görög polgárháború –, ezt követte Magyarországon a Magyar Közösség úgynevezett összeesküvésének felgöngyölítése, a Kovács Béla-ügy, az 1947-es választások, az 1948-as államosítások. Meg kell

még azt is jegyeznem, hogy az a politikai rendszer, amely 1945–48 között Magyarországon létezett, nemcsak kelet-közép-európai sajátosság volt, mert „a három nagy” abban egyezett meg, hogy Európa minden országában a Hitler-ellenes erőkkal kell koalíciós kormányt alakítaniuk. Tehát nemcsak Magyarországon volt koalíció úgy, hogy a Kisgazdapárt rendelkezett a Nemzetgyűlésben abszolút többséggel, hanem ugyanilyen koalíciós kényszer létezett például Olaszország vagy Franciaország esetében, és ez más kisebb nyugat-európai országokban is ismert volt. Mindez tehát azt jelzi, hogy a változások a nemzetközi erőterben zajlottak. Rögtön meg kell jegyeznem, hogy nem volt meg a szocialista átalakulás társadalmi támogatottsága sem a térség államai többségében. Ezt Révai József 1945-ben egyértelműen megfogalmazta, amikor azt mondta, hogy ha a párt – a Kommunisták Pártja – van szó természetesen – a szocializmusért és a proletárdiktatúráért küzdene, akkor ehhez nem tudná megkapni a kellő támogatást. A mi régióinkban két országban látszott az, hogy a társadalom viszonylag jelentős része egy ilyen jellegű változást elfogad: ez Csehszlovákia és Bulgária volt. Nagyon nem álltak fenn ezek a feltételek Lengyelországban, Magyarországon és Romániában. Mivel ilyen változások hatására jöttek létre az államszocialista országok, berendezkedések a térségben, törvényszerű volt, hogy szovjet–amerikai megegyezés vetett véget ennek az egyébként nagyjelentőségű történelmi kísérletnek. Ez 1986 novemberében Reykjavíkban kezdődött, és ’89. december 2-án Máltán fejeződött be. Ez azonban nem egyszerűen azt jelentette, hogy ami történt, az a demokráciának a diktatúra feletti győzelme volt, hanem elsősorban azt, hogy a társadalmi haladás eszméje világméretben totális vereséget szenvedett, és a kapitalizmus világrendszerével való szembenállás áttevődött vallási és nacionalista fundamentalizmusokra. amit megtapasztaltunk, megtapasztalunk a világ számos országában, a Közel-Keleten, Afrikában, Törökországban és Magyarországon is.

Jakab Attila: Köszönjük az érdekes hozzászólást, amely az előzőt jól kiegészítette. Elhangzott, hogy „Málta, december 2.” Ha belegondolunk, ugye, hogy december 17-én kezdődik a „cirkusz” Romániában, és karácsony napján már Ceausescu nem is él, akkor ez a nemzetközi kitekintés tényleg érdekes megvilágításba helyezi az egész történetet.

Krausz Tamás: A mai helyzetből indulnék ki, mert végül is az egész vita, beszélgetés arra megy ki, hogy a győzelem 70. évfordulóján mi az aktualitása – mondjuk így – a jaltai békerendszer bukásának 1989 körül. Mert végül is ennek a rendszernek fokozatos összeomlásáról beszélhetünk. Tehát az világosnak tűnik, hogy a bipoláris világrendszer 1989-es összeomlása után 25 évvel összeomlóban van az egyipólusú világrendszer is, amelynek a lényegét még az 1980-as években az

amerikai politikai osztály legjobb konzervatív ideológusai körülbelül úgy fejezték ki, hogy az Egyesült Államoknak küldetése, hogy a világ vezető hatalma legyen. Ezt a küldetéstudatot történetileg, politikailag és erkölcsileg is aládúcolták valamiképpen. Általában minden tömegmészárlást, bombázást, ami szükséges volt a világrend fenntartásához, azt mindig a demokrácia zászlaja alatt hajtották végre Vietnámtól Irakig... Ez vonatkozik a Szovjetunióra – antikolonialista harca ellenére is, természetesen –, amely világhatalom a szocializmussal igazolt minden katonai fellépést az 1991-et megelőző évtizedekben. Ugyanakkor mára már kialakulóban van egy multipoláris világrend. Ennek jellegzetességeiről egyelőre csak a legbölcsebbek mernek nyilatkozni, hiszen a maga valóságában, közjogi konstrukciójában még nem alakult ki. Már bizonyos tendenciái látszanak, de még nem jött létre. Igazából az egész ukrajnai konfliktus az új világrend születésének egyik kísérleti pontja. Ha nem tévedek nagyot, akkor a jaltai rendszerből gyakorlatilag csak annyi marad, amit Iván mondott, hogy bizonyos elemei még állítólag megvannak. Én ebben is kételkedem, hogy legyen köztünk vita, hiszen olyan sok új nemzetállam jött létre, s ezeknek a gyenge nemzetállamoknak a betagozása egy új hierarchiába már annyira előrehaladott, hogy én egy egészen más világrendet érzékelek, úgyhogy inkább a diszkontinuitást hangsúlyoznám a jaltai rendszerrel kapcsolatban, mint a kontinuitást. Na most nézzük meg, hogy igazam van-e? Azt a dokumentumot, amely itt fekszik előttem, 1945. február 11-én írta alá „a három nagy”, ahogy nevezni szokták a világ három nagyhatalmának vezetőit. E közismert dokumentum címe: *Nyilatkozat a három szövetséges hatalom – a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia – vezetőinek krími konferenciájáról*. Ha az ember beletekint ebbe, akkor a kollégáknak az a megjegyzése teljesen helytállónak bizonyul, hogy Kelet-Európának az Egyesült Államok különösebb jelentőséget nem tulajdonított. Ezt katonailag úgy fogta föl – lehetne a szöveget itt elemezni –, hogy nagymértékben a Szovjetunió fogja eldönteni ennek a régióknak a sorsát. 1945 februárjában vagyunk. Ha közelebbről megnézzük, akkor Lengyelország esetében kifejezetten úgy fogalmaz a dokumentum, hogy be kell kapcsolni az új kormányhatalomba azokat a kommunistákat, vagy szovjetbarát erőket, akik nem voltak benne az akkori lengyel kormányban. Tehát megindul tulajdonképpen Lengyelországnak a szovjet érdekszférába való politikai betagozása az Amerikai Egyesült Államok és részben Nagy-Britannia támogatásával. Ezzel az amerikaiaknak az volt a céljuk, hogy a szovjeteket a csendes-óceáni térséggel szemben kompenzálják. Ugyan részt vett a Szovjetunió később Japán felszabadításában, de ott nem kívánt az Egyesült Államok nagyobb teret adni a Szovjetunióknak. Apropos felszabadítás, a dokumentum a Vörös Hadsereg európai felszabadításáról beszél. Ha jól számolom, hétszer említi a dokumentum azt, hogy a Vörös Hadsereg Európa felszabadítását folytatja; 1945 februárjában vagyunk. Az a

sajnos hivatásos történészek által is képviselt propagandatézis, hogy a felszabadulás nem volt evidencia 1945-ben, merő hazugság és hamisítás. Legfeljebb a társadalmaknak a régi rendszerhez kapcsolódó bizonyos csoportjai, akiknek volt, ahogy mondani szokták, veszteni valójuk, természetesen nem úgy éltek, vagy utódaik élnek ma meg, de a mai szellemi-mentális állapotokat visszavetíteni az akkori időkre, megengedhetetlen (lenne). Minden nagyhatalmi vezető számára evidens volt, hogy a náci Németország alóli felszabadulás zajlik. Aláírta ezt Churchill, Sztálin és Roosevelt. Ezt vizsgálják főül Magyarországon, a balti államokban vagy éppen mostanság Ukrajnában. 1989 óta, az új világrend létrejöttének részeként, ezt is hangsúlyozom természetesen, bizonyos értékek devalválódnak, mások felértékelődnek. Ez független attól, hogy ki hol áll politikailag ennek a kérdésnek a megítélésében. Na de ezt csak úgy zárójelesen mondtam. A lényeg Kelet-Európát illetően az volt, hogy a Nyugat a Szovjetuniót 1945 és 1948 között bizonyos értelemben újra belekényszerítette egy izolációs szituációba. Wiener Gyuri erre gondolt, s ebben szerintem teljesen igaza van, amikor azt mondta, hogy a szovjetnek egyetlen alapvető törekvése volt 1943 után, a kurszki csata után, hogy a régi cordon sanitaire helyén barátságos országok vegyék őt körül, hogy ne izolálódjon ismét, még fel sem merült semmiféle rendszerváltás. 1943 májusából van egy dokumentum, amelyet a Szovjetunió londoni nagykövete, Majszkij küldött Sztálinnak. Sztálin hallgatott Majszkijra számos diplomáciai ügyben. E dokumentumban Majszkij kettéosztotta a háború utáni Kelet-Európát. A Szovjetunió potenciális szövetségeseire, mint pl. Csehszlovákia, és a semleges, jóindulatú szomszédokra. Magyarul is megjelent ez a dokumentum, az *Eszméletben*, később a *Múltunk* is közölte. Majszkij itt azt írta, hogy vannak olyan kelet-európai országok, amelyek a Szovjetuniónak szövetségesei lesznek, itt pl. Csehszlovákiára gondol mindenekelőtt, de a Balkán is a szemé előtt lebeg. A második körben Magyarországot egy olyan konzervatív nacionalista országnak nevezi, ahol a háborút követő átalakulás során elérhető, hogy a Szovjetunióval egy barátságos kormány jöjjön létre, de szó sincs arról, hogy Magyarországon valamilyen komolyabb társadalmi rendszerátalakulás végbemehetne. A fordulópontot – nem előtörténet nélkül, amit Wiener kollega helyesen hangsúlyozott – én 1947 nyarára teszem, amikor megkezdődik Kelet-Európa szovjetizálása a Marshall-segély megvonása nyomán. Ez akkor történik, amikor Sztálin – a Szovjetuniónak a Marshall-segélyből való kizárása után – véglegesen megérti, hogy a Szovjetuniót tudatosan akarják izolálni kelet-európai szövetségeseivel együtt a világrendszeren belül. Tehát kvázi megkapja a kelet-európai országokat. Csak felidézem, hogy a Marshall-segély kimondja: ott, ahol kommunisták vannak a kormányban, nem részesülhetnek a Marshall-segély jótéteményeiből. Mi mást jelent ez a tézis, mint hogy a Szovjetuniót és Kelet-Európát kizárták a Marshall-segélyből mint

izolált régiót. Minden érthetetlen, ha nem látjuk: Kelet-Európa egy nemzetközi *deal* része, vagyis régióink sorsát nem lehet önmagában szemlélni. Ma ugyanez a helyzet... Hiába ígérték meg Gorbacsovnak, hogy nem bővítik a NATO-t keletre – mint mások is utaltak már rá –, a nagyhatalmak, illetve képviselőik, megszemélyesítőik akaratauk érvényesítése érdekében mindig hazudnak. Annak, aki 1989–90-ben szem előtt tartotta Kelet-Európa utolsó pár évszázadának történetét és a világrendszer sorsát, már akkor evidensnek tűnt, hogy a NATO-t bővíteni fogják keletre. Tök mindegy, hogy Gorbacsovnak mit ígérnek. Ma a világrendnek nincs olyan régiója, vagy része, amit a nagyhatalmak ne ellenőriznének, vagy legalább is ne akarnának ellenőrizni, a Déli sarktól az Északi sarkig, a világúrtól Kelet-Ukrajnáig. Ennek gazdasági, pénzügyi, piaci és hatalmi okai vannak. Ezeket szépen külön-külön is lehet vizsgálni, de még jobb együttesen. Amit hatalmi érdekszféraként fognak fel, úgy kezelnek, azt katonailag is ellenőrizni kell. Ilyen értelemben mondom, hogy a NATO kibővítése, Gorbacsov mindenféle Európa Házával és más gyermeteg utópisztikus megfontolásával szemben, 1989-től halad előre. Ma már Kijev a tét. A jaltai rendszer végérvényesen a múlté.

Jakab Attila: Köszönöm, s akkor az előadónak megadnám a lehetőséget, hogy egymásra reflektáljanak, ha pedig nem kívánnak élni a lehetőséggel, akkor a hallgatóság következik.

Wiener György: Én nem mondom le a reflexióról. Tehát teljesen nyilvánvaló volt, hogy a kelet-közép-európai változások után a térség NATO-országok együttesévé, konglomerátumává válik. Egyébként hivatalosan először Horn Gyula jelentette be 1990. március 10-én, hogy Magyarországnak a NATO-hoz kellene csatlakoznia. Korábban a rendszerváltók óvatosságból olyan téziseket fogalmaztak meg, hogy Magyarországnak semleges államnak kell lennie. Jól tudjuk, hogy 1956-ban is megfogalmazódtak ilyen elképzelések, de nyilvánvaló, hogy ha a történelem menete másként alakul, akkor az akkori semlegességi felvetésekből természetesen nem lett volna semmi. A helyzet valóban az, hogy az Egyesült Államok viláгурalma jelen pillanatban töretlen. Krausz Tamással én abban az egy kérdésben vitatkoznék, hogy a multipoláris rend kezd-e az unipoláris, az egypólusú helyére lépni. Lehet, hogy ez hosszabb távon bekövetkezik, jelenleg azonban ellentétes folyamatokat látunk, elsősorban az ukrán helyzet miatt, tudniillik az én megítélésem szerint, szemben azzal, amit a magyar sajtó és sokan, politikusok, politológusok is állítanak, nem Putyin az, aki valamilyen új európai orosz hegemoniát akar létrehozni, hanem az Egyesült Államok kívánja a NATO csapatait az orosz–ukrán határon felsorakoztatni. Aki ránéz Ukrajna térképére, az láthatja, hogy Luganszk meg Donyeck milyen kicsi... Ugyanakkor azt is világosan látni kell,

hogy az egykori szövetséges államok lakosságának igen jelentős része, különösen Lengyelországban, a balti államokban és részben Ukrajnában is nagyon erőteljesen oroszellenes, és ebben benne van a történelem átírásának igénye is. Még egyetlen egy mondat, amit Krausz Tamás mondott a megszállással és a felszabadítással kapcsolatban: 1945 januárjában a londoni amerikai nagykövet Roosevelt elnöknek írt levelében úgy fogalmazott, hogy Ausztriát felszabadítják és megszállják; Németországot meghódítják és megszállják. Tehát a felszabadítást és megszállást nem tartották, például az amerikaiak, egymással ellentétes kategóriáknak. Az, hogy ma a magyar politikai közvélemény és a tudományos élet jelentős része úgy látja, hogy Magyarországot megszállták és nem felszabadították, ez azt mutatja, hogy lélekben ma is a tengelyhatalmak oldalán állnak.

Krausz Tamás: Nyilván Wiener György is pontosan tudja, hogy nem a teljes politikai közvélemény osztja ezt az ítéletet még ma sem, hanem főképpen a keresztény–nemzeti, úri osztály és a horthysta államhivatalnoki kar ama leszármazottai képviselik azt a pozíciót, amit egyébként elődeik 1945-ben is képviseltek, akik ettől a horthysta hagyománytól és szellemiségtől nem tudtak vagy nem akartak elszakadni, megszabadulni. Az a körülmény, hogy a magyar társadalom „felszabadítás”-párti része nem hallathatja a hangját, ne tévesszen meg bennünket.

Két megjegyzésre reagálnék azzal kapcsolatban, hogy mit jelent a jaltai rendszer összeomlása. A jaltai rendszer összeomlása azt jelenti, hogy egy sor állam a Szovjetunió megszűnése után kvázi „gazda” nélkül maradt. A brit oroszlán már nem támad föl, ám körülötte a „zavarosban” a sok kis sakál újra megpróbálja megragadni azokat az új lehetőségeket, amelyek ennek az új világnak a kialakulásakor felmerülnek. Az USA támogatását keresik Oroszország ellenében. Ukrajna mint a világrendszer egyik kisülési pontja több síkú bonyolult alternatívákat rejt magában. Ez az átalakulás, vagyis az egyközpontú (amerikai) világrend multipoláris világrenddé való átalakulása, amelyről Wiener György rövid távon szkeptikusan nyilatkozott, lehetetlenné teszi az egyoldalú *Pax Americana*-t. Míg 1945-ben világos volt, hogy kik állnak a győztesek oldalán, bár Románia, mint tudjuk, mindkét oldalon állt, 1989 után összetettebb a kép. Úgy tűnhetett, hogy csak Oroszország áll a vesztes oldalon. Valójában az Ukrajna körül lejátszódó szétcincálási folyamat arra utal, hogy e kategóriába tartozott Ukrajna is, amely a kialakult nagy erők összecsapásának színterén szeretne átkerülni a győztes oldalra. De nem tud. Az Egyesült Államok már nem tudja egyedül megoldani ezt a problémát. Az Európai Unió nélkül nem képes döntő hatást kifejteni az „újrendezésben”, mert képtelen az Európai Uniót és Oroszországot – sok, főképpen energiapiaci érdekek miatt – radikálisan összeveze-
szíteni. A jelen pillanatban – az USA-n kívül – csak a britek küldené-

nek a „Minszk-2” ellenére is közvetlen katonai támogatást Ukrajnának, hogy fenntartsák az osztozkodás számára fontos háborús feszültséget. A belső ukrajnai helyzet, a gyors fasizálódás ennek a szituációnak is a belső tükre. Nincs más hagyomány, amellyel az új kvázi nemzetállamot meg lehetne szervezni, hiszen Ukrajna ezer szállal kapcsolódik még ma is Oroszországhoz, nem könnyű áttolni a „nyugati táborba”. A 250 katonai tanácsadó sem alkalmas arra, hogy az egész Európai Uniót belerántsa egy Oroszország elleni háborúba. Azért ezt tisztán kell látni. Mert nem alkalmas az Amerikai Egyesült Államok már arra sem, hogy egyedül eldöntse, hogy Ukrajnában mi fog történni. Ezt én rendkívül fontosnak tartom. Tehát ez azt jelenti, hogy Németország és Oroszország olyan mértékig megerősödött 1989-hez képest, nem beszélék Kínáról, Indiáról és számos latin-amerikai országról, ami egy új világrend, egy új nemzetközi jogi rendszer kialakítása irányába tolhatja az eseményeket.

Harsányi Iván: Egy percet mégis igénybe veszek. Én az Odera–Neisse-határról beszélek például, amely nem azonos a volt vasfüggönnyel, hanem a Lengyelország és Németország közötti határ. Azt akartam hangsúlyozni, hogy geográfiailag egy csomó határ még ott van a helyén, miközben a társadalmi, gazdasági és katonai folyamatok akadálytalanul mozognak.

Krausz Tamás: Hát persze. Gyenge kelet-európai államok vannak, amelyek a nagyhatalmak kénye-kedvének ki vannak szolgáltatva, úgy hogy ez teljesen „normális” egy ilyen oligarchikus kapitalizmus alapzátán. Ez nem tud máshogy menni.

Jakab Attila: Ehhez csak annyit fűznék hozzá, hogy tulajdonképpen, ha végignézzük a történelmet, a Baltikumtól le az Adriáig terjedő sáv, az Orosz Birodalom és a hatalmas német nyelvterület (ami, ugye, a régi Német-Római Birodalomnak a területe volt) között mindig is ütköző zóna létezett, itt a hagyomány szerint, mindig is gyenge államok léteztek, gyenge nemzetállamok, amelyek hiába szerettek volna önálló politikát folytatni, nem tudták magukat kivonni ezekből a nagy birodalmi geopolitikai és geopolitikai ambíciókból. Én nem is annyira a jaltai rendszernek a felbomlásáról beszélnék, hanem a vesztfáliai rendszernek a felbomlásáról. Vesztfáliában ugyanis a rendkívül kegyetlen és véres vallásháborúk után, 1648-ban eldöntötték azt, hogy nem szólnak bele ezen államok egymás belügyeibe. Tehát, hogy ha a protestánsok nyírják a katolikusokat, akkor a katolikus nagyhatalmak ezt elnézik, befogadják a menekülteket, ejnye-bejnyéznek és csendben vannak. És vice versa. Na most jelen pillanatban ennek a rendszernek a bomlásáról van szó. A hidegháború idején végül is az amerikaiak és a szovjetek is sokáig betartották, hogy egymás levesé-

be nem köpnek bele. Lényegében ennek a rendszernek a felbomlása történik most. Mindenhol azt látjuk, hogy erőteljes beavatkozások mennek végbe, az úgynevezett nemzetállami kormányoknak a meggyengítése zajlik – elsősorban pénzügyi és gazdasági befolyásolás és beavatkozás révén. És amikor ez már nem igazán működik, akkor katonailag beavatkozunk, vagy pedig belsőleg kreálunk olyan konfliktusos helyzeteket – erre a legjobb példa most Szíria –, ahol megpróbáljuk a kormányt megdönteni – ez Szíriában nem igazán megy, és sikerült létrehozni egy olyan szörnyszülöttet, mint az Iszlám Állam, amely azért működik – legyünk őszinték –, mert van kinek az olajat eladni. Tehát hogy ha hermetikus embargó alá vonnák az Iszlám Államot, akkor egyszerűen nem lenne mivel lőni és nem lenne mit enni. Az éhes dzsihádisták is másképpen harcol. De mivel vannak nekik kiváló fegyverek, jól ellátottak, mert az olajból befolyik nekik a pénz, minden másként működik.

Holka Aranka: Egy kérdésem és egy észrevételelem lenne az első két felszólaláshoz. Számomra kicsit ellentmondásos volt a két előadás abban, hogy most akkor a szovjetek akarták, hogy itt ugyanaz a társadalmi rend legyen mint náluk, vagy nem. Mert ugye az egyik előadásból azt lehetett megtudni, hogy nem akarták, a másodikból pedig az derült ki, hogy akarták. Vagy mikor akarták és mikor nem akarták? Milyen érvek vannak a két álláspont mellett?

Harsányi Iván: Kicsit megijedtem, mert akkor nem azt értette az előadásomból, amit mondtam. Én azt magyaráztam, hogy a Szovjetunióknak az alapproblémája az volt, hogy biztonságot teremtsen magának, és fokozatosan rájött arra, hogy a kialakuló nemzetközi helyzetben másképpen nem tudja megoldani, nincs erre gazdasági ereje, a jelzett társadalmi átalakítás nélkül nem tudja a biztonságát sem garantálni. Tulajdonképpen ugyanazt mondtuk más-más érveléssel.

Wiener György: Én arról beszéltem, hogy más volt a szovjet álláspont 1943–46 között, esetleg 1947 elejéig, majd ez 1947-ben radikálisan megváltozott. Krausz Tamás és köztem is volt egy hangsúlybeli eltolódás: Tamás 1947 második felére tette ezt a Marshall-segélyvel összefüggésben. Én pedig már 1946-47 fordulójára a Truman-elv meghirdetésének az idejére. Egyértelmű bizonyíték van arra, hogy ezt az átalakítást nem kívánták 1943-ban, 1944-ben, 1945-ben, és bizonyos mértékben 1946-ban sem. Maga Sztálin 1946 második felében többször nyilatkozott úgy, hogy ez egy lassabb folyamat. Ez a folyamat nem olyan módon megy végbe, még ha szocializmussá is fejlődnek át az események, mint a Szovjetunióban, illetve korábban Szovjet-Oroszországban. Az is egyértelmű – Révai idézeteket hoztam fel példaként –, hogy 1945 elején, amikor Magyarországon éppen a szovjet hadsereg

megjelenése és a régi állam szétesése következtében volt egy vákuum: ebben létrejöttek a nemzeti bizottságok, amelyeket nyugaton a szovjetekkel azonosítottak. Sőt, egyes helyeken létrejöttek önkéntes alapon, nem úgy mint, mondjuk, 1948 után a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, például Békés megyében vagy Somogy megyében, akkor a nagy-britanniai kormány, az amerikai kormány interveniált ezekben az ügyekben, interveniáltak a nemzeti bizottságok esetében is. Ennek volt a következménye az, hogy az 1944. október 27-i Állami Honvédelmi Bizottság a régi magyar közigazgatási szervezet újjáalakítását írta elő, noha egyesek a 1960-as, 1970-es években azt gondolták, hogy Rákosi mindig dogmatikus volt, mindent felülről akart megoldani, és ő fojtotta el a nemzeti bizottságok öntevékenységét, amikor hazatért a Szovjetunióból. De valójában nem ez történt, mert már Rákosi hazatérése előtt megszületett ez a döntés, részben a nyugati intervenció hatására. A szovjet vezetés ugyanakkor azért óvatos volt, mert 1945–46-ban több ország esetében is azt javasolta, hogy egy közös listával lépjenek fel az antifasiszta pártok. Ezt javasolta Magyarországnak is 1945 kora őszén. Ennek ellenére Magyarországon többpárti választásokat tartottak. Lengyelországban és Romániában viszont 1947-ben, illetőleg 1946-ban az úgynevezett demokratikus pártok egy egységes listán mérették meg magukat. Ennek az állt a háttérében, hogy az ottani kommunista pártok világosan tudták – utaltam egyébként az első felszólalásomban erre –, hogy mennyire gyengék, milyen alacsony a támogatottságuk. Lengyelországban ez a demokratikus lista elért kb. 80%-ot, 1946-ban Romániában is majdnem 70%-ot. De megmondani, hogy ki szavazott a szociáldemokratákra, ki szavazott a nemzeti liberálisokra, s ki a Nemzeti Parasztpártra, ki pedig a kommunistákra, azt egy ilyen lista esetében nem lehet. Egyébként a népfrontválasztások azért maradtak fent az államszocialista rendszer bevezetése után is – ami a Szovjetunióban teljesen ismeretlen volt –, mert névlegesen, formálisan az államhatalom továbbra is kvázi többpártinak látszott. Pont ez volt – többek között – a „pártállam” létrejöttének háttérében is, hogy az állami apparátusban még mindig ott vannak az egykor szövetséges, most inkább ellenséges pártok képviselői, hiszen Magyarországon is például 1952-ben Dobi volt a miniszterelnök, Szekfű Gyula mint történész tagja volt 1949 után az Elnöki Tanácsnak, s lehetne számos más példát felhozni. Szekfű nagykövet volt 1948-ig Moszkvában, és utána az Elnöki Tanács tagja lett, ez a kvázi többpártiság, például Magyarország esetében, még úgy is érvényesült, hogy 1960-ig a Kisgazdapártnak és a Nemzeti Parasztpártnak volt egy névleges irodája. Más kérdés, hogy ott érdemi politikai tevékenységet nem folytatott és nem is folytathatott. De, a kormányban ott ült Bognár József külkereskedelmi miniszter, az államfő Dobi István a Kisgazdapárt tagja volt, bár 1945-ben neki kommunista párti tagkönyve is volt, de mondták neki, hogy ne nagyon mutogassa, sőt azután el is vették Dobitól. Maga Rákosi vette

el személyesen Dobitól a tagkönyvét, amikor kiszagzda párttársainak, képviselőtársainak mutogatta. Ez a lassú változás. Igaz, már 1944 októberében felmerült, hogy Magyarország Népköztársaság legyen, de mint már utaltam rá, a köztársaságot csak 1946. február 1-jén kiáltották ki, s az sem volt valójában népköztársaság. Ez is mutatta, hogy a szovjet vezetés nem kívánta az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával kiélezeni ezt a helyzetet. És van még egy nagyon fontos példa is, sőt kettő, ami azt mutatja, hogy a szovjet érdekeknek megfelelt az is, hogy a polgári társadalom keretei között maradjon egy állam, csak legyen szovjetbarát, illetőleg legalábbis maradjon névlegesen semleges. Az egyik a finn példa, ami a porkalaudi megegyezésen alapult. Ezért mondták a 1970-es, 1980-as években, részben az 1960-as években is Nyugat-Európában, hogy a Szovjetunió célja Európa finnesítése, nem pedig Európa szocialistává tétele. A másik példa pedig Ausztria. Onnan kivonultak a szovjetek, meg persze a nyugati megszállók is 1955-ben, de az osztrák államszerződés kizárta Ausztriának Németországhoz való csatlakozását. Csak érdekességként mondom, az osztrákoknak ezen a téren soha nem volt szerencséjük: először a Habsburgok zárták ezt ki, utána a Párizs környéki békék zárták ki, végül 1955-ben az osztrák államszerződés zárta ki.

Holka Aranka: Köszönöm. Illetve a másik észrevételem igazából ezzel a felszabadítás-, megszálláskérdéssel kapcsolatban lenne. Én azt látom, hogy az erről folyó diskurzus egyrészt összevonja kicsit a szovjet hadsereg bevonulását a szocialista rendszer kiépítésével, másrészt, hogy itt is ilyen, úgymond, szekértáborok vannak. Ha ezt valaki felszabadulásként értékeli, az „mocskos kommunista”, ha meg nem, „mocskos náci”. Én úgy gondolom, hogy ez sokkal összetettebb. Nyilván attól is függ, hogy ki milyen társadalmi csoporthoz tartozott.

Krausz Tamás: A három nagyhatalom között miben volt konszenzuszos 1945 után? Annak ellenére, hogy beengedtek az Egyesült Államokba is menekülő fasisztákat, náciakat, nem is beszélve a latin-amerikai országokról, például a horvát katolikus egyházon keresztül kaptak támogatást menekülni igyekvő náci személyiségek, a náci csatlós államok kötelesek voltak a defaszálást végrehajtani. Az volt a kérdés Európában, hogy kire, mely politikai erőkre lehet bízni a náciitanítást. A keresztény-nemzeti úri osztályra, illetve államhivatalnokai rétegére nyilvánvalóan nem lehetett, hiszen politikai képviselőik alkották meg a zsidótörvényeket, és ez az államapparátus vezényelte le a holokausztot. Akkor ki az, aki végre tudja hajtani? Aki nem volt benne a régi rendszerben. A nyugati szövetségesek is tisztában voltak ezzel a helyzettel.

Jakab Attila: Ehhez én még csak annyit fűznék hozzá, hogy szerintem itt Románia esete és példája nagyon érdekes megvilágítást tesz

lehetővé. Ugyanis Romániában maga a király volt az, aki a kiugrást és Antonescu tábornok letartóztatását megszervezte. Tehát ez azt jelentette, hogy a királyság intézménye Romániában egy olyan lehetőséget biztosított a román politikai osztály számára, amely lehetővé tette annak bizonyítását, hogy németellenes alapon össze tudnak fogni, s mivel már Moldvában állt a szovjet front, értelemszerűen bevették a kommunistákat is. A Kommunista Párt Romániában nem volt olyan erős, ráadásul a kommunisták a döntő többsége nem román nemzetiségű volt, zsidók, németek, magyarok, különböző nemzetiségiek voltak közöttük. Őket is bevették, és koalíciós szövetség alakult ki, amely bírta a király támogatását. Antonescut letartóztatták, és a románok azonnal átálltak. Ez a román hadsereg, amely három éven keresztül Erdélyért harcolt a Szovjetunió ellen, megfordult, és a szovjet hadsereggel harcolt ugyancsak Erdélyért a németek ellen. Na most, ők ezt a kiugrást végig tudták vinni, és lényegében szó sem volt Romániában arról, hogy azonnal bevezetik a szovjet típusú rendszert, mert a király helyben maradt egészen 1947 végéig. A román hadsereg Budapest ostromában is részt vett, és nagyon komoly veszteségeket szenvedett.

Aggod József: Tamáshoz volna egy kérdésem. Itt említette a Marshall segélyt. Én úgy tudom, az olvasmányaim alapján, hogy például Csehszlovákiának felajánlották a segélyt. A másik: nemrég olvastam Zbigniew Brzezinski *Stratégiai vízió: Amerika és a globális hatalom válsága* című könyvét, amiben van egy érdekes megállapítás a Marshall-segély nyugat-európai hatásáról. Ő azt mondja, hogy gyakorlatilag vazallusi helyzetbe hozták a Marshall-segéllyel a nyugat-európai államokat.

Krausz Tamás: Így van. Ez történt. Sőt, vazallusi helyzetbe hozta a többi kelet-európai országot is, csak éppen a Szovjetuniótól, mert elvben a kelet-európai „kommunistákkal terhelt” kormányok is kaphattak volna a támogatásból, de ennek következménye a szovjetektől való elfordulás lett volna. A szovjetek ezért ellenezték, hogy 1947 júliusában Párizsba utazzanak a vele szövetséges kormányok képviselői. Na de itt szovjet csapatok voltak, és az említett dokumentum ezt elfogadva, tulajdonképpen katonai és politikai értelemben Kelet-Európáról implicite mint szovjet érdekszféráról szól már 1945 februárjában. Sztálin a Marshall-segély egész történetéből – nem alaptalanul – azt szűrte le, hogy a Nyugat ismét a Szovjetunió izolálására törekszik.

Harsányi Iván: Ami a Marshall-tervnek a hatásait illeti, arról a szovjeteknek egy korábbi tapasztalata is már sokat mondott. Ugyanis már 1944 késő nyarán és őszén a Bretton Woods-i értekezleten, ahol a második világháború utáni pénzügyi rendszer alapjait dolgozták ki,

részt vett egy szovjet bizottság, mely az értekezlet határozatának aláírása előtt elhagyta a helyszínt. És otthon beszámolt arról, hogy ez egy nagyon érdekes pénzügyi rendszer, de volna néhány olyan feltétele a csatlakozásnak, amelyeket mi aligha fogunk tudni teljesíteni. Az egyik az volt, hogy a teljes államháztartás minden alapadatát ki kell teregetni. Be kell engedni ennek a Bretton Woods-i értekezletnek a határozatai alapján keletkezett három szervezetnek – a Nemzetközi Valutaalapnak, a Világbanknak és a GATT-nak – az embereit, hogy áttekintsék, mert ebben pénzek vannak, s a pénzt azt ingyen nem adják.

Krausz Tamás: Így lehet visszailleszkedni a világba..., majd 1991 után...

Jakab Attila: Ehhez csak annyit fűznék hozzá, hogy talán De Gaulle tábornok volt, aki a legjobban, leggyorsabban átlátta ezt a helyzetet és nem véletlen, hogy alatta Franciaország némileg sajátos pályára állt nyugat-európai viszonylatban. Még csak annyit mondanék, hogy tulajdonképpen a történetírásnak és a történelmi események megélésének a problematikája, amit a hölgy [Horka Aranka] felvetett, nagyon érdekes, mert ugye, különböző emberek, különbözőképpen élnek meg eseményeket. Egészen biztos, hogy a front két oldalán mindenki más-ként gondolta az eseményeket. Ellenben a történetírásnak valamilyen szinten felül kell emelkednie ezen, és a probléma ott van, hogy a történetírás hozza-e azokat a szükséges elemeket, amelyekből a politika fel tudja építeni a maga narratíváit, vagy pedig a politika határozza meg, hogy a történetírásnak mit kell bizonyítani és mit kell megmondani. És itt van, én szerintem, a legnagyobb probléma, mert az senki előtt nem lehet kétséges, hogy 1945 után a Baltikumtól le az Adriáig muszáj volt, elkerülhetetlen volt a társadalmi átalakulás, mivel ezek perifériális, teljesen feudalisztikus rendszerekben élő és működő államok voltak. Már az első világháború után láttuk azt, hogy Csehszlovákiában és Romániában próbáltak ezen javítani. Gondoljanak bele, hogy 1907-ben Moldvában a román hadsereg ágyúval lőtte a fellázadt parasztokat. Nem csak puskával, ágyúval. És 1914-től 1916-ig a leágyúzott parasztok ott véreztek el a moldvai sáncokban, és a németek sem tudták áttörni a román frontot. 1918-ban a román hadsereg, miután összeomlott a Monarchia hadserege, bevonult szépen Erdélybe, és eljött egészen Budapestig. De ott volt földosztás az első világháború után ugyanúgy, mint ahogy a cseheknél is elkezdődött egyfajta demokratizálódás, még akkor is, ha ennek jellegén lehet is vitatkozni. De biztos, hogy teljesen más volt, mint Horthy Magyarországon. És ha még lehet egy megjegyzés, amikor 1938-ban meghozták az első zsidótörvényt, akkor a korabeli újságokban azt lehet olvasni, hogy rendben van, hozzuk meg ezt a zsidótörvényt, de a következő dolog, amit rendezni kell, az mindenképpen a földkérdés. Na most nem a földkérdést rendezték,

hanem meghozták a második zsidótörvényt, utána meg a harmadikat, majd következett a holokauszt.

Kun István: Szeretnék visszatérni a korábbi szakasz alaptémájához, a nemzetközi politikához és történelemhez. Az első az, hogy maradt-e a jaltai megállapodásnak olyan eleme, amit továbbra is tiszteletben tartanak? A másik hasonlóan egyszerű kérdés, hogy mi volt az az egyszeri esemény, amelyhez köthető Sztálin véleményváltása az 1947-es kelet-európai rendszerváltást illetően? És a harmadik kérdés, hogy nyilvánvaló: az Egyesült Államok és a NATO újra létre akarja hozni Oroszország körül az 1920-as évek cordon sanitaire-ét. Milyen megfontolás alapján tudják ebben nélkülözhetőnek tekinteni Finnországot, Svédországot és Ausztriát?

Krausz Tamás: Egy biztos, Sztálin álláspontja fokozatosan alakult ki. Tehát egy dátumhoz kötni, mindig problémás. 1947 nyarán, amikor kiderült, hogy nincs Marshall-segély, hogy új izoláció vár rá, akkor betelt nála a pohár, nem mintha nem érzékelt volna már a tendenciát az atombomba ledobásánál is... De még a háború alatt beleszeretett abba az ötletbe, hogy nyugati tőkével fogják a Szovjetuniót a háború után újjáépíteni. És 1947 nyarán jön rá arra, hogy ez a bolt elment. Hogy a nyugat bezárta a kapukat, hogy a Szovjetunió nem fog kapni komolyan vehető tőkeinjekciót nyugatról, hogy helyreállítsa lerombolt gazdaságát. Pedig hát a Vörös Hadsereg alapvető és döntő szerepet játszott Európa felszabadításában, szinte felmérhetetlen áldozatokat hozva... De Sztálin csak szóbeli ígéreteket kapott a háború utáni tőkeinjekcióra..., akárcsak Gorbacsov 40 évvel később.

A másik kérdés, amire, azt hiszem, lehet reagálni, hogy nem cordon sanitaire-t akarnak most létrehozni, hanem fordítva megy a dolog, az oroszok akarnak cordon sanitaire-t húzni apró ütközőállamok segítségével. 151 katonai bázis veszi körül Oroszországot. Ezt meg lehet számolni. Én nem vállalom ennek a megszámlolását, de olvastam. Lehet, hogy csak 146, tök mindegy. A dolgok abba az irányba mennek, hogy kis államocskák jönnek létre Oroszország körül: Pridnyesztróvjé, Gagauzia, Dél-Oszétia, most a Donyeck-i és Luganszki Népköztársaságok... Végül is nem Oroszország akarja megtámadni a NATO-t, hanem a NATO akar tovább terjeszkedni a területre.

Wiener György: Én sem tudok olyan időpontot megállapítani, amikor Sztálin álláspontja radikálisan megváltozott, ez valóban egy folyamatnak volt a része. Tamással abban az egy kérdésben vitatkoztunk, hogy ez 1947 eleje, vagy nyara-e. Ez sem jelentéktelen dolog, de azt a kérdést egyértelművé teszi, hogy nem volt még 1944–45-ben egy ilyen szovjet döntés. Tehát az a mai propaganda, hogy Jaltában eldöntötték, hogy itt milyen rendszer lesz, teljes mértékben tarthatat-

lan, tudományosan nem lehet alátámasztani. Ugyanakkor a szovjet vezetés tisztában volt azzal, hogy ennek a térségnek gazdaságilag nincs olyan meghatározó szerepe. Varga Jenőnek 1945 decemberében megjelent egy könyve, aminek ez volt a címe: *A tőkés gazdaság a második világháború után*. Ezt az MKP kiadója, a Szikra magyar nyelven is kiadta 1947-ben. Ebben Varga Jenő arról ír, hogy itt valóban jelentős változás történik, de a térségben fennmarad a kapitalizmus, csak annak egy demokratizált formája. De nem ez a lényeg itt, hanem Varga következő mondata, amikor azt mondja, hogy ezeknek az államoknak a változásai a tőkés világgazdaság egészére nézve igazán érdemi befolyással nem rendelkeznek, és ezzel Varga Jenő tulajdonképpen Wallerstein tézisét mintegy anticipálta, jelezve, hogy a térségnek a tőkés világgazdaság egészének története szempontjából nincs meghatározó jelentősége. Ebből egyébként már kódolva is volt az, hogy mi lesz a végső kifutása.

Krausz Tamás: Bocsánat, hogy közbeszólok, de az Amerikai Egyesült Államok vezetőinek valóban pontos tudomása volt e „jelentéktelenségről”. Kelet-Európa szovjetizálása ezért ment át ilyen simán. Most is milyen simán megy Kelet-Európa ide-oda tologatása... Már egyetlen komoly szerző sem beszél a mi régióinkat illetően semmiféle „utolérésről”.

Wiener György: De azért az amerikai álláspontot egy szempontból árnyalni kell, mert a magyar köztudatban az terjedt el, hogy Roosevelt felelős a jaltai megegyezésért. És hogy Churchill milyen keményen és helyesen foglalt állást a szovjetekkel szemben. Amikor meghúzták az általam már többször említett övezeti határokat Németország esetében, akkor az angolok követelték, hogy a szovjetek jóval nagyobb részt kapjanak, mint az amerikaiak, mert érdekeltté akarták tenni a szovjeteket abban, hogy saját területük felszabadítása után tovább folytassák a háborút, amit egyébként a szovjet hadsereg számos katonája nem is helyeselt. De erre már nem térnék ki.

Krausz Tamás: Az államok tekintetében két hierarchia jön létre 1945 után. Az egyik hierarchiát az Amerikai Egyesült Államok menedzseli, a másikat a Szovjetunió. A bipoláris világrend... Hatalmas verseny indul meg az egyes államok között, hogy ebben a hierarchiában hogyan és hol foglalják el a helyüket. Na most, ha azt kérdezzük, van-e összefüggés a jaltai rendszer meg a ma kialakuló világrend között, akkor a válasz az, hogy bizonyos elemek tekintetében van. A hierarchiában elképesztő harc indult 1989 után, hogy az egyes korábbi „testvérországok” hogyan tiporják le egymást a piaci küzdelmek és a tulajdonváltás során, hogyan akarnak a nagy centrum országok valamelyike, mindenekelőtt Németország és/vagy az USA mögé fel-

sorakozni. 1945-ben még számított, hogy ki állt a győztes oldalon és ki állt vesztes nációk oldalán. Mára ennek a hierarchia kialakulásában nincsen lényeges szerepe.

Jakab Attila: Arra, hogy mindez mennyire így van, jó példa az, ahogy a kisantant-rendszer kialakult, amely alapvetően Magyarország ellen jött létre, ugyanis a különböző kárpát-medencei népek a nemzeti identitásukat a XIX. században jelentős mértékben a magyarok ellenében határozták meg. Magyarországon azért nem tudott normális és egészséges nemzeti fejlődés és nemzeti szemlélet kialakulni, mert itt a magyar arisztokrata és dzsentri réteg valójában nem tekintette embernek a magyarul beszélő parasztságot. Ez történelmi tény, amellyel még ma is számolni kell. Itt lehet kereszténységről, Szent Istvánról beszélni keresztül-kasul, a történelmi tény még a XIX. században is az, hogy a magyar nemzethez való tartozást nem a nyelv és a kulturális hovatartozás határozta meg, hanem a társadalmi státusz. Aki magyarul beszélt és paraszt volt, az nem tartozott a dzsentri és arisztokrata szemében a magyar nemzethez. Ha végignézzük Románia és Magyarország történetét az államszocialista rendszerben, hiába voltak egy táborban, nem volt túl nagy a barátság a két ország között. Jelen pillanatban tökéletesen újratermelődik ez a módszer, ez a helyzet. A románok annál eltökéltebben lesznek a NATO és Amerika elkötelezettjei, Magyarország minél inkább Moszkva irányába orientálódik. Nem véletlen, hogy a románok most már ott tartanak, hogy Magyarországot lényegében biztonságpolitikai kockázatnak tekintik. Ez teljesen logikus, a történelemből világosan levezethető szemlélet és nézet.

Harsányi Iván: Attila, erre akár büszkék is lehetünk, hogy milyen nagy hatásunk van...

Wiener György: Amit Tamás mondott a hierarchikus betagozódásról, azt egy történelmi ténnyel azonnal alá lehet támasztani. Horn Gyula mindig azt hangsúlyozta, hogy nem nagy bővítés kell az unió esetében, hanem kis bővítés, csupán három ország legyen uniós tagállam a térségben: Csehország, Szlovénia és Magyarország. A többi országról az volt a véleménye, hogy nem érett az uniós tagságra. Az újabb fejlemények azt mutatták, hogy nemcsak Magyarország esetében, hanem Csehország és Szlovénia esetében is kétséges volt az uniós érettség, minthogy egyébként Görögország, Spanyolország, Portugália esetében is.

*

Juhász József. Wiener György említette Jugoszláviát, mint a Kelet-Európára vonatkozó eredeti szovjet elképzelésektől való eltérés példáját. Ehhez kapcsolódva és gondolatmenetével egyetértve, szeretném röviden vázolni, hogy mi volt Jugoszlávia helye a jaltai világrendben – a területi korlátok miatt ezúttal mellőzve versailles-i és a poszt-jaltai aspektusokat.

Elsőre azt hihetnénk, hogy a jugoszláv példa ellentmond a vita (egyik) alaptézisének, miszerint a Szovjetunió 1947 elejéig a saját biztonságához nem látta szükségesnek és nem is tervezte e térség szovjetizálását, hiszen ez a folyamat Jugoszláviában lényegében (a kollektivizálástól eltekintve) már 1945 végére lezajlott. A szovjet társadalmi modell bevezetése azonban nem a moszkvai diktátumokból következett, hanem belső okokból, a Jugoszláv Kommunista Párt szuverén politikálásából eredt. Sőt, Jugoszlávia eredetileg nem is számított a Szovjetunió számára biztonsági szempontból elsődleges fontosságú államnak, mint ahogy a Nyugat számára sem „könnyen átadandónak”. Elég itt arra utalnunk, hogy Jugoszláviát a harcok befejezése után elhagyta a Vörös Hadsereg, és hogy Sztálin és Churchill nevezetes 1944. októberi százalékos alkujában Jugoszlávia 50-50 %-os befolyási övezetként szerepelt – mi több, a jaltai egyezmény is előírta, hogy a jugoszláv kormányt ki kell egészíteni a királyi emigráció politikusaival.

Egy széleskörű népi támogatottsággal bíró helyi kommunista párt azonban forradalmat vitt végbe (miközben ezért nemcsak számtalan nyugati kritikát kapott, hanem „időszerűtlen” lépései miatt moszkvai bírálatokat is), persze, sztálinista iskolázottságának megfelelően szovjetizálásként értelmezve a szocialista átalakítást. Ám a születő szovjet táborba önként belépő Jugoszlávia nem maradt ott sokáig, mert a JKP szuverenitása hamarosan a szovjet–jugoszláv szakításhoz is elvezetett. A belgrádi vezetők több kérdésben a szovjetektől eltérő álláspontot képviseltek (támogatták a görög partizánokat, szorgalmazták a Balkán-föderációt), időnként a szovjetek számára vállalhatatlan harciassággal (pl. a Triesztre vonatkozó területi igények), azt pedig kifejezetten opponálták, hogy a kialakuló szocialista tábor belső kapcsolatai egy olyan centralizált-hierarchikus birodalmi rend formáját ölték, amelyet egyoldalúan Moszkvából vezérelnek. S minthogy Titó nem sikerült önkritikára kényszeríteni, Sztálin 1948-ban Jugoszláviának a szocialista táborból való kiközösítése mellett döntött (katonai intervenció nem jöhetett szóba az erős hadsereggel és népi támogatottsággal bíró Tito-rendszer ellen, pláne hogy annak a korszak egyéb hidegháborús konfliktusaival párosulva – első berlini válság, koreai háború – kiszámíthatatlan nemzetközi kockázatai lehettek volna).

Ezzel megindult a két tömb közötti vékony senkiföldjére szorult Jugoszláviának (mint a korabeli Európa unikális képződményének, szov-

jetellenes szocialista államnak) egy hosszasan külpolitikai útkeresése. Ez végül az elnemi kötelezettség platformjában kulminált (Tito, Nehru és Nasszer brioni találkozója, 1956), bár magában foglalta a szocialista közösségbe való visszatérés (Hruscsov és Tito „mézeshetei”, 1955-56) és a nyugati politikai-katonai szövetségbe való betagozódás (a nyugati nagyhatalmakkal kötött szerződések, görög-török-jugoszláv Balkán-paktum, 1951-54) lehetőségét is. A nyugati hatalmak számára pedig a jugoszláv különútnak lett egy közvetlen politikai haszna (a szovjet tömb katonai-politikai gyengítése) és egy hosszabb távú propagandisztikus értéke (a jugoszláv öngazgató modell remélt ideológiai bomlasztó hatása). Végül Jugoszlávia elnemi kötelezett nemzetközi státusza beépült a jaltai világrendbe, s egyfajta köztes (de nem semleges!) államként lett szerves része az európai erőegyensúlynak. Ehhez a státushoz éppen az európai erőegyensúlyt féltve sokáig senki sem nyúlt. Tito úgy kapott nyugati támogatást, hogy nem kérték és nem kényszerítették a szocialista berendezkedés feladására, mert a Nyugat számára fontosabb volt Jugoszlávia külpolitikai szovjetellenessége, mint belső milyensége (nem törekedtek pl. arra, hogy Milovan Đilast politikailag felépítsék Tito alternatívájaként, vagy hogy az 1971-es válság idején támogassák a horvát szecesszionizmust). S miután Hruscsov kudarcot vallott azzal, hogy Jugoszláviát visszacsábítsa a szocialista táborba, a Szovjetunió is letett az ezzel való kísérletezésről: később már csak arra törekedett, hogy Jugoszlávia maradjon szocialista, és ne válják a Nyugat részévé (utolsó éveiben, az ún. második szovjet-jugoszláv vitát lezáró 1962–63-as megbékéléssel már maga Hruscsov is eszerint járt el).

Am a hidegháborús feszültségek enyhülésével a jugoszláv különállás „használati értéke” a nyugati hatalmak szemében csökkenni kezdett. Már az 1950-es években kiderült, hogy a jugoszláv modellnek nincs elsőprő ideológiai vonzereje Kelet-Európában, később pedig (különösen az 1970-es évek közepétől, a Helsinki-konferencia és a Carter-kormányzat óta) Nyugaton olyan doktrínákat helyeztek előtérbe a Kelettel való ideológiai háborúskodás során (emberi jogok stb.), amelyeknek Jugoszlávia sem felelt meg sokkal jobban, mint a szovjet tömb államai. Elérte az országot az adósságcsapda is. Végeredményben Jugoszlávia köztes státusza leértékelődött –, de ez igazából már a poszt-jaltai korszak eseményeihez tartozik.

Balogh András: A modern nemzetközi rendszerek története az 1648-as vesztfáliai egyezmények megkötésével kezdődik. A harmincéves és a nyolcvanéves háborúkat követően első ízben ismerték el az európai államok szuverenitását és területi integritását. A nemzetközi jog több, máig érvényes alapelveire támaszkodva az egyes szuverén államok között sajátos egyensúlyt teremtettek. A rendszernek része volt minden szuverén európai állam.

A második nagy nemzetközi rendszer a napóleoni háborúkat lezáró bécsi, amely Ausztria, Poroszország, Oroszország és Anglia négyes szövetségét hozta létre. Ehhez hamarosan a legyőzött Franciaország is csatlakozott, megteremtve a *pentarchiát* (ahogyan a németek nevezték az ötös szövetséget). Ez a rendszer sem ismert állandó intézményeket, de bizonyos elvekhez mindannyian tartották magukat. Ilyen alapelvek voltak a francia forradalom előtti állapotok visszaállítása, fellépés a liberális és nemzeti forradalmi átalakulások ellen, az 1815-ös határok változatlanlansága. A „nagyhatalmi koncert” az 1848-as forradalmak kitöréséig elég jól működött, sőt, egyes maradványai az I. világháborúig érvényben maradtak a nemzetközi politikában.

A nagy nemzetközi békerendszerek közül a legrövidebb ideig a párizsi állt fenn. Az I. világháborúban győztes nagyhatalmak szűklátókörű politikai elitjei kizárták a rendszerből az európai földrész két különösen fontos nagyhatalmát, Oroszországot és Németországot, fel sem merült bennük, hogy ekkor már a nemzetközi rendszernek az egész glóbuszra kellett volna kiterjednie. A párizsi rendszerbe nem kapcsolódott be az Egyesült Államok, és, minthogy megalkotói az ekkor már mutatkozó antikolonializmus kétségtelen jelei ellenére a gyarmati rendszert örökévalónak tekintették, Ázsia nagy nemzeteit teljesen figyelmen kívül hagyták. Az értelmetlen Nagy Háborúból egy értelmetlen békerendszer nőtt ki, amely nem tudta elhárítani, hanem inkább előkészítette a II. világháborút.

A II. világháború következményeképpen új nemzetközi rendszert hoztak létre, amelyet sok elnevezéssel ismert és ismer a történettudomány, a diplomácia, a napi szóhasználat: jaltai, jalta-potsdami, bipoláris és hidegháborús rendszer. Eltérően az előzőektől, itt kevés kétség merül fel a rendszer kezdetének és végének pontos idejét illetően, általános konszenzus van ugyanis abban, hogy a rendszer a nagyhatalmak jaltai (majd az itt elfogadott konszenzusra épített potsdami) értekezletétől a Szovjetunió felbomlásáig tartó történelmi korszakot ölelte fel.

A jaltai rendszer sajátos vonásai részben jelen voltak az előző nemzetközi rendszerekben, részben viszont egészen újak születtek. A rendszer tíz sajátos vonását emelhetjük ki: 1. bipolaritás; 2. globalitás; 3 az ideológia különleges szerepe; 4. a nukleáris fegyverek korszaka; 5. a birodalmi elv győzelme a nemzeti elv fölött; 6. szembenállás és együttműködés; 7. Európa térvesztése; 8. a dekolonizáció; 9. asszimmetrikus egyensúly; 10. állandó háborús veszély és stabilitás.

A jaltai rendszer egészen felszámolásáig stabilnak tűnt, a nemzetközi politika minden fontos tényezője a rendszer beláthatatlan hosszú ideig tartó fennmaradásával számolt. A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években egyetlen komolyan tekintett elemzés sem született, amely az egyébként elkerülhetetlennek ítélt változások keretében ne a jaltai rendszert gondolta volna, noha a két szuperhatalom közötti erőviszo-

nyok módosulását Moszkva és Washington nemcsak elképzelhetőnek tartotta, hanem aktívan tevékenykedett is ennek elérésére. A hosszabb történelmi periódusra szóló, fajsúlyosabb értékelések az elkövetkező évtizedeket kivétel nélkül továbbra is egy hármastagolásban vázolták fel, úgymint a Moszkva és Washington központú kelet és nyugat, valamint a harmadik világ. Nem tekintették ellentmondásnak azt, hogy az elemzők többsége a nyolcvanas–kilencvenes évek elejétől úgy vélte, hogy „a keleti blokk” nehézségei nőni fognak, a Szovjetunió és szövetségesei lemaradtak a műszaki-tudományos forradalom új szakaszában, gazdasági növekedésük lelassult, élelmiszertermelésük csaknem stagnál, demográfiai mutatóik egyre rosszabbak, az el nem odázható gazdasági reformokat egyelőre nem képesek kidolgozni, a társadalom kiábrándultságának és elégedetlenségének számtalan jele mutatkozik, megerősödtek a Moszkvától távolodást kívánó centrifugális erők a Szovjetunió belül és „a létező szocializmus” országaiban. A fenti kép egészével vagy több elemével a kelet-európai társadalmak, csakúgy mint kommunista pártjaik és a velük összefonódott elit jelentős része is egyetértett. Mindazonáltal az uralkodó vélemény keleten és nyugton egyaránt az volt, hogy ugyan a kelet nehézségei egyre súlyosbodnak és sokasodnak, és a társadalmi-politikai megrázkódtatások valószínűsíthetőek, „a kommunista blokk” összeomlásáról nem időserű beszélni, felidézve, hogy Moszkva és szövetségesei már nehezebb időket is átvészelttek. Igaz, a gorbacsovi politika kibontakozásával a Szovjetunió Kommunista Pártja egyes vezetői, talán még inkább, mint a nyugati államférfiak, úgy érezték, hogy a peresztrojka a szocialista-kommunista rendszer gyengüléséhez, esetleg felbomlásához vezethet.

A nyolcvanas évek legvégétől, váratlanul és hirtelen, az egész jaltai rendszer széthullott, miután két meghatározó pillére közül az egyik megszűnt létezni. Egy nagyon tartósnak és hosszú távon is életképesnek tűnő rendszer végleg eltűnt, mégpedig minden előzetesen kigondolt, pontosabban: minden feltételezett forgatókönyv sémáitól eltérően. A Szovjetunióban nem tört ki forradalom, a Szovjetuniót a nyugat katonailag nem kényszerítette térdre, nem volt totális gazdasági összeomlás és káosz, a szovjet eliten belül nem törtek ki véres összeecsapások, a Szovjetunió nem orosz lakosságú államai nem lázadtak fel, a hadsereg és a KGB egységei (ahogyan erről a kremlinológusok gyakran fantáziáltak) nem bocsátkoztak egymás elleni fegyveres belháborúba.

Mint hogy a jaltai rendszer ilyen gyors és teljes felszámolására senki nem számított, a jövőre vonatkozó halovány elképzelése sem volt sem a tudománynak, sem a politikának. A korabeli szovjetellenes és antikommunista vágyálmokra épülő eszmefuttatások tudományosan értékelhetetlenek. A szocialistának nevezett országok jövőbeli útjáról ugyanúgy nem születtek valamennyire is konkrét tervek, mint a jövő nemzetközi rendszeréről, az eddigi intézmények esetleges további szerepéről, újak létrehozásáról. 1990 után a leginkább győzelemitta-

sak a neokonzervatív-neoliberális irányzatok valamelyikéhez tartozók voltak, akik hitték, hogy ők győzték le a Szovjetuniót és ők semmisítették meg a „kommunizmust”, és a világ igen gyorsan az általuk tökéletesnek tartott és történelmileg felülmúlhatatlannak hitt angolszász modell szerint fog átalakulni, s ezzel – persze – maga a történelem be is fejeződik. Egy ideig ugyan, minden józan számítás szerint nagyon rövid ideig, folytatódott a gondolatmenet, a múlt ármjai még bizonyára utódvédharccokat fognak folytatni. A retrográd erők (értsd: a változásra képtelen öreg kommunista apparátcsikok és magukat marxistának nevező álértelemiségi támogatóik, fanatikus és retardált nacionalisták Kelet-Európából és a Közel-Keletről, valamint a velük összefonódó terrorista államok és csapatok) még okozhatnak átmeneti nehézségeket, de komoly akadályt nem jelenthetnek egy olyan nyitott világtársadalom számára, amelyben az állam csak álmos éjjeliőr, a piac mindenkinek mindent megold, a tőke és, ha nagyon kell, az emberek szabadon járnak-kelnek, átszelve a már „légies” országhatárokat, kedvük szerint bármikor...

Ez a tündérmese oly szép, hogy kedvem lenne itt befejezni. De nem tehetem, mert Krausz Tamás, a szigorú szerkesztő, arra instruírt, hogy a Jalta utáni nemzetközi rendszerről is szóljak néhány szót. Nehéz az új rendszerről beszélni, s nem azért, mert túl kevés idő telt el a bipoláris rendszer felszámolódása óta. Szinte hihetetlen: a jaltai szisztéma negyed százada kimúlt. Akkor miért nehéz beszélni róla?

Mindenekelőtt azért, mert eltérően a jaltai rendszertől, amelynek jellegzetes vonásai rögtön a II. világháború után kialakultak, most még nem jöttek létre, vagy ha közülük sok létre is jött, egységes rendszerré nem váltak. Tehát a fogalom klasszikus értelmezésében az új rend (vagy ahogyan sokan szellemeskedve nevezik, „az új rendetlenség”) nem alakult ki. Nem dőlt el, hogy az az új rendszer, amely a jaltai felbomlása után kialakult és máig tart, vajon a Pax Americana-val azonosítható, unipoláris rendszer, vagy multipoláris, amelyet az Egyesült Államok, az Európai Unió, Kína, India, Oroszország, Brazília és talán mások együttesen fognak alkotni. Nem világos, hogy meg lehet-e, meg kell-e tartani a jaltai rendszer intézményeit, és figyelembe kell-e venni az akkor elfogadott döntéseket a bipoláris időszak nemzetközi szervezeteiről. Vajon a most kialakuló rendszernek részét képezik-e olyan nemzetközi intézmények, mint az Észak-Atlanti Szövetség, az Egyesült Nemzetek Szervezete, annak szakosított intézményei, beleértve a Világbankot, és végleg eltűnnek-e a II. világháborúban győztesek és vesztesek különböző rangú kategóriái. Az általános bizonytalanságot az új nemzetközi rendszert illetően jól demonstrálja az, hogy mindaddig ennek a rendszernek a megnevezése sem történt meg. Amikor jobb híján elfogadjuk a „poszt-jaltai” kifejezést, akkor ez annak beismerése, hogy nem tudjuk a legújabb rendszernek a jellegzetességeit leírni, vagy talán ilyen rendszer még nem jött létre.

Eme bizonytalanságok és az általános cseppfolyósság ellenére kialakultak, vagy kialakulóban vannak bizonyos fontos, állandó vonások, amelyeket sajátosságoknak és jellegzetességeknek is tekinthetünk, s amelyek a mostani nemzetközi rendszert az előzőtől megkülönböztetik, de ezek a vonások még nem egy egységes, átfogó rendszer szervezően összekapcsolódó részei. Ezen vonások és sajátosságok közül a következőket emeljük ki, amelyek minden bizonnyal egy formálódó rendszernek részei, és ha ilyen rendszer létrejött, akkor alkotóelemei lesznek. Ezen vonásokat kilenc pontban fogalmazzuk meg:

1. Az unipolaritást kifejező *Pax Americana*-t és a sokak szerint vele rivalizáló multipoláris rendszert nem igazán célszerű egymással szembeállítani, bár a nemzetközi vitában résztvevők többsége ezt megteszi, hanem tudomásul kell venni, hogy ma, és minden valószínűség szerint a jövőben is, együttesen jelentkeznek az Amerikai Egyesült Államok hegemon szerepe és a multipolaritás vitathatatlan elemei.

2. Általános nemzetközi vitának a tárgya az, hogy esetleg feltételezhető a bipoláris rendszernek valamiféle visszatérése. Ma a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó politikusok, katonák és elemzők egyik kedvenc témája az, hogy visszatér-e a hidegháború, és az általános vélemény szerint, ha ez valóban visszatér (sokak szerint ez meg is történt), akkor az egykori amerikai–szovjet ellentétpár helyébe egy amerikai–orosz ellentétpár lép. Jóllehet Oroszországnak jelentéktelen a nemzetközi ideológiai hatása a Szovjetunióhoz képest, jelentősen összezugsorodott nemcsak saját területe, hanem a befolyása alatt álló területek is, katasztrofális demográfiai folyamatokkal küzd, és egy nagyon kezdetleges és bizonytalan szövetségi rendszert tudott csak létrehozni, ennek ellenére bizonyos területeken kétség kívül olyan helyzetben van, hogy rivalizálni tud az Egyesült Államokkal. Ez a helyzet, természetesen, ugyanúgy, mint a szovjet időkben, elsősorban bizonyos katonai paritást jelent, nevezetesen azt, hogy a nukleáris fegyverek, a hordozóeszközök, valamint bizonyos területeken, mint a harcokcsik területén, Oroszország lényegében paritást alakított ki az Egyesült Államokkal. Más felfogások szerint, és ezt igen komolyan kell venni, ha létrejön ismét egy bipoláris rendszer, akkor az már nem egy amerikai–orosz ellentétpárban fogalmazható meg, hanem Oroszország helyét és szerepét Kína foglalhatja el.

3. Az új nemzetközi rendszernek fontos kérdése lesz az, hogy Európa további térvésztesével kell-e számolni. Az 1989-es-90-es európai álmok nem váltak valóra. Nagyon sokan feltételezték azt, hogy a Szovjetunió fölbomlásával és Németország újraegyesítésével létrejön egy olyan európai egység, amely a világ legjelentősebb gazdasági hatalma lesz, és a történelmi hagyományokra építve, a jövőben talán a legjelentősebb politikai és esetleg legalább egyenrangú katonai hatalommá válik. Vagyis nem egyszerűen a II. világháború előtti helyzethez való visszatérés volt elképzelhető a nagy változások időszakában,

hanem az is, hogy Európa az I. világháborúban elveszített domináns szerepét is vissza tudja szerezni. Akik így gondolkodtak, epizódnak tekintették az I. világháború óta eltelt időszakot, tehát a versailles-i és a jaltai rendszer periódusait egyaránt. Gyorsan kiderült, hogy az I. világháború előtti nemzetközi rendszer egyáltalán nem állítható helyre. Európa ugyan sok tekintetben egységesedett, a nyugat-európai intézmények, elsősorban a gazdasági és a vele közvetlenül kapcsolatban álló politikai integráció előrehaladt, de Európa csak másodhegedős az Egyesült Államokhoz képest. Bonyolítja Európa helyzetét az, hogy jövőbeli fejlődési iránya még nem dőlt el – az idevágó komoly erőfeszítések ellenére. A létrejött európai intézmények, elsősorban az Európai Unió és a vele kapcsolatos különösen fontos intézmények egész Európára nem terjedtek ki. A legfontosabb gyöngesége az európai perspektívának az, hogy még Közép-Európát is nehezen integrálta, Európa legkeletibb részét pedig, különösen Oroszországot, egyáltalán nem volt képes nemcsak integrálni, de még kezelni sem. A valamikor reményteljesnek tűnő „Európa Ház” koncepciója halott.

4. Az új világhelyzet egyik sajátossága az, hogy a világ iparilag, pénzügyileg, s általában gazdaságilag legfejlettebb területein, az Egyesült Államok kivételével, határozott gazdasági lelassulás mutatkozik a bipoláris időszak egészéhez képest. A lassulás különösen nyilvánvaló az európai földrészen és Japánban. Nyilván ezzel is összefügg, bár korántsem csak ezzel, hogy a nyugati társadalmakban olyan polarizáció indult meg, amely önmaga is a gazdasági lassulás egyik tényezője, és segít véget vetni olyan koncepciók fennmaradásának, mint a jóléti állam, amely igazán vonzóvá tette a legfejlettebb államokat, elsősorban Európát.

5. Az új nemzetközi rendszerben kétségtelenül különös szerepe lehet Kínának. Kína nem egyszerűen „emelkedő csillag”, amely sok tekintetben visszaszerezheti azt a világgazdasági helyét, amellyel a XVII. század közepéig-végéig rendelkezett. Az azonban nagyon valószínű, hogy Kína nélkül nem működhet semmiféle nemzetközi rendszer, és Kína kihagyása egy ilyen rendszerből egyre kevésbé lehetséges.

6. Valószínűleg nem átmeneti jelenség az ún. működésképtelen államoknak a megjelenése a Közel- és Közép-Keleten, Afrikában és – amit nem szoktunk említeni – Európában. A működésképtelen államok nemcsak súlyos biztonsági veszélyt jelentenek, hanem olyan mértékben befolyásolják az energiaellátást, a kommunikációt, olyan migrációs nyomást gyakorolnak, olyannyira destabilizálhatnak szomszédos országokat is, hogy ezzel külön kell számolni, mégpedig úgy, hogy mindenfajta új nemzetközi rendszernek meg kell találni a megoldást ezeknek az egyébként földrajzilag nagyon kiterjedt és nagy népességű területeknek valamiféle kezelésére.

7. A befagyott konfliktusok jelenthetik a nemzetközi szisztéma egy szintén fontos új elemét. E konfliktusok tulajdonképpen mind nyitott vál-

ságok, kifejezik azt, hogy a különböző béketeremtő akciók sikertelenek voltak, illetve hogy semmiféle hosszútávú megoldásnak a koncepciója sem alakult ki. A befagyott konfliktusok közé tartoznak nyilvánvalóan olyanok, mint az afgán, az iraki, a líbiai, és nem kétséges, ide tartoznak az európai kontinensen a boszniai és a koszovói konfliktusok is. A nemzetközi közösség ezeket képtelen volt kezelni. Ahol valamiféle átmeneti stabilitás létrejött, mint Boszniában, az is nyilvánvaló, hogy csak bizonyos ideig és bizonyos kondíciókkal tartható fenn. Vagyis ez a most kialakult, nem teljesen befejezett és cseppfolyós nemzetközi rendszer sok tekintetben bizonytalanabb és veszedelmesebb szituációt teremtett, mint amilyen kialakult a bipolaritás időszakában.

8. A terrorizmus önálló kategóriává vált nemcsak a biztonságpolitikában, hanem a nemzetközi politikai gondolkodás egészében is. Ma az Egyesült Államok számos stratégiája úgy fogalmaz, hogy az Egyesült Államoknak két fontos ellensége van, az egyik Oroszország, a másik pedig a terrorizmus. Az oroszok válaszul kissé eltérő nézetet vallanak, azt állítva, hogy a terrorizmus az első számú kihívás és az Egyesült Államok által képviselt veszélyek csak ez után következnek. A nemzetközi terrorizmus nem képvisel egységes erőt, nem egységes az ideológiája, nincs egységes parancsnoki rendszere, nincsenek egységes céljai. Ez azt jelenti, hogy teljesen eltér egy szokványos állami entitásnak a jellegzetességeitől, ám állandó kihívást jelent, és az ellene folytatott harcot nem teszi könnyebbé az, hogy nem egy közös központból irányított nagy terrorista állammal áll szemben a nemzetközi közösség.

9. Ez a pont egy olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amely az új nemzetközi rendszernek az egyik lehetséges állandó elemére utal, ez pedig a jogilag, erkölcsileg különféleképpen értelmezett migráció. A jelentős migráció nem az 1990 utáni rendszernek a sajátossága, és ilyen értelemben nem egyértelműen megkülönböztető specifikuma. Ezzel együtt teljesen egyértelmű, hogy hosszú évtizedekre, sőt bizonyos értelemben évszázadokra és évezredekre visszamenő jelenségről van szó, hiszen emberek egyénileg, csoportosan törzsi, nemzeti, állami közösségként állandó mozgásban voltak, újabb és újabb területekre jutottak el, hódították meg, vagy beépültek és különböző társadalmi-gazdasági státuszokat elfoglalva telepítették a különböző országokat és régiókat. Ez azonban nem ad választ arra, hogy miért különleges fontosságú a migráció, és miért nem szólunk, vagy szólunk erről a megelőző békerendszerek kapcsán. Egyszerűen arról van szó, hogy a most kialakuló, elképesztő nagyságú gazdasági és demográfiai aránytalanságok a fölgyorsuló globalizáció körülményei között, amelyeket egyesek a Római Birodalom utolsó évszázadaiban kialakult szituációhoz hasonlítanak, jelenleg nem egyszerűen folytatásai az eddigi migrációs folyamatoknak. Az európai politikusok jelentős része, némileg eltűlözva a bevándorlás dimenzióit, kifejezetten kataszt-

rofálisnak ítéli meg a helyzetet. Az természetesen nem igaz, hogy a migráció lenne a társadalmi labilitás és a terrorizmus a melegágya, az azonban kétségtelen, hogy azokban az országokban, ahol a demográfiai robbanás nagyon jelentős, és nem indul be számottevő gazdasági növekedés és vele kapcsolatban modernizáció, ott az Európára és általában a fejlettebb országokra a nyomás igen nagy lesz, ami az elkövetkezendő évtizedekben globális méretekben is destabilizáló lehet. Nem lehet arról elfeledkezni, hogy nemcsak a Közel-Keletről és az afrikai kontinensről van szó, hanem nem kizárhatóan akut válságok alakulhatnak ki Európában is, jelenlegi ismereteink szerint Ukrajnában, és ez tovább növelheti a migrációs nyomást.

Jevgenyij Haldej fotográfiája: Berlin, 1945. május

Banderista bűncselekmények: dokumentumok

Az Ukrán Népköztársaság¹ és a Nyugat-Ukrán Népköztársaság² hívei az oroszországi polgárháborút követően is keresték a lehetőséget a független Ukrajnáért vívott harc folytatására. Mind hazai földön, mind a cseh, lengyel és nyugat-európai emigrációban, az 1920-as évek elejétől sorra alakultak a független ukrán állam létrejöttét támogató nacionalista szervezetek. Ezek egyesítéséből alakult meg 1929-ben Bécsben az Ukrán Nationalisták Szervezete, az OUN. Az emigrációs toborzó és propagandatevékenység mellett, ukrán földön, az akkori Lengyelország területén már ekkor jobbra terrorista akciókkal tetek szert hírnévre (állami tisztviselők elleni merényletek, támadások lengyel telepesek ellen, rongáló és szabotőr akciók). Amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, az OUN katonailag is támogatta a megszálló német csapatokat; ekkor már az Abwehr irányításával létrehozták a Nachtigall és Roland diverziós zászlóaljokat. 1941 júliusában az OUN és a német megszállók viszonyában törés következett be, mikor a nácik nem adták át nekik az elfoglalt ukrán területek feletti hatalmat. 1942-ben, az erősödő partizántevékenységre válaszul az OUN mérsékelt és radikális szárnya³ egyetértett a „nemzeti hadsereg” létrehozásának szükségességében. 1943. február végén, az OUN radikálisainak III. konferenciáján nemzeti-felszabadító harcot hirdettek a német megszállók és a moszkvai bolsevikok ellen. Az OUN banderista szárnyának fegyveres csapataiból létrejött az Ukrán Felkelő Hadsereg, röviden UPA. Alakulatai ténylegesen 1943 tavasztól aktivizálódtak a Főkormányzóság és a Birodalmi Komisszáriátus területén,⁴ azon belül Nyugat-Galícia, Kelet-Volhínia és Észak-Bukovina vidékein. Célpontjaivá váltak mindazok, akik a független ukrán állam létrejöttének ellenérdekeltjei és veszélyeztetői voltak, úgymint a Vörös Hadsereg katonái, a szovjet partizánok, Volhínia lengyel lakossága, illetve a megszálló német, magyar, szlovák és litván csapatok. Bár az UPA hivatalosan harcot hirdetett az ukrán területeket megszállva tartó német csapatok ellen, időnként mégis kész volt alkut kötni velük, és összefogni az elsőszámú ellenségnek számító szovjet aktivisták, kommunisták, partizánok, zsidók és lengyelek megsemmisítése érdekében.

A dokumentumok eredeti közlési helye:

I. dokumentum - Артизов А.Н.: Украинские Националистические организации в годы второй мировой войны, Документы. В двух томах; Москва, РОССПЭН, 2011 I. kötet, 465. oldal

II. dokumentum - Деятельность организаций украинских националистов в годы великой отечественной войны, Управление пресс-службы и информации Минобороны России, Центральный архив МО РФ, 2014, 4. old.

III. dokumentum – Артизов id. m. II. kötet, 208. oldal

IV. dokumentum – Артизов А.Н id. m. II. kötet, 481 .oldal

I.

Az OUN/UPA tevékenységével foglalkozó NKVD-jelentések gazdag iratanyagából ezúttal négy – magyarul eddig nem publikált – dokumentumot közlünk. Az első Berijának, a szovjet titkosszolgálat vezetőjének 1942 januárjában kelt beszámolója a honvédelmi népbiztos helyettesének, Mehlisznak, aki ekkor a Krímben felügyelte a szovjet egységeket. A dokumentumból képet kaphatunk a német megszálló hadseregnek az ukrán nacionalizmus szítására tett erőfeszítéseiről, arról, hogyan szervezett az érdekeit képviselő fegyveres osztagokat dezertált vagy fogságba esett szovjet katonákból, illetve a helyi lakosság erre fogékony rétegeiből.

A SZU Belügyi Népbiztossága

1942. január 19.

No. 88/b

Moszkva

A Szovjetunió Védelmi Népbiztossága⁵

Mehlisz elvtársnak⁶

Az NKVD USZSZK⁷ múlt év decemberi jelentései alapján a német katonai parancsnokság intézkedések sorát foganatosítja azzal a céllal, hogy az Ukrán SZSZK megszállt területein egy „ukrán hadsereget” hozzon létre. A Jobb parti Ukrajnában⁸ már nyilvántartásba vették a hadköteles, katonakorú ukrán nemzetiségűeket.

A Poltavai és Csernyigovi területeken a német vezetés összeírja a 16 és 50 év közötti hadköteles ukránokat.

A Vörös Hadsereg foglyul ejtett parancsnokai közül az ukrán nemzetiségűeket speciális táborokban helyezik el. Ezekben különleges katonai iskolák alakulnak, ahol a hadifogyók taktikát, építést, robbantást és autókezelést/szerelést tanulnak.

1941. december 19-i adatok szerint a Zsitomiri terület, Novograd-Volinszkij⁹ városában speciális iskolát hoztak létre a Vörös Hadsereg ukrán nemzetiségű hadifogoly-parancsnokai számára. A tanulók összetétele magában foglalja a középparancsnoki kart, hadnagytól számuzadosig. Ezek a katonák egyforma bánásmódban részesülnek. Nem engedélyezett számukra a városban való szabad járás és fegyverviselés. A foglalkozásokat saját hétköznapi egyenruhájukban látogatják, azonban megkülönböztető jel nélkül.

Ezzel együtt a német katonai vezetés ukrán nemzetiségű személyekből büntetőosztagokat szervezett. Egyes helyeken ezek az osztagok „ukrán kozákoknak” nevezik magukat. Alapvetően a Vörös Hadseregből dezertáló ukránokból és helyi nacionalista elemekből verődtek össze. A német vezetés utasítása alapján a büntetőosztagok a partizánok ellen harcolnak, illetve a németek számára nemkívánatos személyek felkutatásával és megsemmisítésével foglalkoznak. Ezen osztagok létszáma 250–400 fő között mozog. Orosz puskákkal vannak felfegyverkezve, vállap nélküli vöröskatona-köpenyt hordanak, melynek jobb ujján sárga-kék háromszöget viselnek.

A német vezetés korlátlan jogokat biztosít ezen osztagoknak, egészen az agyonlövetségig terjedően.

A Harkovi terület Lozovi járásában ügyködik egy ukrán dezertőrökből álló büntetőosztag. Az osztag tagjai őrzáratoznak az utakon, feltartóztatják a gyanús személyeket, és agyonlövik azokat, akiknek nincsenek irataik.

Proszkurov¹⁰ városban a Kamenyec-Podolszkij területen a rendőrségnél egy kb. 250 főt számláló büntetőosztag alakul. Néhány tucat dezertőr már kifejezte szándékát, hogy belép az osztagba.

A Kijevi terület Cserkasszi járásának falvaiban szintén alakult néhány büntetőosztag, mintegy 100–150 emberből, a partizánokkal való harcra.

Poltava városában a rendőrség 400 helyi lakost vett fel munkára.

A SZU Belügyi Népbiztosa
(L. Berija)

Szétosztandó:

- Sztálin et.
- Molotov et.
- Malenkov et.
- Mehlisz et.

1942 végére a lakosság azon része számára is, amely felszabadítóként fogadta a német megszállókat, egyre terhesebbé vált a német megszállás, az élelem elkobzása következtében éhínség lépett fel, a nácik kényszermunkára hajtották a parasztokat, mindennapos eseményekké váltak a kivégzések. Mindez a németek ellen hangolta a helyieket, és partizánosztatok formájában kiszélesedett az ellenállás. Sajátos polgárháború bontakozott ki. Nyugat-Volhínia lakosságának egy része kollaborált a német megszállókkal és támogatta az OUN tevékenységét, vagy fegyveres harcot folytatott az UPA soraiban. Velük szemben egyfelől a szintén helyi lakosokból alakult partizánosztatok, valamint a Vörös Hadsereg kötelékében zsitomiri, rovnói, volini területekről származó katonák (is) harcoltak.

1944 elején az UPA egyezséget kötött a német megszálló erőkkal a szovjet partizánok ellen folytatott közös harcról és a felderítés információinak átadásáról. Ennek az együttműködésnek néhány részletét tárja elénk az 1944 februárjából származó helyzetjelentés az ukrán partizánmozgalom főparancsnokától az I. Ukrán Front parancsnoka, Vatunyin tábornok részére. Az ezt követő irat egy immár három hónappal későbbi, hasonló jelentés Zsukov marsallnak, aki Vatunyint váltotta az I. Ukrán Front parancsnokságának élén. A dokumentumokból képet kaphatunk a nácik által elfoglalt ukrán földeken tevékenykedő szovjet partizánalakulatok, valamint az OUN és az UPA operatív tevékenységéről: létszámukról, fegyverzetükről, együttműködésükről a német hadsereggel.

Az Első Ukrán Front Parancsnokának, Vatunyin¹¹ elvtárs, hadseregpáncsnoknak

Különleges üzenet

Az ukrán nacionalisták és a németek megállapodásairól

A partizánosztatok és egységek közlései szerint, az utóbbi időben, összefüggésben a Vörös Hadsereg egységeinek sikeres előrenyomulásával nyugatra, és a járások sokaságának felszabadításával Ukrajna nyugati területein, az ukrán nacionalista elemek a német megszálló hatalommal való megegyezés jegyében foganatosítanak intézkedéseket.

A németek a maguk részéről szívesen kötnek ilyen megállapodásokat azzal a céllal, hogy a nacionalistákat saját érdekeiknek megfelelően használják fel: a Vörös Hadsereg ellen, a háttérben kifejtett felforgató, diverziós és terrorista tevékenységben.

Az egyesített partizánosztatok parancsnoka, Versigora¹² tájékoztatta arról, hogy 1943 decemberében, két találkozó történt a banderisták képviselői és a német parancsnokság között.

A német parancsnokságtól Obastein Oberleutnant¹³ volt ott.

Az ukrán nacionalisták részéről jelen voltak: Antonyuk („Kleg”) egységparancsnok, ugyanezen egység politikai vezetője, Kljucs („Bravo”), az „Osztap” fedőnevű zászlóaljparancsnok és mások.

A németeknek két kikötésük volt a nacionalistákkal szemben:

Befejezni az egymás ellen folytatott fegyveres harcot.

Fegyverért cserébe segíteni a németeket élelmiszerrel, jószággal, lovakkal.

A banderisták beleegyeztek ezekben a feltételekbe, és követelték a németek által letartóztatott nacionalisták kiszabadítását, ami meg is történt.

Ezen megállapodás alapján a banderisták és a németek között egy sor fegyver- és élelmiszer-csereügylet valósult meg.

Ennek részeként január első napjaiban a németek autókon érkeztek Bobli¹⁴ és Turepin¹⁵ falvakba (18–20 kilométerre északra Vlagyimir-Volinszktól¹⁶), ahol elkobozták a gabonát, 40 tehenet, 500 tyúkot, disznókat és lovakat.

Jellemző példa arra, hogy a németek és a nacionalisták készek az együttműködésre, a német helyőrség lecserélésének ténye 1944. január 13-án Kameny-Kasirszkij városában.

A németekkel folytatott tárgyalások eredményképpen a nacionalisták a Turija¹⁷ folyón átívelő híd megépítésére kötelezték magukat, és hogy átengedik őket Kovel¹⁸ felé.

A németek a maguk részéről ugyanakkor arra vállaltak kötelezettséget, hogy teljes épségben meghagynak a nacionalistáknak minden, Kameny-Kasirszkijban található ingóságot.

1944.01.22-re felépült a híd a Turija folyón, a nacionalisták pedig megérkeztek Kameny-Kasirszkijhoz.

A várost elhagyó német helyőrség a következőket hagyta Kameny-Kasirszkijben a nacionalistákra: 300 puskát, két láda töltényt, 200 pár fehérneműt, 30 komplett egyenruhát, valamint kenyeret, sót, jószágot, szénát és egyébeket.

Ezenkívül a németek megígérték, nem nyúlnak a nacionalistákhoz és segíteni fogják őket a Vörös Hadsereg elleni harcban.

A nacionalisták Kameny-Kasirszkij elfoglaló osztaga több mint 500 főt számlált, és a következő fegyverzettel rendelkezett: aknavetők – 2 zászlóalj, – 1 század, 3 állványos géppuska, mintegy 30 kézfegyver.

Az osztagot „Mazepa” vezette, helyettese „Voron” volt.

A rendelkezésre álló ügynöki jelentések szerint a kameny-kasirszkij helyőrség nacionalistái a következő utasítást kapták az „UPA” (Ukrán Felkelő Hadsereg) parancsnokságtól:

Külön intézkedésig minden nehézfegyverzetet, puskák, géppisztolyok és pisztolyok kivételével, földbe ásva elrejtteni.

Valamennyi „UPA” alakulat parancsnokának, átirányítani a nacionalistákat a frontvonalon keresztül, felkelés szítása céljából a Vörös Hadsereg hátszágában.

A teljes ukrán lakosságnak azonnal hozzá kell fognia a termés csépeléséhez és elrejtteni azt (a földbe temetve).

Levágni a jószágot, juhokat, disznókat, és készletezni az „UPA” számára.

A lakosságot figyelmeztették a jelen utasítás 3-as és 4-es pontjainak be nem tartásáért járó szigorú büntetésre.

Az „UPA” vezetésének ezen intézkedései egy célt szolgálnak: semmit nem adni a Vörös Hadseregnek.

Ez év januárjának végén az egyesített partizánosztatok VERSIGORA parancsnoksága alatt ukrán nacionalisták, szám szerint 200 fős csoportját semmisítették meg.

A nacionalisták megsemmisítésekor megszerzett dokumentumok között a partizánok kezébe került egy megállapodás, melyet az „UPA” képviselői és a vlagyimir-volinszki komisszariátus landwirt-jei [mezőgazdasági vezetők – a ford.] kötöttek.

A megállapodást mindkét fél aláírta 1943. december 9-én, és a következő, nacionalisták által felvetett kérdések megvitatását taglalja a vlagyimir-volinszki járási vezetővel és a megyei biztossal¹⁹:

Kontingens. Hogyan kell értelmezni a feladatát, mennyiségét, milyen célokkal.

A németek együttműködése a lengyelekkel. Járásunkban (Vlagyimir-Volinszki) a lengyel rendőrség és tisztviselők elbocsátását kívánjuk.

Megsemmisíteni a lengyel bandákat a szövetség létrejöttéig. A németek kötelezettséget vállaltak minden esetre, hogy semmiben sem fogják segíteni őket.

Nem a mi dolgunk zavarni a frontra tartó német teherautókat, a németek se zavarjanak minket az átkelésben.

A háborús kívánságokkal kapcsolatban:

A németek a mi falvainkat sosem fogják támadni.

Nem fognak tüzet nyitni vagy zavarni az átmenő közlekedésünket.

Minden a Vlagyimir-Volinszki járás területén fogságba esett vagy elkapott embereinket mindkét oldalon kötelesek vagyunk kiszabadítani és az megadott címre irányítani.

A németek nem fognak repülőket használni a falvaink bombázására.

Együttműködés a vörös bandák megsemmisítésében.

1944. január 31-én a Versigora parancsnoksága alatt egyesült partizánosztatok elfogták Gorohov²⁰ város (50 kilométerre délnyugatra Lucktól) német parancsnokának levelét, melyet az OUN gorohovi járási szervezetét vezető „Pável”-nek címzett. A levél tartalma tárgyalások indítása a baráti szövetségről és a közös műveletekről.

Mindezen anyagok – és még egy sor másik –, melyekre a partizánok a nacionalista alakulatok megsemmisítésekor tettek szert, arról tanúskodnak, hogy a német vezetés a nacionalistákat felbújtó erőként próbálja felhasználni a Vörös Hadsereg sikerrel előrenyomuló egységeivel folytatott harcban.

A partizánmozgalom ukrán főparancsnokságának vezetője
állambiztonsági népbiztos
(T. Sztrokacs)²¹

1944. február 14.
No. 001864
Kijev

III.

**Az első ukrán front parancsnokának,
a Szovjetunió marsalljának,
Zsukov elvtársnak²²
Beszámoló feljegyzés
A banderisták németekkel közös hadműveleti aktivitásáról
Volhíniában, a Vörös Hadsereg és a szovjet partizánok ellen**

Azokat az anyagokat, melyeket ez év március–áprilisában az ellen-ség hátszágában, Ratno, Kovel, Vlagyimir-Volinszkij, Szokal járásokban működő partizán egységek és osztagok parancsnokaitól kaptunk, jelentős mértékben meghatározza a banderisták aktív tevékenysége Volhíniában, összeköttetésben a németekkel, a Vörös Hadsereg és a szovjet partizánok ellen.

A német katonai és állami vezetőkkel való kapcsolataikat az ukrán lakosság előtt titkoló banderisták, lényegében a németek utasításai szerint működnek, ezért tőlük fegyvert, egyenruhát és más katonai ingóságot kapnak.

Abbahagyva a németekkel folytatott harcot és az ellenséges viszony látszatának fenntartását, a banderisták felfüggesztették ezeket a magyarokkal, szlovákokkal, litvánokkal és Hitler más szövetséges csapataival szemben is. Aktivizálták a Vörös Hadsereg és a szovjet partizánok elleni hadműveleteket. Fokozott terrort vezettek be a szovjethatalommal szimpatizáló ukránokkal szemben. UPA bandákat küldenek a Vörös Hadsereg hátszágába felforgató- és felderítő-munkára.

Mikityicsi faluban, Vlagyimir-Volinszkij észak-nyugati részén, folyó év elején a németek tanácskozást folytattak a banderistákkal a közös harc kérdéséről a Vörös Hadsereg támadó alakulatai és az ellenség háterszágában működő partizánosztagek ellen.

A tanácskozáson részt vettek: a Vlagyimir Volinszkij-i megyei biztos (gebietskommissar), a hadsereg és a gestapo tisztjei, és az OUN volini területi vezetői (nevüket nem sikerült meghatározni).

A tanácskozásról szóló szóbeszéd eljutott az alacsonyabb rangú OUN tagokhoz és a lakossághoz is. Azonban ezt a kontingenst a németek elleni harcra hozták létre, a területi vezetés pedig nem volt képes tovább hallgatni olyan magyarázatokat, miszerint a tanácskozáson nem került szóba a közös fellépés megvitatása, mivel ezzel ők (a banderisták) kompromittálnák magukat jövőendő szövetségeseik, Anglia és az USA szemében.

Eközben a tények a következőkről beszélnek:

1944. március 27-én Nyikolajcsuk elvtárs rádión értesített róla, hogy ez év márciusában a vlagyimir-volinszkiji raktárból a németek fegyvereket adtak ki banderisták, mint önvédelmi csoportok számára, de ténylegesen az UPA osztagait fegyverezték fel az alábbi falvakban:

Mogilno – 1 állványos géppuska, 2 kézi géppuska, 40 puska.

Szvojsuv – 1 állványos géppuska, 2 kézi géppuska, 30 puska.

Ovadno²³ – 3 állványos és kézi géppuska, 15 puska.

A Csiszov egység parancsnoka 1944. április 20-án hozta az értesülést: „Az UPA törzsének megsemmisítésekor magunkhoz vettünk egy utasítást „Klim Szavur” aláírással. A parancs kimondja: „Ne harcolj a magyarokkal, szlovákokkal, litvánokkal és Hitler más szövetségeseivel.”

A Sztanovszkij egység felderítési adatai szerint a banderisták egy 800 fős UPA bandát küldtek a Zsitomiri terület, Emilcsinói járásába. Ez a banda német fegyverzettel rendelkezik, és új német egyenruhát visel.

A banderisták harci cselekményei a Vörös Hadsereg és a szovjet partizánok ellen

Az ukrán partizánok rajtaütései az ellenség háterszágában Ukrajna nyugati területein, valamint a Vörös Hadsereg egységeinek gyors előrenyomulása nyugatra zavarodottságot okoztak az OUN és UPA soraiban, eltekintve attól, hogy a központi vezetés számos intézkedést tett a jelenség elhárítására. Többek közt jókor adták ki a taktikai rendre vonatkozó parancsokat és szervezték meg a váltást a front áthaladásának periódusában.

Ebben az időben a jelentős UPA-osztagok rendezetlenül vonultak vissza a németekkel együtt, Galícia és a Pinszki mocsarak irányába. Apró osztagok és csoportok maradtak a Vörös Hadsereg háterszágában, elrejtőztek az erdőkben, és részben fegyverrel őrzött házakba szóródtak szét.

Folyó év január–februárjában jelentős UPA osztagoknak csupán véletlen összecsapásai fordultak elő partizánokkal és a Vörös Hadsereg egységeivel. Túlnyomórészt a „biztonsági szolgálat” harcosai tevékenykedtek kelepccék és egyéni terror útján.

Március-áprilisban a banderisták aktivizálták harctevékenységüket, ami látható a következő adatokból:

1944. március 22-én a Vörös Hadsereg előretolt egységeire Masanyica–Gyermany térségébe²⁴ érve UPA-sok nagyobb csoportosulása várt, felkészülve az ellenállásra. A harc ezzel a csoportosulással több mint öt órán át tartott.

1944. április 23-án Kovaljov partizánegység parancsnok jelentette, hogy több mint 10 órán keresztül harcolt az UPA egy jelentős egységével Ozdzjutyicse falu térségében. A küzdelem eredményeként a banderistákat megsemmisítették és törzs lefoglalta az osztaguk dokumentumait.

1944. április 6-án a banderisták rajtaütésszerű támadást szerveztek Grabcsak partizánegységének osztaga ellen. A harc következtében a partizánok vesztesége 2 halott és 4 sebesült. A banderisták közül 14-et megöltek, 16-ot fogságba ejtettek. A partizánok hadizsákmánya: 16 puska, 2 géppisztoly és más katonai felszerelések.

1944. április 19-én a banderisták váratlan támadást indítottak a Vososilov és Hruscsov partizánosztagok törzsei ellen. A támadást visszaverték. A partizánoknak nem voltak veszteségeik.

1944. április 21-én a Karguzov parancsnoksága alatt álló partizánosztag több mint 6 órán át harcolt a banderisták egyik jelentősebb osztagával. Ennek eredményeképp a banderisták szétszóródtak, a veszteségeik: 13 halott és 17 fogoly. A partizánok hadizsákmányai: 2 kézi géppuska, 1 géppisztoly, 34 puska, 5 pisztoly.

Banderista terror a szovjethatalommal szimpatizáló személyekkel szemben

Igyekezvén bevonni Ukrajna nyugati megyéinek teljes falusi lakosságát, egytől egyig, a szovjethatalom elleni harcba, a banderisták az OUN illegális harcosaival és az UPA osztagaival erőszakos módszereket alkalmaznak a lakossággal szemben.

Kihajítják a lakosságot az erdőkbe, ahol a táboraik találhatóak. Nyomást gyakorolnak rájuk, hogy házaikban fegyvert, élelmiszerkészleteket és más anyagi értékeket rejtssenek el. Gyapjúpulóverek, zoknik,

kesztyűk készítésére, ruháik megvarrására, főzésre, kenyérsütésre, stb. kényszerítik őket. Propagandájuk napról napra erősödik. Függetlenül ezektől az intézkedésektől, a banderisták tömeges terror útján igyekeznek elnyomni a lakosság szimpátiáját a szovjethatalom iránt.

1944. április 15-én Volica faluban (Sztokaltól 26 kilométer északnyugatra) a banderisták öt családot akasztottak fel, akik rokonszenveztek a szovjethatalommal.

Novini faluban (Sztokaltól 19 kilométer északra) felakasztottak és agyonlőttek 16 embert, a falu egykori szovjet aktivistáit.

Scsenyátin faluban (Sztokaltól 21 kilométerre északra) a banderisták 87 embert lőttek agyon, volt szovjet aktivistákat és Ukrajna keleti megyéiből származó ukránokat.

Csizsov egységparancsnok és Uljanov komisszár 1944. április 21-én rádiózták: a tömeges terroristacselekmények az OUN volhíniai területi vezetője utasítása értelmében történnek, amely kimondja: „A Vörös Hadsereg nyugati előretörése és a szovjet partizánok Volhíniába és Galíciába való beszivárgása miatt, meg kell semmisíteni a keleti családokat, az egykori szovjet tisztviselőket és a falu szovjet aktivistáit”.

Banderisták bomlasztó tevékenysége a szovjet hátszágban

A banderisták a németekkel elvonulva, felfegyverzett csoportokat és osztagokat hagytak hátra felforgató munkára a szovjet hátszágban, titkos fegyver-, lőszer-, élelmiszer- és egyenruhabázisokat létesítve számukra.

Csupán folyó év áprilisában az Artyuhov és Csizsov parancsnoksága alatt álló partizánegységek közel 30 ilyen bázist fedeztek fel Szokal-Porick térségében, lefoglalva sok géppuskát, puskát, géppisztolyt, gránátot, lőszert, élelmiszert, egyenruhát és más értékeket.

Folytatódik a banderista egységek és csapatok átdobása a szovjet hátszágba, ezek az átdobások az UPA-parancsnokság utasításainak megfelelően történnek.

Grabcsak et. egységparancsnok tájékoztatása szerint, folyó év áprilisának elején – az UPA parancsnokságának utasítására – Vizsva falu térségéből (30 kilométer északnyugatra Koveltől) a Vörös Hadsereg hátszágába indult 1500 felfegyverzett banderista.

A Csizsov partizánegység 1944. április 21-én elpusztította az UPA egyik osztagának törzsét, s eközben megszerezte az egyik osztag parancsnokának, „Pivnyic”-nek szóló utasítást „Panasza Mazur” aláírással. „Mazur” parancsot ad „Pivnyic”-nek a Vörös Hadsereg hátszágába való átvonulásra, bomlasztó jellegű feladatok teljesítésére.

1944. április 22-én Artyuhov egységparancsnok rádiózta: egy leplezett banderista ügynök rámutatott, hogy a „Golubenko” osztag,

létszámában mintegy 500 ember, az alábbi fegyverzettel rendelkezik: 45 mm-es ágyú – 1, állványos géppuska – 5, kézi géppuska – 40, különböző aknavetők – 5, géppisztolyok és puskák. Dominopol falu (16 kilométer északkeletre Vlagyimir-Volinszkijtól) térségében helyezkednek el, és az UPA parancsnokságtól utasítást kaptak, hogy a közeljövőben keljenek át a frontvonalon és folytassanak aknamunkát a Vörös Hadsereg hátszágában. kerülni

A partizánmozgalom ukrán törzsének vezetője
állambiztonsági népbiztos
(T. Sztrokacs)

1944. május 10.
No. 003378

IV.

A földalatti nacionalista mozgalom és az UPA erőltetett szövetségkeresésének egyik epizódja a megszálló magyar csapatokkal való kapcsolatfelvétel és együttműködés. Hozzá kell tenni, hogy nem kevésbé szorult helyzetben voltak a magyar hadsereg alakulatai is. A Vörös Hadsereg előretörése, az állandósult partizántevékenység, valamint az ellátási nehézségek együttesen a nacionalista erőkkel való szövetkezés felé hajlították a magyar parancsnokságot. 1943 nyarán a magyar alakulatok és a banderisták között helyi szinten tárgyalások kezdődtek, melynek eredményeként a felek hamarosan beszüntették az egymás elleni harcot, s bár nem segítették, nem is sértették a másik érdekeit. A Magyarországon lezajlott nyilas hatalomátvételt követően, decemberben ukrán nacionalisták delegációja érkezett Budapestre, hogy a Főparancsnoksággal és a Védelmi Minisztériummal folytasson tárgyalásokat. Ekkor a magyar fél beleegyezését adta egy nem hivatalos ukrán képviselő létrehozására Budapesten, illetve ígéretet tett arra, hogy a szovjet csapatok további előretörése esetén saját területén fogadja majd a hazájukat elhagyni kényszerülő ukránokat.

Tájékoztató az OUN központi vezetőségének tagja, M. D. Sztjepanyak vallomása alapján 1944. augusztus 30-tól, az OUN-UPA kapcsolatairól a magyarokkal

1944. december 25.
Szigorúan titkos

**Tájékoztató
az OUN központi vezetőségi tagja, Sztjepanyak vallomása
alján
(a magyar kérdésről)**

1943 őszén a Volhíniában elhelyezkedő magyar katonai egységek, miután néhányszor összeütköztek az UPA osztagaival, megegyezésre jutottak azok egyikével és kijelentették a parancsnokságnak, hogy találkozni kívánnak az UPA vezetőségével, a magyarok és az UPA közti kapcsolatok megteremtése céljából, mivel ők – a magyarok – nem támogatják a németek ukránok ellen irányuló politikáját és nem akarnak az UPA ellen harcolni. A létrejött tárgyalások eredményeképp megkötöttek egy szerződést, mely alapján a magyarok kötelezték maguk, hogy:
nem folytatnak hadműveleteket az UPA ellen,
nem rekvirálnak a lakosságtól élelmiszert, takarmányt.

Az UPA kötelezettséget vállalt, hogy:
nem gátolja/nem akadályozza a magyarokat, hogy a lakosságtól önkéntes alapon élelmiszert és takarmányt vásároljanak fel a magyar hadsereg számára;
megengedik nekik az erdő használatát.

Ugyanakkor tárgyalások történtek az OUN és a magyar főparancsnokság képviselői között is, melyek Lvovban kezdődtek és Budapesten folytatódtak.

Az UPA részéről a tárgyalásokon részt vettek – Vregyona Jevgenyij, a teológia doktora, Grineh, Luckij, Miron.

A magyar főparancsnokság részéről jelen voltak: a Főparancsnokság főnöke Sotaki (nem pontos – a ford.) és a főparancsnoki kar más tisztjei.

A tanácskozáson az alábbi kérdéseket vitatták meg:
a nemzetközi politikai helyzetet;
a szovjet-német háború perspektíváit keleten;
az ukrán-magyar kölcsönös kapcsolatokat;
a „lengyel-ukrán” megegyezés lehetőségét;
a „német-ukrán” kapcsolatokat;
az OUN és a magyarok helyzetét a Vörös Hadsereg további előrenyomulása esetén;
az UPA fegyverellátását;
a Magyarországra történő emigrációt.

Az OUN-delegáció kifejtette véleményét arról, hogy a németek Keleten a háborút már elvesztették, és el fogják veszíteni azt egészében, melynek következtében ukrán földre bejön a Vörös Hadsereg, amely nem fog megállni a Kárpátoknál, és megpróbál majd bejutni a Tisza folyó völgyébe, e körülmény pedig kezdete lehet egy bolsevik forradalomnak Közép-Európában, amelyre a SZU továbbra is igényt tart.

Az „ukrán és a magyar nép” előtt közös fenyegetés áll a bolsevikok részéről, ami összeköti őket a közös érdek mentén, közös ellenségük, a SZU ellen.

Az ukrán nép hajlandó döntő ellenállást kifejteni a bolsevik fenyegetéssel szemben, és e harcában kész vállalva haladni valamennyi néppel, amelyik tiszteli az „ukrán nép” az „önálló ukrán állam” megalapításáért vívott harcát.

A magyarok egyetértettek a keleti front helyzetértékelésével és a „bolsevizáció” veszélyével Közép-Európában, megerősítették az „ukrán” delegáció kijelentéseit arról, hogy a bolsevikok személyében az „ukránokkal” közös ellenséggel rendelkeznek. Érdekeltek az „önálló ukrán állam” létrehozásában, és őszinte vágyuk, hogy „Ukrajnával” közös államhatárunk legyen. Szintén készek minden eszközzel megvédeni határaikat a Vörös Hadseregtől, ugyanakkor nem kívánják harcba küldeni csapataikat a Vörös Hadsereg ellen más keleti területeken.

Ugyancsak elismerték, hogy a Magyarország és az „ukránok” közötti egyetértés és együttműködés nagy szerephez juthatna a bolsevik „fenyegetés” ellenében.

Az „ukrán delegáció” a maga részéről tájékoztatta a magyarokat, hogy az „ukránok” tekintetbe veszik az antibolsevista küzdelem önálló, más államoktól független folytatását, azonban az „ukránok” katonai erői fegyverre és más haditechnikai eszközökre szorulnak, ami legfőbb akadálya az UPA bővítésének a kívánatos méretekre. Ezenkívül a Vörös Hadsereg támadásával számolva, szükségszerű előre előkészíteni a helyet az „ukrán” emigráció számára, amely emigrációra kényszerül majd a Vörös Hadsereg egész Ukrajnában kifejtett tevékenysége miatt, és ezt követően biztosítani kell számukra a politikai tevékenység folytatásának lehetőségét.

A magyarok erre azt válaszolták, hogy teljes képpel rendelkeznek a fegyverzet és az emigráció felvetett kérdéseiről, de végleges választ az „ukrán delegáció” ajánlatára csak a parlamenttel való egyeztetés után adhatnak, 10 nap múltán, amiről az „ukrán delegációt” is értesítik Lvovban a hadsereg parancsnokságon keresztül.

Az OUN központi vezetőségi tagja, Sztjepanyak „Gorbenko” elmondása alapján ismert, hogy „G”-hez 1943. december végén és 1944. január elején megérkezett Magyarországról a Főparancsnokság képviselőjében egy őrnagy vagy ezredes, tolmáccsal és rádióssal. „Gorbenko” megmutatta ennek a küldöttségnek az UPA katonai egységeit, az élelmiszerraktárakat, és azokat a helyeket, ahol UPA csa-

patokat terveztek elhelyezni a front átvonulásakor. Szintén bemutatta neki az UPA harcterveit a szovjet hátorszáiban.

A német–ukrán kapcsolatok kérdésében a magyarok kijelentették, hogy ismert előttük az ukránok helyzete a németek által megszállt területeken, és úgy vélik, a németek ukránokkal szembeni politikája helytelen. Felajánlották szolgálataikat a németek és „ukránok” közti közvetítésben, és tudakozódtak, hogy a delegáltak milyen feltételekkel vélik lehetségesnek elérni a németekkel való megegyezést.

Az „ukrán delegáció” erre azt felelte, hogy az „ukránok” nem hisznek a német politika megváltozásának lehetőségében Ukrajna kérdésében, ezenkívül úgy vélik, Németországgal, mint a háború vesztesével, nincs értelme megállapodást kötni.

E tárgyalások mellett a magyarok szintén felajánlották közvetítésüket a lengyelek és az OUN közti tárgyalásokban. Kijelentették, hogy nagy jelentőséget tulajdonítanak egy ilyen szerződésnek és biztosak abban, hogy közbenjárásuk kielégítő eredményeket hozna.

Az OUN képviselői úgy válaszoltak, hogy ilyen tárgyalások már folyamatban vannak, ám a lengyelek túlzott elvárásai miatt nehéz velük egyezsége jutni.

A Szovjetunió Belügyi Népbizottság Állambiztonsági Főigazgatóság I. ügyosztály I. részleg operatív főmegbízottja

Grigorjev főhadnagy

Jegyzetek

- Ukrán Népköztársaság (ukránul *Українська Народна Республіка*): 1917–1920 között fennálló államalakulat. Az 1917 márciusában Kijevben megalakult Ukrán Központi Rada, mely a bolsevik hatalomátvételt követően, november végén kikiáltotta a független Ukrán Népköztársaságot, amely kiszélesített autonómiát kívánt ugyan magának, de önmagát az orosz föderáción belül definiálta. A decemberi ukrán nemzetgyűlési választásokon kisebbségbe szorult bolsevik képviselők Harkovban kikiáltották az Ukrán Szovjetköztársaságot, és Moszkva beavatkozását kérték a Rada ellenében. 1919. november 22-én kimondták formális egyesülését a Nyugat-Ukrán Népköztársasággal. Területét az 1921-es rigai békét követően felosztották az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság és Lengyelország között.
- Nyugat-Ukrán Népköztársaság (ukránul *Західноукраїнська Народна Республіка*): 1918 végétől 1919 elejéig fennálló államalakulat Kelet-Galiciában. A monarchia felbomlása után, 1918 novemberében Lvov városában deklarálta létrejöttét, majd a lengyel támadás hatására, a hatalom gyakorlására hivatott Ukrán Nemzeti Tanács előbb Ternopolba, majd Sztaniszlavba (ma Ivano-Frankivszk) tette át székhelyét. Itt 1919-ben a kormány kinyilvánította a Nyugat-Ukrán Népköztársaság és a tőle keletre eső területeken létrejött, Ukrán Népköztársaság egyesülését, azonban ennek érvényt szerezni már nem tudott.

- ³ 1940 februárjában az OUN két frakcióra bomlott. A mérsékeltbb irányzat élén Andrej Melnyik, a szervezet hivatalos vezetője állt, míg a radikálisok Sztjepan Bandera köré tömörültek.
- ⁴ A megszállt ukrán területeket Hitler 1941. szeptember végén közigazgatásilag Főkormányzóságra (*Generalgouvernement*) és Birodalmi Kommisszariátusra (*Reichskommissariat Ukraine*) osztotta fel.
- ⁵ Az eredeti dokumentumon az HKO СССР rövidítés olvasható (Народный комиссариат обороны СССР).
- ⁶ Mehlisz, Lev Zaharovics (1889-1953). Ő is súlyosan felelős a sztálini nagy terror idején a Vörös Hadsereg parancsnoki karában végzett tisztogatásért. 1941-től a Szovjetunió Honvédelmi népbiztosának helyettese. Főképpen a hadsereg politikai munkájának irányításában vett részt. Számos népszerűtlen és kíméletlen intézkedése nyomán megvonták tőle a bizalmat.
- ⁷ NKVD USZSZK: az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság területén működő Belügyi Népbiztosság. A II. világháború éveiben a fasiszták által megszállt területeken az NKVD együttműködött a szovjet partizánosztagokkal.
- ⁸ Jobb parti Ukrajna – a történelmi régió elnevezése, a Dnyepertől nyugatra eső területeket jelenti, beletartozik: a Zsitomiri, Vinnyicai, Kirovogradi, Cserkaszi-i terület, valamint a Kijevi területnek a folyótól jobbra eső része. Az elnevezés akkor alakult ki, amikor a Bogdan Hmelnickij-féle felkelést követő, 1667-es andruszovói béke következtében a Bal-parti Ukrajna a cári Oroszország része lett, a Dnyeper jobb partja viszont megmaradt a Lengyel–Litván Államszövetség részeként.
- ⁹ Novograd-Volinszkij (ukránul Новград-Волинський) – területi jogú város, ma Ukrajna, Zsitomiri terület, Novograd-Volinszki járás. A szovjet csapatok 1941. július 5-én hagyták el, ezt követően megszállta a német hadsereg.
- ¹⁰ Proszkurov (ukránul Проскупів, oroszul Прокупов) – ma Hmelnyickij, Ukrajna. Miután 1941. július 8-án a szovjet hadsereg visszavonult, a város német megszállás alá került 1944. március 25-ig.
- ¹¹ Vatutyin, Nyikolaj Fjodorovics (1901-1944). A Voronyezsi, majd 1943 októbertől az Első Ukrán Front parancsnokaként részt vett a Dnyeperért folytatott harcban, ott volt Kijev felszabadításánál, majd a Jobb parti Ukrajna felszabadítására vezette csapatait. 1944. február 29-én a banderisták merényletének áldozata lett. Utódja az Első Ukrán Front élén Zsukov marsall lett.
- ¹² Versigora, Pjotr Petrovics (1905-1963). A háború alatt a szovjet partizánmozgalom aktív résztvevője. 1943 decemberétől az Sz.A. Kovpak Első Ukrán Partizán Hadosztály parancsnoka.
- ¹³ Főhadnagy. Az eredeti orosz szöveg a németes megnevezést használja.
- ¹⁴ Bobli (ukránul Бобли, oroszul Боблы) – ma Ukrajna, Volinszki terület, Turijjszki járás.
- ¹⁵ Helyesen Turopin (ukránul és oroszul Туропин) – ma Ukrajna, Volinszki terület, Turijjszki járás.
- ¹⁶ Vlagyimir-Volinszk nevével a SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1944. augusztus 9-i határozata értelmében – sok más nyugat-ukrán városával együtt – pontosították, Vlagyimir-Volinszkijra (ukránul Володимир-Волинський, oroszul Владимир-Волинский). Ma Ukrajna, Volinszki terület, Vlagyimir-Volinszki járás.
- ¹⁷ Turija – folyó Volhíniában.
- ¹⁸ Kovel (ukránul, oroszul Ковель) – ma Ukrajna, Volini terület, Kovelei járás. A város német megszállás alatt volt 1941. június 28-tól 1944. július 6-ig.

- ¹⁹ Az orosz eredetiben a *гeбитскомиссар / gebietskommissar* kifejezés szerepel. 1941. augusztus 20-án a Szovjetunió megszállt ukrán területein bevezetik a német közigazgatást. A Harmadik Birodalom részeként létrejön a *Reichskommissariat Ukraine*, magába foglalva Volhíniát, Podóliát, a Zsitomiri, Nyikolajevi, Kijevi és Dnyepropetrovszki területeket, valamint a Krím északi részén egy sávot.
- ²⁰ Gorohov (ukránul *Горохів*, oroszul *Горохов*) – ma Ukrajna, Volinszki terület, Gorohovi járás.
- ²¹ Sztrokacs, Tyimofej Amvorszievics (1903–1963) – 1940 októberétől az USZSZK Belügyi népbiztosának helyettese. 1942 és 1945 között a Partizánmozgalom Ukrán Főparancsnokságának vezetője.
- ²² Zsukov, Georgij Konsztantyinovics (1896–1974) – A Szovjetunió marsallja, hadvezér. Berlinben ő fogadta a náci Németország kapitulációját.
- ²³ Ovadnoe (ukránul *Овадне*, oroszul *Овадное*) – ma Ukrajna, Volini terület, Vlagyimir-Volinszki járás.
- ²⁴ Ukrajna Roveni területének Zdolbunovszki járásában ma több hasonló nevű falu található: *Мала Мощаниця*, *Стара Мощаниця*, *Нова Мощаниця*, illetve *Дермань Перша* és *Дермань Друга*.

Jevgenyij Haldej fotográfiája: Szovjet zászló leng a Reichstag épületén

Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében

*„Törvényes” megszállás. A szovjet csapatok Magyarországon
1944–1947 között
(Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta L. Balogh Béni.)
Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015*

A kötet funkciója és keletkezéstörténete

A tudományos szövegeken pallérozott olvasót minden bizonnyal meglepi – bárhogyan is ítélje meg napjaink szellemi hanyatlásának mértékét –, hogy a II. világháború és következményeinek történetével foglalkozó hivatalos magyar levéltári forráskiadvány nyíltan „belekeveredik” abba az információs háborúba, amely a mai Oroszország története (és persze jelene) körül dül. A tudományos botrány fogalmát kimerítő kötetet, mint kiadó, Mikó Zsuzsanna levéltári főigazgató jegyzi. Neki tudnia kellett, hogy az „információs háború” csúcspontját éppen a náciizmus felett aratott győzelem 70. évfordulójára érte el. Már önmagában az is visszatetsző dolog, hogy a kötetet a nagy nemzetközi ünnep előestéjén, történetesen a holokauszt magyarországi emléknapján mutatta be Romsics Ignác, a nemzet ügyeletes főtörténésze. Mind az előszót, mind a bevezető tanulmányt a kötet szerkesztője, L. Balogh Béni (továbbiakban: L. B. B.), a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának főosztályvezető-helyettesi rangú tudományos titkára írta. Már a mű címe is félreérthető, s a kiadvány propagandajellegét domborítja ki, hiszen megkérdőjelezi a Vörös Hadsereg felszabadító harcainak „törvényességét” – félrevezetve az olvasót mindjárt a legelején. A cím által sugalmazott történelempép olyan látszatot kelt, mintha a dokumentumokat eleve egyoldalúan, tendenciózus módon válogatták volna össze. A szerző-szerkesztő egyszerűen nem értette meg, hogy a Szovjetunió és szövetségeseinek antifasiszta felszabadító háborúja minden humanista elkötelezettségű ember számára – *igaz ügy volt*, amelytől egyértelműen meg kell különböztetni, persze nem elhallgatni (!) a felszabadítást végrehajtó hadseregek katonáinak bűncselekményeit.

A megszállás törvényességének címbeli, „finom” megkérdőjelezése egyébként ellentmond a szerző bevezetőjében leírtaknak: „Magyarország 1944–1947 között nemzetközi jogi értelemben is megszállt állam volt”. De a kötet 90. dokumentuma 1947. december 30-áról maga is utal a törvényesség hátterére, noha annak elemzésével L. B. B. adós maradt: „G. M. Puskin, a Szovjetunió magyarországi követének átírata Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes-államminiszternek a szovjet hadsereg Magyarországról való kivonásáról [...] A szovjet kormány megbízásából van szerencsém Önnel közölni, hogy a szovjet hadsereg részlegeinek Magyarországról az 1947. év folyamán történt kivonásának eredményeképpen, f. év december hó 14-én Magyarország területén csak olyan szovjet katonai egységek maradtak, amelyek az ausztriai szovjet megszállási zónával kapcsolatos közlekedési vonalak fenntartására szükségesek, amint azt a Magyarországgal kötött békeszerződés 22. cikke előírja.”¹

Ennek tükrében a címbeli idézőjelek azt a látszatot keltik, mintha a szerkesztő egy prekonceptcionális olvasatot kívánna adni a nagy munkával összegyűjtött dokumentumoknak. A kötetben szereplő 225 dokumentum kiválogatása azonban jóval kiegyensúlyozottabb, mint amire az olvasó a cím és a bevezető nyomán számíthat. A III. és IV. fejezetben a lakossággal való érintkezés, az atrocitások, a gazdasági károkozás, a rekvirálások kevésbé kutatott témái előtt nyílnak út. Az első két fejezetben szerepel a szovjet csapatok bejövetele, első intézkedéseik; a II. fejezetben található a szovjeteknek a magyar hatóságokkal való kapcsolatait; a közigazgatás megszervezésére, illetve működésére vonatkozó források különösen fontosak a helyreállítás érdekében tett szovjet intézkedések feltárása tekintetében. Igen érdekes a szovjet katonák mindennapi életére vonatkozó V. fejezet, amelyben azonban csupán 7 forrás található. A közzétett közigazgatási dokumentumok jelentős részben a különböző szovjet szervekhez írt kérések, kérdések vagy panaszok, de néhány kivételtől eltekintve (pl. 51., 74., 76., 80., 150., 173., 174. sz. dokumentumok), nem találhatjuk meg a szovjet válaszokat, miként sajnálatos szerkesztői hiba az is, hogy nem találunk információkat azokról a szervekről, intézményekről sem, amelyekben a források keletkeztek.

Maga az *Előszó* – akárcsak a cím – szintén, finoman fogalmazva, lóditással kezdődik: L. B. B., aki a Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményeinek összefogásával készült dokumentumkötetről tájékoztat, az *Előszó* első mondatában azzal dicsekszik, hogy „A Magyar Nemzeti Levéltár vezetősége határozta el a dokumentumkötet kiadását.” Ezzel az állítással a szerző két legyet üt egy csapásra. Sikeresen elhallgatja a kötet valódi keletkezéstörténetét, s ezzel összefüggésben megjelenésének és finanszírozásának *felülről* történt mozgatását. Vagyis nem derül fény az egész vállalkozás kormány szintű aspektusára és inspirációira, noha a levéltárosi szakmában ezzel gyakorlatilag mindenki

tisztában volt, akit a dolog érdekelt. Valójában egy ilyen kötet megjelenésének szükségességét a „szakmában” – ne tűnjön dicsekvésnek – dokumentálhatóan először magam fogalmaztam meg. annak a vihart kavart kötetünk bevezető tanulmányában, amelyet L. B. B. „elfelejtett” megidézni. E kötetre, úgy mellékesen, egy lábjegyzetben tesz utalást (bár a kötet címét – apróság – nem sikerült helyesen leírnia).² Javaslatom akkoriban így szólt: „a Vörös Hadsereg magyarországi szerepéről is teljes és tárgyilagos – dokumentumokra épülő – képet kell felrajzolnunk, beleértve természetesen az elkövetett bűncselekményeket is. Jelen könyvünk e feladat előfeltételeként is szolgálhat.”³

2013. március 5-én, könyvünk bemutatóján, egyébként Mikó Zsuzsanna kint ült a kötetet bemutatók asztalánál, az oroszországi levéltári ügyek legfelső vezetőinek társaságában. A főigazgató asszony szintén tudja, hogy ott is felmerült már egy, a magyarországi eseményeket tükröző kötet megjelentetésének lehetősége. Mégpedig Gyenes Ádám, a l'Harmattan Kiadó igazgatója részéről, aki mint kötetünk kiadója, másnap vagy harmadnap telefonon jelentkezett Mikó Zsuzsannánál, majd személyesen is találkoztak és beszéltek arról, hogy a l'Harmattan hajlandó lenne egy ilyen kötetet kiadni, mivel az orosz levéltári vezetők nem zárkóztak el a szovjet katonák bűncselekményeivel kapcsolatos levéltári peranyagok jövőbeni magyarországi kiadásától. (Erről magam is beszéltem Hrisztoforov tábornokkal, az FSZB Levéltár vezetőjével.)

Az a körülmény, hogy az L. B. B. által szerkesztett, széles hazai „levéltári összefogásból” született könyv a mi könyvünkre, a magyar megszálló csapatok szovjet földön elkövetett rémtetteire adott válaszként született, egyértelműen dokumentálható a 2013. március 20-án 10 órakor (Budapest, Hess András tér 5. fsz. 100. terem) megtartott megyei levéltárigazgatói értekezleten felvett jegyzőkönyv tanúsága alapján is.⁴ Ha valakinek még ezek után is kétségei lennének azzal kapcsolatban, hogy politikailag megrendelt kötetről van szó, azokat elhessegeti az az „Emlékeztető”, amely a 2013. július 4-i megyei levéltárigazgatói értekezleten készült, s amely tartalmazza a „miniszter úrnak” a kötet költségeivel kapcsolatban küldött információkat. Sőt, Rácz György főigazgató-helyettes vezetésével egyenesen beszámoló készült az addig elvégzett munkálatokról.⁵ Szomorú történet, nem csoda, ha mindettől L. B. B. a kötet erkölcsi arculatát meg akarta óvni.

Úgy látszik, ez a feltételrendszer határozta meg a kötet és mindenekelőtt az előszó megdöbbenően szakszerűtlen jellegét, amelyet minden túlzás nélkül, ismerve a magyar levéltári kutatás és kiadás múltját, jeles szakmai tradícióját, „árulásnak” is nevezhetnénk. Nyilván levéltárosok feladata lesz a kötet szakmai bírálata, én csak néhány olyan momentumra hívom fel a figyelmet, amelyeket levéltárosok és történészek egész sora részben felvetett már a kötet előzetes, úgymond, szakmai vitáján. A rengeteg kritikától, megjegyzéstől a szerkesztő és előszó-

író nem rettent meg, egyszerűen negligálta a kritikai megfontolások többségét. Bármennyire is hihetetlennek tetszik, de teljes egészében hiányzik a dokumentumok „történeti kontextusba” helyezése. Nem talált a könyv kiadója egyetlen levéltárost, egyetlen történészt sem szerte e hazában, aki az 1944–47-es időszak magyarországi fejleményeinek szakértője lett volna? Legalább tanácsadóként felkérhetett volna bárkit a tekintélyesebb szakemberek közül (csak hirtelen felsorolás: Baráth Magdolna – jól tud oroszul is! –, Feitl István, Földes György, Gyarmati György, Izsák Lajos, Ólmosi Zoltán, Pritz Pál, Rainer M. János, Ständeisky Éva, Vida István..., és akkor a nem Budapesten dolgozó kollégákat még csak meg sem említettem).

Mindennek ellenére is meglepő, szinte hihetetlen, hogy a dokumentumokat, pontosabban azok keletkezéstörténetét és „terminológiáját” magyarázó „belső lábjegyzetek” egész egyszerűen hiányoznak. Az ország 19 megyéjében a kötetben dolgozó több tucat levéltáros munkájának egy fontos részét L. B. B. egyszerűen negligálta. A szerző bevezető tanulmányában sem magyarázza meg a dokumentumok keletkezéstörténeti specifikumait, feltáratlan marad a dokumentumok közötti összefüggésrendszer, nem esik szó az egyes levéltárakban e tárgyban eddig elvégzett munkálatokról. A megelőző sok évtized komolyan vétele is számon kérhető, hiszen a terjedős historiográfiai „merengés” nem szolgáltat semmilyen komoly anyagot az ideológiai besoroláson kívül. Nem derül ki egy-egy dokumentumról, hogy miért fontos, mennyiben tipikus. A bevezető tanulmány, amelynek terjedelme a dokumentumok terjedelmének több mint 10 százalékát teszi ki, képtelen a forráskritika és forrásértelmezés alapvető kereteit felvázolni. E tanulmány durván tendenciózus, nem is törekszik az objektivitásra. Mindennek fényében olyasmi, hogy az orosz szavak átírása magyarra megoldatlan maradt, jelentéktelen apróságnak számít. Komoly pozitívum viszont, hogy gondos magyar és angol nyelvű iratjegyzék szerepel a kötet végén, bár hiányzik a dokumentumok keletkezésének háttérét adó események legalább vázlatos felvillantása és a fontosabb események legalább említésszerű felsorolása a mellékletben.

L. B. B. kirándul a Szovjetunió történetébe – és eltéved benne. A „preventív háborútól” Magyarország „szovjetizálásáig” – vissza a hidegháborús történetkoncepciókhoz?

Mindezek helyett L. B. B. hirtelenjében felcsapott „szovjetológiai” szakembernek (orosz nyelvtudás s minden előzetes „szovjetológiai” kiképzés nélkül!), és rittyentett egy több mint 50 oldalas tanulmányt, jórészt a Vörös Hadsereg és a Szovjetunió történetéről, főképpen a II. világháború periódusában. Mindeközben – akarva-akaratlan – éppen maga a dokumentumkötet is felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire

hiányzik a hazai historiográfiából a Vörös Hadsereg magyarországi tartózkodásának története. Ám erről L. B. B. bevezető tanulmányában *in concreto* nem is igen esik szó; úgyszólván semmit sem tudunk meg a felszabadító csapatok hadrendjéről, belső törvényeiről, a hazánkban állomásozó szovjet csapatok létszámáról, nemzetiségi összetételéről, a kapott és alapvetően fontos parancsokról, útmutatásokról, a szovjet megszállás rendszeréről, szervezetről, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a szovjet katonai haderő közötti kapcsolatokról. De semmit sem tudunk meg a dokumentumokban több alkalommal is megemlített román és bolgár alakulatokról sem. L. B. B. elintézi a problémát néhány visszaemlékezés egy-egy elemének pár soros felidézésével – mondjuk meg, rendkívül egyoldalú, közhelyes, sematikus ábrázolás vonzásában: a „barbár ázsiai orosz hordák” állnak szemben a snájdig, civilizált, fogat mosó Wehrmacht-katonákkal.⁶

De hogyan is lehetne másképpen, hiszen a szerző a tanulmányban a Vörös Hadsereg történetének „alapl műveként” Gosztonyi Péter könyvét említi (isten őrizzen, hogy G. P. rossz hírért keltsen, hiszen annak idején nem egyszer barátilag elbeszélgettünk a lakásomon is a szovjet történelem kutatandó kérdéseiről), noha akkor még hiányoztak az alapvető orosz források, de az idős történész a nyelvi problémákkal már nem tudott megbirkózni. Gosztonyi Péter e tárgyú munkája tehát már a 90-es évek elején sem volt korszerű munka. A szerző munkáját ugyancsak a „torzító tükör” irányába viszi az a körülmény, hogy a hetvenes évek csokoládét és kenyeret osztogató vöröskatonája helyébe a lerongyolódott, fosztogató katona sémáját állítja, aki megerőszkolja a nőket, gyilkol és rabol. Így aztán még azt is elfelejti megemlíteni, hogy Magyarország felszabadításában közel 200 000 szovjet katona esett el. Az viszont már megdöbbentő epizód a hazai történetírás történetében, hogy L. B. B.-nek 22 évvel Gosztonyi után sem aggályos az, hogy a szovjet történelmet, a Vörös Hadsereg „történetét” úgyszólván szovjet források nélkül tárja elénk. Fennmarad a kérdés: ennyire kedvezőtlen feltételek közepette L. B. B. miért vághatta bele fejszéjét ilyen nagy fába éppen e kormányérdeklődést és támogatást kiváltó dokumentumkötet kapcsán.

Az ember azt hihetné, hogy a szerző-szerkesztő legfőbb törekvése, hogy a szovjet megszállási politika főbb elemeit, motívumait, következményeit, nemzetközi összefüggéseit feltárja. Ám helyett L. B. B. szerfölt hosszú kirándulást tett a szovjet történelem zerguzos útjain, és persze eltévedt annak számára ismeretlen labirintusaiban, mivel a legfőbb útjelzőket sem ismerte fel a sokféle útelágazás mentén. Nyilvánvaló, hogy a sok feladattal egyetlen tanulmányban megbirkózni a témában jártas szerzőnek sem sikerülhet, hát még L. B. B.-nek, aki kellő világossággal még új kutatási területének kereteit sem volt képes tisztázni.

A terjedelmi korlátok okán a felmerülő anomáliák közül csupán néhányat említek meg, hogy az olvasó előtt világos formában kirajzolódjon

L. B. B. prekoncepciója, amely a publikált dokumentumok „helyes olvasatát”, az új „kánont” szeretné meghatározni.

Szerzőnknek rendkívüli nehézséget okoz a világos állásfoglalás a II. világháború kitörésének körülményeit és a náci Németország Szovjetunió elleni háborúját illetően. Noha semmilyen új forrásra nem hivatkozik, úgy tesz, mintha valamiféle „korszerű” történelmi koncepcióhoz jutna. Valójában a hidegháború időszakának legfagyosabb periódusában keletkezett koncepciókat újíttja fel, amelyek Magyarországra csak a rendszerváltás után érkeztek el. Főképpen Ungváry Krisztián tett sokat ezek hazai meghonosítása érdekében. L. B. B. tulajdonképpen nem is tesz mást, mint „alkalmazza”, némely vonatkozásban felvizezi, más vonatkozásban felcukrozza Ungváry Krisztiánnak a szovjet történelemre vonatkozó – sokszor megbírált –, politikailag motivált koncepcióját.⁷ Szerzőnk egyszerre három – jóindulattal fogalmazva – téves történelmi elgondolást vesz át elődeitől, és azt is „lebutított” formában teszi magáévá. Eszerint Sztálin 1939 augusztusában hirtelenjében visszatért valamely – egyáltalán nem konkretizált – „világforradalmi” nézőponthoz, mely misztikus koncepciót egy meghamisított dokumentummal szoktak alátámasztani (Sztálinnak egy soha el nem hangzott beszédével egy soha meg nem tartott politikai bizottsági ülésen). E háttérről L. B. B. láthatólag nem tud, mivel eszébe sem jutott, hogy elolvassa és idézze Sz. Bíró Zoltán vagy Székely Gábor cikkét, akik bemutatták e „sztálini dokumentum” – egyébként igen rosszul sikerült – falszifikációjának történetét.⁸ A dokumentumra azért volt szükség, hogy a szovjet–német megneemtámadási egyezmény – ugyancsak bántóan egyoldalú és leegyszerűsítő – interpretálásával a háború kirobbanásáért a felelősség jó részét Hitler és a nyugati hatalmak vezetőinek válláról (lásd a Münchener Egyezmény és a megbékéltetési politika történetét!) át lehessen pakolni Sztálinéra és a Szovjetunióéra. Ugyancsak Ungváry ihlette L. B. B. gondolkodását, amikor a náci támadást a Szovjetunió ellen a goebbelsi propagandának megfelelően értékeli, azaz a „preventív háború” szellemében. Jellemző, hogy e koncepció, amely a Szuvorov álnéven író titkosszolgálati ügynöknek, a szovjet elhárítás katonájának, illetve katonaszökevényének könyve alapján híresült el világszerte a 80-as évek végén, a 90-es évek legelején, de viszonylag későn érkezett meg hazánkba, amikor már propagandaereje lecsengett. Akik e koncepció felmelegítésével foglalkoztak, sohasem találtak egyetlen olyan dokumentumot sem, amely akárcsak a fantázia szintjén felvetette volna a szovjet politikai vezetők körében a náci Németország megtámadását, pedig Sztálin archívuma is már sok éve szabadon kutatható. Az orosz-szovjet levéltári forrásokból éppen az derül ki, hogy a lengyel és balti hatalmi elitiek még 1939-ben is a Szovjetuniót, nem pedig a náci Németországot tartották első számú ellenségnek.⁹ Hogyan is jutott volna a szovjet vezetők eszébe egyedül háborúzni a náci Németország ellen, amely az európai erőforrások

igen jelentős mennyiségével rendelkezett már a háború kitörésének periódusában? L. B. B. persze nem tölem hallja először ezt a kritikát, hiszen a kötet előzetes vitájában példának okáért Földes György, akinek L. B. B. kétszer is köszönetet mond előszavában, a maga kritikai reflexiójában felhívta L. B. B. figyelmét arra, hogy engedményeket tesz a délibábos történetírásnak: „Sajnálom, hogy az anyagodban előtérbe állítod azt a feltételezést, miszerint a Szovjetunió meg akarta támadni Európát ebben az időszakban. Ezt a szándékot nem bizonyítja az, hogy a szovjet vezérkarban támadási terveket készítették egy esetleges háború esetére. Ugyanúgy nem bizonyíték Kassa esetleges bombázása sem. Kifejezetten nem szerencsés ez az utóbbi azért sem, mert némileg ellenpontoszza azokat a hibás döntéseket, amelyeket a magyar politikai elit hozott a második világháború során.” L. B. B. koncepciója azonban megnyerte Romsics Ignác akadémikus tetszését, aki a könyvbemutatón, felvillanyozódva a bevezető tanulmánytól – a maga nagyvonalú, gondoskodó támogatására jellemzően – az újsütetű szovjetológus számára, szép gesztussal, kilátásba helyezte egy jövőbeni habilitációs előadás lehetőségét is.

Szerzőnk a Szovjetunió kelet-európai törekvéseivel kapcsolatban is bemutat álláspontokat. Ám azok, akik „új dokumentumokra” hivatkoznak (időközben történt egy és más, például megnyíltak a szovjet levéltárak), és ezek alapján azt állítják, hogy Magyarország „szovjetizálása” (értsd: államszocialista fordulata) csak 1947 nyarán dőlt el a szovjet vezetők számára is (egyébként e szerzők közé tartozik jelen sorok írója is), nem jól látják a dolgot. Mint L. B. B. szerényen fogalmaz: „Megítélésünk szerint Sztálin végső célja – ha erre Magyarország esetében nem is voltak kész tervei (sic!) – minden bizonnyal már kezdetől fogva a Vörös Hadsereg által megszállt európai országok (igaz, egymástól eltérő ütemű) szovjetizálása volt”.¹⁰ Az ilyen megállapítások azért fontosak, mert a szerző koncepciójába ezek illeszkednek, nem pedig a dokumentumokkal alátámasztható érvelés. Magyarán, nem is érdemes belemenni a vitába, hiszen „minden bizonnyal” csak azoknak lehet igazuk, akik ugyan a tárgyban semmiféle „perdöntő” szovjet dokumentummal nem rendelkeznek, viszont erősítik L. B. B. pozícióját. Mi, naiv emberek meg azt gondoltuk, hogy az efféle történetírásnak már régen befellegzett. Ami mindennél érdekesebb, hogy magában a kötetben közzétett források sem támasztják alá az L. B. B. által hivatkozott történészek (mindenekelőtt megint Ungváry vagy Romsics) álláspontját. Viccesnek hathat, de magában az itt recenzált dokumentumkötetben található dokumentumok, illetve az L. B. B. koncepcióját támogató dokumentumok *hiánya* is éppen azt tükrözi, hogy a helyi szovjetparancsnokságok *ad hoc* módon cselekedtek 1944–45-ben, s nem valamiféle szovjetizációs terv alapján avatkoztak be a magyar közizagatás újjáépítésébe.¹¹

L. B. B. a Vörös Hadsereg katonáit is inkább a horthysta elit szemüvegén keresztül nézte, s nem volt képes – az óriási, részben már publikált forrásanyag ellenére sem – legalább kicsit gazdagabb képet festeni a magyar társadalom alsó csoportjainak, osztályainak beállítódásáról. Bevezetőjéből érdemben nem derült ki, hogy a bevonuló Vörös Hadsereg mind kulturális, mind nemzetiségi értelemben sokféle katonából tevődött össze. Harcoltak itt hatosztályos ázsiai katonák, egyetemet végzett értelmiségiek, munkások és parasztok, alkalmazottak és hivatásos katonák, mérnökök és tanárok, utászok és bányászok, oroszok és ukránok, beloruszok és zsidók, grúzok és örmények, tatárok és csecsenek... A kötet azonban inkább csak a megszedült, bűnöző katonák tetteire világít rá, valódi történelmi teljesítményük, Európa felszabadítása mint ügy elsikkad a bűnök között. Ez volna mifelénk a tárgyszerűség... L. B. B. azt a történelemszemléletet képviseli, amely Magyarország megszállását-felszabadítását alapjában egyfajta *sérelemként* éli meg. Ez ma a *mainstream*, az uralkodó nézőpont. Isten őrizz, hogy L. B. B. megsértődjön, de sajnos, híján van nagyvonalú történelmi nézőpontnak, empatikus magatartásnak. L. B. B. egész egyszerűen elfelejtette tisztázni, hogy miképpen, milyen történelmi tapasztalatok birtokában kerültek Magyarországra a szovjet hadsereg katonái. Megdöbbenő, de a szovjet katonák által elkövetett bűncselekményeket nem veti egybe a magyar megszálló csapatoknak a Wehrmachtal és az SS-szel, valamint a román, az olasz és a finn megszálló csapatokkal, az ukrán policájokkal vagy banderistákkal szövetségben megvalósított jó háromévnnyi rémuralmával. Ez több mint hiba egy tapasztalt kutató részéről: éppen a tárgyilagosság – vagy annak legalább a látszata – fenntartása érdekében. Tisztáznia kellett volna pár sorban, hogy ellentétben a magyar megszálló csapatokkal, a szovjet katonák nem gyilkoltak meg több mint kétszázezer békés civil állampolgárt Magyarországon, nem gyújtottak fel több száz falut, nem égettek el csűrökben, templomokban sok ezer embert elevenen, nem vettek részt a zsidók tömeges fizikai megsemmisítésében, nem szerveztek kuplerájokat, s a megerőszkolt nőket nem lőtték agyon. A szovjet csapatok – eltérően a nyugati szövetségeseektől, akik Drezda, Hamburg, Lipcse és több más település szőnyegbombázásaival nemcsak városokat, falvakat söpörtek el a föld felszínéről, de emberek százezreit pusztították el gyújtóbombákkal – nem hajtottak végre terrorbombázásokat a civil lakosság ellen. Továbbá a náci és szövetséges megszálló csapatokkal ellentétben a Vörös Hadsereg, a Szovjetunió nem semmisítette meg a magyar államiséget, és nem hajtotta rabszolgaságba a civil lakoséget. Igen furcsa, hogy 2015-ben éppen egy ilyen kötet kapcsán kell leírni azt az evidenciát, ami hiányzik L. B. B. bevezető tanulmányából: a szerkesztő úgyszólván

nem reflektál a Vörös Hadsereg felszabadító szerepére, a vészkorszak üldözötteinek megmentésére, a német megszállás felszámolására és a nyilas rendszer leverésére. Ugyancsak a dokumentumok történeti kontextualizálása érdekében lett volna fontos, hogy L. B. B. rámutasson: a régi horthysta hatalmi elit – beleértve és mindenekelett a főtisztviselői kar – teljes egészében diszkreditálta magát mind a magyar nép, mind a szövetséges hatalmak szemében. A Horthy-rendszer közel egymillió magyar háborús áldozatához hozzátevédi a magyar csapatok által legyilkolt minimum 200 ezer szovjet áldozat (civilék és hadifoglyok!), ami akkor még élénken élt az emberek emlékezetében.

L. B. B. historiográfiai visszatekintésében egyes történéseket egy-egy kiragadott megállapításuk alapján kioszt-beoszt, leszól és minősít, így például a korszak legjelentősebb marxista történészét, Ránki Györgyöt, aki 1971-ben a horthysta Magyarországot Hitler utolsó csatlósának nevezte. L. B. B. ügyet sem vetett arra, hogy a későbbiekben Ránki György miképpen differenciálta és gazdagította álláspontját és a magyar történetírás egészét. Egyébként az „utolsó csatlós”-fogalom nem is olyan valóságtól elrugaszkodott meghatározás, ha arra gondolunk, hogy magyar csapatok még 1945-ben is – német területen – harcban álltak a Vörös Hadsereggel.

L. B. B. azt sem ábrázolja, noha a magyar megszálló csapatok dokumentumaiban van erről anyag, hogy már nem harcoló szovjet katonákat is gyilkoltak meg országunk számos pontján.¹² L. B. B. azt sem észrevételezte, hogy fejebbvalóik a magyar katonákat a békés szovjet lakosság ellen elkövetett tömeges bűncselekményekért – dokumentálhatóan – egyetlen esetben sem büntették meg, míg a szovjet katonák elleni bűnperek iratai igen nagy számban találhatóak a moszkvai levéltárakban, ahol L. B. B.-nek is érdemes lett volna kutatnia, vagy oroszul tudó kollégákat oda kiküldeni.

A szerkesztői koncepcióban és felfogásban a magyar kormányzó elit és államhatalom csupán passzív, elszenvető alanyként jelenik meg mind 1944-45 előtt, mind ezt követően. Míg L. B. B. az 1939 és 1941 közötti periódusban a szovjet „expanzív külpolitika” tételét kívánta megalapozni, nem vizsgálta meg hasonló részletességgel a magyar külpolitika botladozásait, amelyek a Szovjetunió – Hitler kérése nélküli – igazolhatatlan megtámadásához vezettek 1941 júniusában. L. B. B. nem érzékeli, hogy a magyar hatalmi elit, Horthyval az élen – szemben a többi csatlós állam vezetőjével – csak 1944 szeptemberében vette fel a kapcsolatot a szovjetekkel, amikor Románia már átállt a szovjet oldalra. Az is figyelmen kívül maradt, amit persze szintén a magyar nemzetnek kellett megszenvednie, hogy a Horthy-rendszer politikusainak, közhivatalnokainak, katonai vezetőinek jelentős hányada pozíciót vállalt a nyilas éra alatt is, ami a fentebb említett teljes erkölcsi és politikai pusztulást elkerülhetlenné tette; még a szovjetek is csak menet közben jöttek rá, hogy a magyar politikai elit teljes

újraformálása elkerülhetetlen. Mintha L. B. B. nem ismerné sem Pritz Pál, sem Juhász Gyula munkásságát, jöllehet terjengős historiográfiai eszme-futtatásokba is belebocsátkozik. A historiográfiai áttekintés egyik sajnálatos hiánya, hogy még csak nem is utal Bálint József igen fontos dokumentumkötetére, amely a horthysta elit felelősségét mutatja meg Magyarország alapjában német érdekű kifosztásában 1944–45-ben.¹³

Miközben – igen helyesen – fény derül arra, hogy az ország területén tartózkodó szovjet hadsereg ellátása jelentős erőforrásokat vont el a magyar lakosságtól, homályban marad, hogy a Vörös Hadsereg egységei is közreműködtek a közellátás megszervezésében, a helyreállítási munkálatokban, a lakosság ellátásában, ami pedig a kötetben szereplő dokumentumokból is tükröződik.¹⁴ Sőt, tükröződik az is, hogy a magyar kommunista vezetők milyen határozottan szálltak síkra a magyar nemzeti érdekek védelmében,¹⁵ ami mellett L. B. B. a tárgyilagosság kedvéért gyakorlatilag szóltanul elmegey. Viszont hosszan filozofál a sztálinizmus büntetteiről, miközben arról nem esik szó, hogy a Vörös Hadsereg katonái több esetben is megakadályozták a békés lakosság ellen irányuló különböző bűncselekményeket. Így például 1944 őszén a Vörös Hadsereg egységei állították le a *Maniu-gárda* tagjainak az észak-erdélyi magyar lakosság körében elkövetett fosztogatásait és gyilkosságait.¹⁶

Távol áll tőlem mindenfajta kioktatás, ám mégis csak meg kell jegeyezni: L. B. B. egyáltalán nem érti, hogy a „defaszizálás” nemzetközileg is „előírt” feladatait a Vörös Hadsereg nélkül Magyarországon nem lehetett végrehajtani. Márpedig ennek megértése nélkül nincsen történeti kontextualizálás. Egyáltalán, L. B. B. fel sem veti a felelősség kérdését: nincs világos megfogalmazása a horthysta hatalmi elit s személyesen Horthy Miklós normális ésszel alig felfogható történelmi bűneinek. L. B. B. nyilván nem tőlem tudja meg, hogy a Vörös Hadsereg-re nemcsak mint a sztálinista viszonyok meghonosítójára kell tekinteni, hanem mint katalizátorra is abban a folyamatban, amelyben Magyarországon végre földet osztottak, felszámolták a születési és más feudális természetű előjogokat, az egyházi nagybirtokot, az oktatáshoz és a kulturális javakhoz fűződő kiváltságokat, nem is szólva az ismert mértékű szociális kirekesztés és egyenlőtlenségek azonnali mérsékléséről. Pedig mindezeknek a tényezőknak a hangsúlyozása világosabb kontúrokat tesz lehetővé a felszabadítás/megszállás kérdésében is.

Helyesen domborítja ki a szerző, hogy a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszaktevések története, ha nem is a közbeszédben, de a történetírásban sokáig teljesen elhallgatott tematika volt. Ám tanulmányában a kérdésnél elidőzve megint csak elmulasztja a nemzetközi összevetést, és így olyan benyomás keletkezik, mintha csak a szovjet katonák követtek volna el tömeges erőszakot. Fentebb már utaltam a német és a magyar megszálló csapatok rémtetteire, de valamiféle szégyenlőség miatt L. B. B. még arra sem utal, hogy a

német tudományos irodalom előbbre tart e vonatkozásban (is), mint a magyar, ahol a témával foglalkozó kutatók főképpen „extrapolálnak”, „találgatnak”, „ál-dokumentumfilmeket” készítenek a komoly megközelítések helyett. Pedig egy újabb terjedelmes német szakmunka egyértelműsíti, hogy a háborús nemi erőszaktevések régebbi adatai határozottan ruszofób, szovjetofób végkövetkeztetéseket rejtenek magukban. Miriam Gebhardt kutatása megmutatta a mai helyzet abszurd természetét: számításai szerint körülbelül 860 ezerre tehető azoknak a német nőknek a száma, akik nemi erőszak áldozatai lettek egész Németországban, miközben a régebbi irodalom becslései alapján ebből a szovjet katonák 1,1 millió nőt erőszakoltak meg, ami önmagában is a helyzet morbid és abszurd voltát tükrözi.¹⁷

A német szerző módszeresen bemutatja az amerikai, brit és francia katonák által százezres nagyságrendben végrehajtott, tömeges nemi erőszak történetét. Az a mítosz, hogy az amerikai katonák udvarlással és nylonharisnyával „hódították meg” a nőket, immár valóban átadható a bugyuta legendák világának. Hogy a német területen elkövetett nemi erőszakcselekmények mintegy egyharmadát a nyugati hadseregek katonái követték el, csak annyit jelent, de annyit feltétlenül, hogy az „erőszakoló, barbár-szovjet” és a „jóindulatúan erőszakoló nyugati” katonák mitikus szembeállítását nem több politikailag motivált rasszizmusnál: egyértelművé vált, hogy a ruszofób történetszemléletet az adott összefüggésben sem igazolja vissza a tárgyszerű történeti elemzés.

L. B. B. előszavában a hadifogolykérdésbe is belekapott, ami valóban jelentős problémakör. Felidézte annak egy-két aspektusát néhány munka alapján, ám vizsgálódásai nyomán valójában semmilyen határozott tudásra sem tehetünk szert, hacsak azt nem nevezzük tudásnak, hogy szerzőnk mindig megmondja, ki, melyik történész képviseli a helyes álláspontot, s kivel szemben kell óvatosnak lenni – akárcsak egy régi „tudszocos” tankönyvben –, hogy a diák el ne tévedjen. Illusztrálva a problémát: L. B. B. idézte például Stark Tamást, „a kérdés egyik legszakavatottabb kutatóját”, aki szerint: „a kényszermunkások beszerzésének szándéka mellett az elhurcolások hátterében ott volt a kollektív büntetés és etnikai tisztogatás szándéka is”. Ezt az állítást bizonyítani nem is kell, hiszen *poeta dixit*... Ez sem fontos e tárgyban, hogy a szovjetek százezer számra engedtek el Magyarországon hadifoglyokat – etnikai megfontolások nélkül –, mert betegek, sebesültek, munkaképtelenek voltak, s ezért „pótolták” az „elvesztett” munkaerőt újabb tömegek elfogásával, akiket szovjet táborokba vittek helyreállítási munkák elvégzésére. Ugyancsak Starkra hivatkozva írja a szerző: „A korabeli Magyarország területéről 600–700 000 ember került szovjet hadifogságba, akik közül a civilként elhurcoltak száma, az erdélyiek és felvidékiek nélkül, 150–200 ezerre tehető.” Ám van másféle kutatás is, Varga Éva Mária nagy munkája (igaz, ő tud oroszul!); ő az orosz (szovjet) levéltári adatokra támaszkodik, amelyek ritka pedantériával

tartották nyilván a munkaerőt, amelyet felhasználtak a nácik és szövetségeseik által elkövetett pusztítások következtében szükségessé vált újjáépítési munkálatok során. Erről L. B. B. így számol be: „Korom Mihály korábbi számításait elfogadva, Varga a Magyarország jelenlegi területéről szovjet fogságba esett polgári személyek számát mintegy 100–110 ezer főre tette.”¹⁸ Nyilvánvaló az adatok közötti igen jelentős különbség. De semmi elemzés, semmit nem tudunk meg semmiről, csak annyit, hogy a „szakavatott” szerző finoman elhatárolódott az alacsonyabb számokat hozó, noha a szovjet hadifogolytáborok konkrét adatait, forrásait használó szerzőtől, aki egyedüli magyar történészként tekintette át ezeket a forrásokat, és járult hozzá jelentős forráscsoportok közléséhez magyar nyelven.¹⁹ Ezzel a hadifogolyügyben L. B. B. csak tovább növelte a káoszt, ahelyett, hogy világosabb képet festett volna.

L. B. B. megpendíti a hazai németek kitelepítésének bonyolult kérdését is, ami nem véletlen, hiszen a kormány éppen ebben az évben, a győzelem 70. évében (mikor máskor?) ezt kiemelt kérdéskörre nemesítette, egyenesen kormánybizottságot hozott létre a megemlékezések helyes lebonyolítása érdekében. A szerkesztő-szerző a szovjet hadsereg tevékenységével kapcsolatban visszatérően reflektál a magyarországi németiséggel szemben elkövetett atrocitásokra, jogtíró lépésekre, miközben arról hallgat, hogy a magyar politikai élet jelentős része a német nemzetiségű népeség kitelepítésének gondolatát támogatta, sőt az Ideiglenes Nemzetgyűlés pártjai több tekintetben ösztönzői is voltak e lépéseknek.

Ha a szerkesztő-szerző úgy gondolta, hogy a sok levéltáros közös munkájának eredményét egy ilyesfajta prekonceptiózus, kiegyensúlyozatlan, egyoldalú olvasatba tömörítheti, súlyosan tévedett. Ma sem mondhat mást egy történész, mint azt, hogy szembe kell menni mindenfajta misztifikációval, korunk olyan szellemi zsákutcáival, mint az „européer” ruszofóbia, a szovjetofóbia, Kelet-Európában pedig különösen is aktuális feladat a mindenfajta nacionalista megszállottságtól, öngazolástól és önsajnálattól független, a tények minél gazdagabb, sokrétűbb világára épülő gondolkodás pozícióinak megerősítése.

Jegyzetek

¹ „Törvényes” megszállás..., 248. o.

² „Törvényes” megszállás ..., 16. o.

³ *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok, 1941–1947.* Budapest, l'Harmattan Kiadó, 2013. 40. o.

⁴ <http://mnl.gov.hu/docstore/2671> „Dr. Mikó Zsuzsanna: Bizonyára mindenki hallott róla a sajtóban, hogy a Krausz Tamás – Varga Éva által összeállított, *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* c. dokumentumgyűjtemény elég komoly vihart kavart elsősorban a feldolgozás, illetve a forrásokhoz

való hozzáférés módja miatt. Ennek kapcsán felmerült, hogy lehetne csinálni egy dokumentumgyűjteményt a szovjet megszálló csapatok magyarországi tevékenységéről a levéltárak összefogásával, egy közös kutatási projekt keretében. A megyei tagintézmények feladata lenne, hogy gyűjtsék össze a témában fellelhető forrásokat, és javaslataikat küldjék el április 15-ig.”

„Dr. Mikó Zsuzsanna: A tagintézmények a teljes, valamennyi tagintézményt érintő jelentést meg fogják kapni.”

⁵ Uo. „Jelen vannak:

- Dr. Mikó Zsuzsanna - főigazgató
- Gorjánác Rádojka - osztályvezető, EMMI Levéltári Osztály
- Dr. Gyimesi Endre - miniszteri biztos
- Dr. Lőrincz Ágnes - gazdasági igazgató
- Dr. Rácz György - főigazgató-helyettes
- megyei levéltár-igazgatók

Dr. Mikó Zsuzsanna: A szovjet megszálló csapatok magyarországi tevékenységével foglalkozó forrásgyűjteménnyel kapcsolatos kérésnek minden megyei levéltár eleget tett, az anyagok beérkeztek. Rácz György vezetésével készült egy összefoglalás, amelyet a miniszteri biztoson keresztül a miniszter úrnak fog az MNL eljuttatni. Ez tartalmazni fogja a munka során felmerülő költségeket is. Az egyházi levéltárak és az MFLSZ részéről is együttműködési készség mutatkozott a projekttel kapcsolatban. Hamarosan kezdetét veszi az anyagok áttekintése és az érdemi szerkesztési munka. Megköszönte az eddigi együttműködést.”

⁶ A szerkesztő gyakran minden megjegyzés nélkül vesz át a Vörös Hadsereg ráakasztott toposzokat. Romsics Ignác, Ungváry Krisztián és Márai Sándor műveiből vett idézeteket felhasználva, háromszor is megjelenik az „ázsiai” jelző a Vörös Hadsereg vonatkozólag. L. B. B. a szövegben reflektálatlanul hagyta, mit is értenek az „ázsiai” fogalmán, illetve hogy e jelző mennyivel inkább a megszállatottak, távolabbról a nyugati kultúra több száz éves előítéleteiről szól, mint a szovjet hadsereg valódi nemzetiségi összetételéről vagy „mentalitásáról”.

⁷ Az Ungváry és „hívei” nézeteinek bírálatát egy kis kötet foglalja össze, amely „A magyar megszálló csapatok” dokumentumai körül kibontakozott vita terméke: *A magyar megszállás – vajúdo nemzeti önismeret*. Budapest, Szovjet füzetek, XX. Russica Pannonica, 2014. (Lásd Bartha Eszter ismertetését e számunkban, 100–106.)

⁸ Sz. Bíró Z.: Érvék és paktumok. *Élet és irodalom*, LIII. 41. sz. 2009. október 9.; Székely Gábor: Egy vita margójára. *Élet és irodalom*, LIII. 43. sz. 2009. október 22. Ld. még Mitrovits Miklós: A történelem átértelmezése? *Élet és irodalom*. LIII. 39. sz. 2009. szeptember 25.

⁹ Vö.: Krausz Tamás: Viták Magyarországon a német-szovjet meg nem támadási egyezményről. Ki a felelős a háborúért? In: Krausz T.: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Budapest, Russica Pannonica, 2011. 106-121.o.

¹⁰ „Törvényes megszállás”..., 26.o.

¹¹ A legjelentősebb ilyen incidenst a 144. sz. dokumentum tartalmazza, ahol nemzetgyűlési képviselőket tartóztatnak le a szovjet hatóságok. Jelentős belpolitikai beavatkozást mutat még a 176. sz. dokumentum. Több olyan fontos eseményről is tudunk ezekből az évekből, ahol meghatározó szerepe volt a Vörös Hadseregnek. Így például Rajk László belügyminiszterként a

civil egyesületek jelentős részét az 1946. június 17-i, szovjet katonák ellen elkövetett, máig tisztázatlan merényletre hivatkozva tiltotta be. Vagy P. Kiss Szaléz ügye is szorosan kapcsolódik a szovjet hadsereg belpolitikát formáló szerepéhez. Ezen ügyekre viszont csupán egy forrásban – 80. a), b) dokumentum – találunk utalást, de ebből sem derül ki – illetve a szerkesztő sem jegyzi meg –, hogy milyen következményekkel járt mindez. Ez a körülmény éppen a spontaneitás és nem a tervszerűség jelenlétére utal.

¹² Vö. pl. az 1944. november 24-i Ohatnál (Hajdú-Bihar) elkövetett mézszárlásokat, szovjet katonák holttesteinek megcsonkítását. *A magyar megszálló csapatok...*, 490–492. o.

¹³ Bálint József : *Magyarország nemzeti vagytonvesztése 1941–1947*. Budapest, Agroinform Kiadó, 2014.

¹⁴ A teljesség igénye nélkül lásd erre vonatkozólag a kötetben a 8., 10., 16., 66. sz. dokumentumot.

¹⁵ „*Törvényes megszállás*”..., lásd pl. a 91. sz. dokumentumot.

¹⁶ A közrend javítására irányuló szovjet intézkedéseket ld. a 8., 45., 77. sz. dokumentumokat.

¹⁷ A német történész egy interjúban az adatokról megjegyezte: „A következőképp jártam el: pontosan tudjuk, hogy mennyi ún. Besatzungskinder (a megszálló nyugati csapatok katonái és német nők gyermekei) élt az NSZK-ban, és tudjuk, hogy közülük közel 5% nemi erőszakból született a háború után. Tehát ezen számokból, ha a 100-as faktort vesszük, akkor meg tudjuk becsülni a megerőszakolások számát. Ha minden századik erőszakból született egy gyermek, akkor legalábbis csak az NSZK-ra tudunk megbízható becslést adni a nemi erőszakok számára vonatkozóan. Ami az NDK-t illeti, ott a sötétben tapogatózunk, és itt úgy segítetttem magamon, hogy egyszerűen megszoroztam kettővel az NSZK-ra kapott számot, és így 860 000-re teszem a megerőszakolt nők számát egész Németországban.” Miriam Gebhardt: *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung deutscher Frauen am Ende des Zweiten Weltkriegs*. Berlin, 2015.

¹⁸ Vö.: „*Törvényes megszállás*”..., 36. o.

¹⁹ Varga Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban, 1941–1956. Az oroszországi levéltári források tükrében. Ruzsisztikai Könyvek, XXIII. Ruzsisztikai Központ, 2009.*

Emlékezetpolitika vagy történetírás?

A Magyar megszálló csapatok körül kialakult vita

Gémesi Ferenc (szerk.):

A magyar megszállás – vajúdo nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra.

Budapest: Russica Pannonicana, 2013.

(Sorozatszerkesztők: Krausz Tamás, Szvák Gyula)

2013 márciusában jelent meg Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztésében a *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: Levéltári dokumentumok 1941–1947 c.* terjedelmes kötet, amely azóta heves vitákat váltott ki a történész szakmában és azon kívül. A kritikákra adott válaszokat mutatja be a Gémesi Ferenc által szerkesztett kötet, ahol Varga Éva Márián és Krausz Tamáson kívül olyan ruszisták és más történészkollégák is megszólalnak, mint Szvák Gyula, Szilágyi Ákos, Gyóni Gábor Sz. Biró Zoltán és Sipos Péter.

A kötet egy emlékezetpolitikai és történészvitát jár körbe, és műfajából fakadóan nem szorítkozhatunk pusztán tárgyi ismertetésre. Ez azért sem lehet cél, hiszen a jelen sorok szerzője 1945 utáni kelet-európai társadalomtörténettel foglalkozik. Meggyőződésem azonban, hogy a *Magyar megszálló csapatok* körüli vita nem pusztán szakértői kérdésekre fókuszál, hanem tágabb kontextusa a rendszerváltás utáni emlékezetpolitika és a magyar történelem egy sötét fejezetével való szembenézés, pontosabban az erre való hajlandóság. Az alábbiakban ennek részletesebb kifejtésére vállalkozom, pontosabban három témát érintek, amelyek összekapcsolódnak: az emlékezetpolitikát, a sztálinizmus-nácizmus azonosítását, és a holokauszt és a Szovjetunió elleni támadás közötti történeti összefüggést.

A *Magyar megszálló csapatok* elleni legsúlyosabb vád az volt, hogy a közölt dokumentumok nem hitelesek; valamint, még ha egyes források hitelt érdemlőek is, Krausz Tamás az előszóban félreértelmezi, elferdíti a tényeket, hogy igazolni tudja a népirtás tényét. A kötet legfőbb kritikussai (elsősorban a hadtörténészek) éppen az ELTE történészprofesszorának azon állítását vitatják, hogy a magyar megszálló csapatok a németek oldalán belesodródtak a megtorlásokba és a (mindkét oldalon) kíméletlen partizánháborúba, ahol is a civil lakossággal és a

helyi zsidósággal szemben olyan mértékű tömeggyilkosságokra került sor, amelyek kimerítik a népirtás tényét. Krausz Tamás így fogalmazott a *Kritikában* megjelent interjúban: „Ez a kötet, tulajdonképpen akaratán kívül, tehát objektíve azt bizonyítja be, hogy a Horthy-rendszer végső soron sok százezer különböző nemzetiségű, különböző országokhoz tartozó ember, állampolgár haláláért közvetlenül politikai és történelmi felelősséggel tartozik. Népiirtásnak a résztvevője ez a rendszer. Ezért keletkezett a vita, mert ez nem illeszkedik ebbe a 2010 utáni tekintélyuralmi rendszer hivatalos legitimációs ideológiájába.” És itt máris az emlékezetpolitikánál vagyunk. A történetírást – különösen a 20. század történetét – sokan sokféle rendszer legitimációjára használták fel – erről a mai Kelet-Európában bőséges tapasztalatok vannak. Krausz Tamás pozíciója több szempontból marginális, hiszen egy olyan rendszerkritikai (mondjuk ki, marxista gyökerű) elméletörténetet művel, amely egyszerre vitatkozik a „fennálló világ(rendszer) apológiájában elmerülő liberális történetfelfogással”, a mára már teljesen marginalizálódott „dogmatikus” vagy ortodox kommunistákkal (akik – egyébként a liberális felfogásra hajazva – mindenáron a Marx által elképzelt szocializmust akarták belelátni a megvalósult sztálinizmusba, csak persze ők pozitív előjellel) és a „múltba forduló, kirekesztő nacionalista” felfogással, amely a mai Magyarországon egyre erősebb tudományos és ideológiai pozíciókat szerez.¹ A kirekesztő nemzetköz-pontú (etnonacionalista) narratívák „újrafeltámadása” a kelet-európai régióban jellemző, amelynek politikai okait itt most nem tárgyalom. A könyv mindenesetre kétszeresen is rosszul jár ebben a történetírói felosztásban, hiszen nemcsak a múltat megszépíteni kívánó szerzők verik el rajta a port, hanem azon liberális szemléletű kutatók is,² akik a náciizmus-sztálinizmus azonosításával kívánják mindkét rezsimet egyformán diszkreditálni. A sztálinizmus mentegetésének vádjá egyébként éppen azzal a Krausz Tamással szemben igazságtalan, akinek Trockij-cikkét bezúzták az előző rendszerben, és aki az elsők között szerkesztett kötetet a Gulágról (ennél jobban igazán nehéz volna leleplezni Sztálin emberellenes bűncselekményeit!).³ A népirtás sokat vitatott tényére hadd válaszoljanak a kis válaszkötetben a *Magyar megszálló csapatok* szerkesztői, akik (1) nem látják indokoltnak a dokumentumok hitelességének megkérdőjelezését (2) szigorúan elhatárolódnak a civilizációs-rasszista érveléstől, miszerint a magyarok különösen „gonoszak” lettek volna. Éppen arról van szó, hogy nem tudatos, tervezett a népirtás, hanem Magyarország Németország oldalán *belesodródott* egy tragikus kimenetelű totális háborúba, ahol minden megengedett – gondoljunk csak a hírhedt komisszárparancsra, amelyet Hitler akkor ad ki, amikor még híre-hamva sincs semmiféle partizánvékenységnek, ellenkezőleg, a németek ara számítanak, hogy a sztálini rendszer kártyavárként omlik majd össze! Nem lehet elvitatni a horthysta elit felelősségét, akkor sem, ha egyes képviselői

természetesen tiltakozhattak – és tiltakoztak is – az emberellenes bűncselekmények ellen. Ami a dokumentumok hitelességét illeti, arról a jelen sorok szerzője csak annyit jegyezze meg, hogy Christian Hartmann, a téma egyik vezető német kutatója a *Népszabadságnak* ekképpen nyilatkozott: „Szerintem hitelt érdemlőek a dokumentumok. A magyar katonák sok olyan eseményben vettek részt, amelyek során népiirtás történt.[...] Úgy gondolom, a kegyetlenkedések egyik legfőbb mozgatórugója a katonák körében uralkodó féktelen antiszemitizmus volt. Példaként említhetem Zsolt Béla *Kilenc koffer* című életrajzi könyvét, amelyben leírja a magyar fegyveres alakulatok mellé kényszerített munkaszolgálatosok élményeit az antiszemitizmusról, a fajgyűlöletről és a mindennapi kegyetlen bánásmódról.”⁴

A horthysta elit legfőbb katonai képviselőinek mentetegetéséről és felelősségéről érdemes idézni Szilágyi Ákos sorait a kötetből: Kaló József Szombathelyi Ferencet „*két totalitárius ideológia által meghurcolt*” szerencsétlen áldozatként mutatja be, feje körül mártírkoszorúval. E sorok írója csak szerencsétlennek látja őt, áldozatnak nem. Sokkal inkább ambiciózus és tehetséges polgárvadékból lett mimikri-művész volt, igazi megalkuvó és alkalmazkodó a neobarokk társadalom hatalmi piramisának csúcsán, aki egyetlen sorsdöntő helyzetben sem vállalta a cselekvés egyoldalúságát, személyes kockázatát és történelmi felelősségét, és Horthyval karöltve addig szerencsétlenkedett a második világháborúban, míg Magyarország el nem jutott a vérszorkorszak, ő maga pedig – kétségkívül a horthysta katonai vezetés *legszerencsétlenebbjeként* – a személyes katasztrófaig. Ennyiben szolgálhat sorsa okulásul és példázatul a mai magyaroknak.”⁵

Szilágyi Ákos nem véletlenül emelte ki a két totalitárius ideológiát. Éppen a téma egyik vezető magyar kutatója, Ungváry Krisztián alkalmaz ugyanis igen gyakran kettős mércét: egyet a nyugatiakra, egyet pedig a szovjet csapatokra, akiket mindenáron kriminalizálni próbál.⁶ És itt visszatérünk a sztálinizmus–nácizmus, tágabb értelemben a fasizmus és a kommunizmus azonosítására. A totalitarizmus, ahogyan ezt más helyen részletesen kifejtettem, hidegháborús ideológia volt, és a nácizmus és kommunizmus egy oldalra helyezésével elsősorban a kommunizmus lejáratására szolgált, mintsem valódi tudományos elméletet képviselt.⁷ Abbott Gleason egy alapos munkában járja körül a totalitarizmust, ahol bebizonyítja, milyen nagylelkű támogatást kaptak a totalitarizmust felkaroló szovjetológiai tanszékek az amerikai kormányzati szervektől – sőt, sokszor kifejezetten a totalitárius elmélet továbbfejlesztésére és népszerűsítésére hozták létre ezeket a műhelyeket.⁸ Ezt az elméletet az ún. revizionista iskola az 1970-es évektől komolyan támadta, és bebizonyította annak ideologikus, tudománytalan jellegét.⁹ Sajnálatos, hogy Kelet-Európába és azon belül Magyarországra a rendszerváltás után ezt az elméletet exportálta a korábbi marxista-leninista dogmából kiábrándult mainstream értelmiség.

Az egyik cél kétségtelenül az államszocialista múlt teljes diszkreditálása volt, az új legitimációs igényeknek megfelelően. Holott, és ezt nem szabad elfelejteni, a Wehrmacht gerincét az a Szovjetunió roppantja meg, amelyik a háború legfőbb terhét viseli, és óriási áldozatok árán vívja ki a győzelmet a náci Németország felett! Érdemes összevetni a rendszerváltás után Kelet-Európában rögzült képet (amelyet természetesen a hollywoodi filmek is megtámogatnak): az amerikai sereg, amelyik becsületesen és hősiesen harcol és csokoládét osztogat a helyi lakosságnak, szemben az oroszok brutalitásával, akik rabolnak, fosztogatnak és tömegesen erőszakolnak. A kép kissé egyoldalú, ha felidézzük Alberto Moravia *Egy asszony meg a lánya* c. regényét, ahol a lányt éppen a hős amerikai hadsereg katonái erőszakolják meg. Ezzel egy szóval sem mentegetem a szovjetek viselkedését – annyit azonban a Krausz Tamás és Varga Éva Mária által közölt dokumentumok tükrében meg kell jegyeznünk: a szovjet katonáknak lehetett okuk a bosszúra, ami természetesen nem menti a tömeges nemi erőszakot.¹⁰

A kettős mércét Szvák Gyula is szóvá teszi, aki közös nevezőnek tartja a liberális és a hivatalos „nemzeti” irányvonalat képviselő történészeknél a „nácizmus elleni harc körülményei között a nácizmus és sztálinizmus közötti különbségtétel hiányát”.¹¹ Ungvárynál tetten érhető, hogy az ideológiai cél az egész szovjet történelem kriminalizálása, mintha bizony egy nevezőre lehetne hozni az eredeti marxista emancipatorikus társadalmi-politikai programot – bármennyire is eltorzult ez Sztálin idején – a náci fajelmélettel és agresszív hódító politikával, ahol is a deklarált cél az alsóbbrendűnek tekintett népek leigázása, rabszolgasorba kényszerítése és a „paraziták” közé sorolt zsidóság teljes „kiiiktatása” (a totális háborúban végül megvalósuló „Endlösung”)! Hogy Sztálin nagy háborút tervezett volna a Nyugat ellen (tehát a német támadás csak „preventív” csapás lett volna, amit Ungváry is korábban feltételezett, holott valójában nem volt más, mint a goebbelsi propaganda egyik tézise), annak cáfolatához lásd Geoffrey Roberts terjedelmes monográfiáját, amely az újonnan hozzáférhető dokumentumok elemzésén (is) alapul.¹² A brit történész, aki nem mellékesen a második világháború elismert kutatója, tárgyalja, hogy az 1990-es években a Sztálin–Hitler paktumról szóló vita egészen új fordulatot vett, amikor egyes orosz (kvázi)történészek kezdték el bizonygatni, hogy az 1941-es júniusi katonai katasztrófa oka nem az volt, hogy Sztálin országa felkészülése idején fenn akarta tartani a békét Hitlerrel, hanem az, hogy preventív csapást tervezett volna Németország ellen. Ezen nézet szerint, a szovjet védelem első nagy vereségei annak köszönhetőek, hogy a Vörös Hadsereg támadásra, nem pedig védekezésre készült. A németek nem meglepetésszerűen törtek rá a közelgő háborúról mit sem sejtő egységekre, hanem éppen hogy felkészülés közben lepték meg őket. Ezen értelmezés újdonsága az, hogy

az orosz levéltárakból előkerült új forrásokra támaszkodik, beleértve az 1940–41-es szovjet hadászati gyakorló terveket, amelyek háború esetén valóban előirányozták a támadást. Egrészről ezek a tervezetek semmire sem bizonyítékok, hiszen egyetlen ország sem saját területére „tervezi” a háborút. Ám annak magyarázata, hogy Sztálin miért tervezett volna háborút Németország (és a Nyugat) ellen, jóval régebbi és sokkal korábban diszkreditált érvekre nyúlik vissza. Az 1920-as és 30-as években antikommunista szerzők előszeretettel hangsúlyozták az ún. „háború–forradalom” nexust: azt az elképzelést, hogy Sztálin azért akart volna kirobbantani egy új világháborút, mert az – az első világháborúhoz hasonlóan – megnyitotta volna az utat az európai forradalmak előtt. Ezeket a híreszteléseket a náci propaganda maximálisan kihasználta: azt állították, hogy a náci agresszió a Szovjetunió ellen valójában nem volt egyéb, mint preventív csapás, és úgy állították be saját, régóta tervezett háborújukat (amire Hitler a *Mein Kampf* tanúsága szerint mindig is készült), mint afféle kereszteshadjáratot, amelyben a civilizált, keresztény Európa védi magát az ázsiai, bolsevik hordáktól. Ezt az értelmezést sajnos Ungváryn kívül más magyar szerzők is átvették, talán nem lévén tisztában az elmélet gyökereivel.

Valójában nemcsak hogy Sztálin nem tervezett európai háborút és új forradalmak kirobbantását, hanem semmitől nem félt jobban, mint egy nagy katonai konfliktusba való bekapcsolódástól. Mint ismert, Sztálin éppen a szocializmus egy országban téziséét támogatja Lenin halála után, szemben a világforradalmat hirdető Trockijjal. Sztálin mint politikus, úgy számított, hogy ezzel csak egy olyan háborút provokálna, amelyre az ország nincs felkészülve, és ezért – noha a nácizmus hatalomra jutása után tisztában volt Hitler mély antikommunizmussal – úgy döntött, hogy mindent feltesz arra, hogy fenntartsa a békét a német diktátorral. A preventív csapás tehát nagyon távol állt Sztálin akkori szándékaitól.¹³

Arra a vádra, hogy a partizánok „okozták” volna a totális háborút, Krausz Tamás részletesen válaszolt Ungváry Krisztiánnak a *Századok*ban (noha a partizántevékenység kétségtelenül része volt az eszkalálódó erőszaknak). De ki ne védekezne akkor, amikor éppen rabszolgaságba akarják dönteni?¹⁴ Tegyük hozzá ehhez a kis válaszkötetből Szili Sándor hozzászólását a Magyar-Orosz Történelem Vegyesbizottság vitáján: „E privát történetből kikövetkeztethetően is az említett parancsok ismeretében sejteni lehetett, hogy a magyar partizánvadászok óvták saját életüket, és harci feladataik teljesítése helyett szívesebben választották a védtelen civil lakosság lemészárlását, mintsem annak kockázatát, hogy fegyveres csoportok után kutatva az erdőben maguk is áldozatul essenek. Elszámolni a hadvezetés felé »megfélemlítés« végrehajtásával is lehetett.”¹⁵ De hasonlóképpen tanulságos Halász Iván véleménye: „Ebből a lakosságból származó katonák pedig idegen agresszonnal szemben védték hazájukat. Akkor is, ha ez a haza

diktatúra volt, annak kegyetlen vezetője pedig Sztálin. Ideológiailag nagyon elvetemültnek és szakmailag tudatlannak kell lenni ahhoz, hogy azt, ami akkor ott történt, a sztálinizmus alóli felszabadító háborúként lehessen szemlélni. Ez egy brutális, az alacsonyabb rendűnek titulált faj leigázására és az általa lakott terület gyarmatosítására és totális gazdasági kiaknázására irányuló hódító háború volt. Ezt a hódító jelleget a Szovjetunió elleni támadás fő kezdeményezői sem tagadták.¹⁶

A harmadik pontot, a holokauszt és a Szovjetunió elleni támadás összekapcsolódását, történeti összefüggését már érintette Christian Hartmann az idézett interjújában. Ezt részletesen kifejti Krausz Tamás az *Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus* c. könyvében, amely angolul is megjelent, és itthon nagy vitákat generált. Én érdekesnek tartom itt felidézni a *Kritikában* megjelent interjúrészletet a professzorral, aki évek óta oktatja a holokauszt történetét az Eötvös Loránd Tudományegyetemen: „Az egész Horthy-rendszer in statu nascendi, egy kifejezetten antiszemita rendszer volt. [...] Ezzel az antiszemizmussal egyszerre három feladatot tudtak ellátni. Az első, hogy a dzsentri középosztály konkurensait ki tudják szorítani a versenyből. Kedvezővé tudták tenni a gazdasági versenypozíciót, az iskolai versenypozíciót a dzsentriknek és utódaiknak ezzel az antiszemizmussal. A második szempont, hogy az antiszemizmus elképesztően fontos volt a rendszer számára, bűnbakot lehetett állítani, akik felelősek úgymond Trianonért, és a magyarság összes katasztrófájáért, meg lehetett magyarázni, hogy a zsidók a felelősek. [...] A harmadik funkciója ennek az antiszemizmussal, hogy ezzel a baloldalt lehetett kriminalizálni, a baloldal is zsidó volt, a nyugati nagytőke is zsidó volt, mindenki zsidó volt.” Mindez elkerülhetetlenül része a holokauszt előtörténetének.

Zárógondolatként annyit szeretnék megjegyezni, hogy sokan a mai Magyarországon azért tagadják a nyilvánvaló tényeket, mert úgy érzik, akkor szembe kellene nézniük nagyszüleik, dédszüleik felelőségével, holott a nemzeti önismeret a tények objektív értelmezésére, nem pedig erkölcsi megtisztulásra, Canossa-járáásra vagy pláne valamiféle kollektív bűnösség elismerésére szólít. Ezt minden józan gondolkodású történész elutasítja, hiszen a kutatónak nem feladata „tetemre hívni” a holtakat, az élőket meg pláne nem, hiszen az utódok semmiképpen nem felelnek eleik tetteiért. De szembenézés nélkül nem lép tovább a nemzeti önismeret. Az igazság kedvéért jegyezzük meg, ez a folyamat a távoli Japánban és a közeli kelet-európai országokban vagy Ukrajnában is nehezen halad. A japánok máig nehezen ismerik el, milyen brutalitásokra voltak képesek a civilizált japán katonák egy örült és gyilkos fajlemélet bűvöletében.¹⁷ Ezért érdemes nagyon elgondolkodni azon, hogy az ember milyen eszméknek adja oda magát, vagy szélsőséges esetben milyen eszmékért hal meg – még ha a történelem „objektíven” sokszor kevés választásra ad is esélyt.

- 1 Érdemes megjegyezni, főleg a fiatalabbak kedvéért, hogy Magyarországon létezett egy nemzetközileg is ismert és elismert, marxista gyökerű történetírói iskola. Ehhez lásd: KRAUSZ Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: uő: *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Budapest, Russica Pannonica, 2011, 219–290.
- 2 Ehhez elsősorban lásd Ungváry Krisztián és Krausz Tamás vitáját a *Századokban*.
- 3 Krausz Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest: Pannonica, 2001.
- 4 *Népszabadság*, 2014. január 12. Heimer György interjúja.
- 5 Szilágyi Ákos: Az arany kardbojt becsülete. Szombathelyi Ferenc és a kor-szellem. In: Gémesi (szerk.), i. m. 53. Kiemelések az eredetiben.
- 6 Lásd Ungváry Krisztián: Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak. *Századok*, 148. évf. 2014/1. szám, 229-233.
- 7 Bartha Eszter: Történetírás és ideológia: Vita a totalitarizmusról. *Múltunk*, LVIII. Évf. 2013/3. sz. 6-38.
- 8 Abbott Gleason: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford, Oxford University Press, 1995.
- 9 Azért hívták őket revizionistáknak, mert a totalitárius elméletet kívánták górcső alá venni és revidálni. Elsősorban politológusok és társadalomtörténészek tartoztak ide.
- 10 Ehhez lásd: Pető Andrea: Elmondhatatlan emlékezet. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak Magyarországon a II. világháború idején. *Rubicon*, 2014/2.
- 11 Szivák Gyula: A retrospektív partizánvadászatról. In: Gémesi Ferenc (szerk.) i. m. 24.
- 12 Geoffrey Roberts: *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939-1953*. Yale University Press, New Haven and London, 2006.
- 13 Lásd: Bartha Eszter: A „preventív” háború és a totalitarizmus összefüggései. Néhány megjegyzés a vitához az angolszász szakirodalom alapján. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Budapest, Russica Pannonica, 2011, 113-124; Krausz Tamás: *Viták a német-szovjet megnevezési egyezmény értékeléséről. Ki felelős a háborúért?*. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.), i. m. 9-22.
- 14 Krausz Tamás: *Hogyan írma át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét?* *Századok*, 148. évf. 2014/1, 201-227. Ez az írás az ismertetett válaszkötetbe is belekerült.
- 15 Gémesi Ferenc (szerk.), i.m. 172.
- 16 Uo. 174.
- 17 Lásd erről Iris Chang: *The Rape of Nanking*. Penguin Books, 1998.

A megfelelő ember a megfelelő helyen: Marx az Internacionálé időszakában

A kezdeti lépések

1864. szeptember 28-án a London szívében található St. Martin's Hallt a megjelent mintegy kétezer munkás zsúfolásig megtöltötte. A munkásokat az angol szakszervezeti vezetők és a kontinensen élő munkások egy kis csoportja hívta össze: az előzetes közlemények „a párizsi munkások által szervezett küldöttségről” beszéltek, amely „átadja majd válaszukat angol testvéreik üdvözlétére, továbbá átnyújt egy tervezetet, amelyet a népek közötti megértés fejlesztése érdekében dolgoztak ki”. (Rjazanov 1925, 171).

A kezdeményezés szervezői nem tudták elképzelni – és nem is láthatták előre –, lépésük milyen eredményre vezet. Eredeti tervük az volt, hogy nemzetközi fórumot hoznak létre, ahol a munkásokat érintő legfontosabb problémákat meg lehet vizsgálni és meg lehet vitatni, de nem azzal a szándékkal, hogy újfajta szervezetet akarnak megalapítani, amely koordinálná a szakszervezetek és a munkásság politikai akcióit. Ugyanígy, ideológiájukat eredetileg általános etikai-humanitárius elemek hatották át, például a népek közötti testvériség és a világbéke eszméjének fontossága, és sokkal kevésbé foglalkoztatta őket az osztályharc és az egyértelműen megfogalmazott politikai célok. E korlátok miatt a St. Martin's Hallban tartott gyűlés is egyike lehetett volna annak a számos, korabeli, tétova demokratikus kezdeményezésnek, amelyek rövid idő alatt elhaltak. Valójában azonban itt született meg a munkásmozgalom minden olyan későbbi szervezetének prototípusa, amelyet a reformisták és a forradalmárok is viszonyítási pontnak tekintettek a továbbiakban: itt formálódott meg a *Nemzetközi Munkásszövetség*, rövidebb elnevezéssel az *Internacionálé*.

Az Internacionálénak köszönhető, hogy a munkásmozgalom világosabban megértette a kapitalista termelési mód mechanizmusát, hogy tudatosabban felmérhette saját erejét, és hogy a küzdelem újabb, fejlettebb formáit alakíthatta ki.

Másrészt viszont az uralkodó osztályok köreiből a szervezet megalapítása rémületet váltott ki. Jeges borzongással töltötte el őket az az elképzelés, hogy a munkások is aktívan részt kívánának venni a

történelemben, és nem is egy kormány alapvető céljálul tűzte ki az Internacionálé felszámolását, és a rendelkezésére álló minden eszközt bevetve üldözte a szervezetet.

Az Internacionálét alapító munkásszervezetek nagyon vegyes képet mutattak. A legjelentősebb mozgatóerő a brit szakszervezeti mozgalom volt, amelynek vezetőit – világlátását tekintve gyakorlatilag mindegyikük reformista volt – elsősorban gazdasági kérdések foglalkoztatták; harcoltak a munkásság munkafeltételeinek javításáért, de magának a kapitalizmusnak a létezését nem vonták kétségbe. Ők az Internacionálét olyan eszköznek tekintették, amely elősegítheti céljaik megvalósulását, amennyiben megakadályozza külföldi sztrájkörök behozatalát Nagy-Britanniába.

A szervezeten belül ugyancsak jelentős erőt képviseltek a *mutualisták*, akik Franciaországban régóta túlsúlyban voltak, de erősek voltak Belgiumban és Svájc francia nyelvű területein is. Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865) elmélete alapján elutasították, hogy a munkásosztály bármilyen értelemben részt vegyen a politikában, és elleneztek a sztrájkot is mint harci eszközt, továbbá konzervatív nézeteket vallottak a nők emancipációjának kérdésében. Proudhon követői föderalista elvek szerint működő szövetkezeti rendszert képzeltek el, és úgy gondolták, ha mindenkinek egyenlő feltételeket biztosítanak a banki hitelek felvételekor, akkor sikerül majd a kapitalizmust megváltoztatni. Azt mondhatjuk, hogy végül aztán ők alkották az Internacionálé jobb szárnyát.

E két, számszerű többséget alkotó csoport mellett akadtak további, a fent említettektől eltérő árnyalatot képviselő résztvevők is. A harmadik legjelentősebb csoportot a kommunisták alkották, akik Karl Marx (1818–1883) körül tömörültek, és csekély befolyással rendelkező, kis csoportosulásokban voltak aktívak – mindenekelőtt német és svájci városokban, illetve Londonban. Ők antikapitalisták voltak, azaz elutasították a fennálló termelési rendszert, és támogatták a politikai akciók szükségességének elvét a rendszer megdöntése érdekében.

Alapítása idején az Internacionálé soraiban olyan elemek is felbukkantak, akiknek semmi közük sem volt a szocialista tradícióhoz, így például kelet-európai emigránsok egyes csoportjai, akiket homályos demokratikus elvek mozgattak. Köztük voltak Giuseppe Manzini (1805–1872) követői, akinek osztályokon átívelő koncepciója, melyet elsődlegesen nemzeti követelések fűtöttek, az Internacionálében olyan fórumot látott, amely hasznos és alkalmas arra, hogy általános felhívást intézzenek szélesebb körben az elnyomott népek felszabadításának érdekében.

A képet tovább bonyolítja az a tény, hogy az Internacionáléhoz csatlakozott egyes francia, belga és svájci munkáscsoportok a legkülönbözőbb zavaros ideológiákat hozták magukkal, melyek között utópikus elképzelések is megfogalmazódtak.

Ezek a csoportok a maguk komplex kulturális hálózatával és politikai/szakszervezeti tapasztalataival rajta hagyták kezük nyomát a születően lévő Internacionálén. Valóban fáradtságos feladat volt egy általános működési keret kiépítése, és ilyen tág szervezet egybentartása még föderális alapon is. Ezen kívül, miután sikerült közös programot elfogadniuk, minden egyes irányzat továbbra is (időnként centrifugális) befolyást gyakorolt a helyi szekciókban, ahol többséget alkotott.

Marx érdeme, hogy mindezen áramlatok együtt tudtak működni egyazon szervezeten belül olyan program alapján, amelytől az egyes csoportok kiinduló elvei fényévnyi távolságra álltak. Marx politikai tehetsége lehetővé tette számára, hogy összebékítse a látszólag összebékíthetlent, így biztosítva, hogy az Internacionálé sok korábbi munkásszervezettel ellentétben ne tűnjön el a történelem a süllyesztőjében (Collins–Abramsky 1965. 34). Marx volt az, aki világos célt adott az Internacionálénak, és az is Marx érdeme, hogy sikerült szilárd osztályalapokon álló, de nem kirekesztő politikai programot megfogalmazni, amely a szervezetnek minden szektarianizmuson túl tömegjelleggel biztosított. A Főtanács politikai szelleme mindig Marx volt: ő szövegezte meg minden határozatukat, és ő készítette minden egyes kongresszusi jegyzőkönyvüket (kivételt jelent az 1867-es lausanne-i kongresszus, amikor minden idejét *A tőke* korrektúrájának szentelte). Ő volt „a megfelelő ember a megfelelő helyen” ahogyan azt a német munkásvezér, Johann Georg Eccarius (1818–1889) egy helyütt megfogalmazta.

Elsősorban Marx munkabírásának köszönhető, hogy az Internacionálé fokozatosan a politikai szintézis funkcióját látta el, a sokszínű nemzeti irányzatokat közös harci célkitűzésben egységesítve, ami elismerte alapvető autonómiájukat, ha az irányító centrumtól való teljes függetlenségüket nem is tarthatták meg. Az egység fenntartása időnként iszonyú erőfeszítésekbe került, főképpen azért, mert Marx antikapitalizmusa sohasem vált a szervezeten belül meghatározó politikai pozícióvá. Az idők során azonban, részben éppen állhatatosságának köszönhetően, részben pedig az időnként bekövetkező kiválások miatt, Marx eszméje lett a hegemon doktrína. Nehez küzdelem, de a politikai megformálódás erőfeszítései a későbbi évek harcaiban jelentősen megtérültek. A munkások mozgósításának jellege, a párizsi kommunének a rendszer elleni tiltakozása, az a korábban soha nem tapasztalt feladat, hogy ilyen hatalmas és komplex szervezetet egyben tartsanak, a munkásmozgalmon belül jelentkező más irányzatokkal folytatott állandó polémia a legkülönbélebb elméleti és politikai kérdésben: mindezek a körülmények Marxot a politikai gazdaságtan határainak átlépésére ösztökélték, ami korábban figyelmének jórészt lekötötte az 1848-as forradalom bukását és a legprogresszívebb erők hanyatlását követően. Egyidejűleg ezek a tapasztalatok arra készítették, hogy tovább fejlessze vagy felülvizsgálja nézeteit, hogy régi bizonyosságokat

vita tárgyává tegyen és új kérdéseket fogalmazzon meg önmagának, különösen pedig is arra, hogy kapitalizmuskritikáját tovább élesítse a kommunista társadalom nagy vonalakban történő felvázolásával. Az ortodox szovjet álláspont Marxnak az Internacionáléban játszott szerepét illetően – amely szerint Marx mechanikusan alkalmazta korábban, dolgozószobája elzártságában kigondolt politikai elméletét a történelem adott fejlődési fokára – a fentiek következtében teljesen ellentmond a valóságnak.¹

A mutualisták veresége

Mivel a legfontosabb szervezeti ügyek és az Internacionálé története idején bekövetkezett jelentős politikai események nincsenek szinkronban egymással, ezért nehéz a szervezet történetét időrendi sorrendben rekonstruálni. A szervezeti szempontú megközelítésben a jelentősebb állomások a következők voltak: 1. az Internacionálé megszületése (1864–1866), alapításától az első kongresszusig (Genf, 1866); 2. a terjeszkedés korszaka (1866–1870); 3. a forradalmi hullám és a Párizsi Kommün leverését követő megtorlás (1871–1872); 4. a szakadás és válság (1872–1877). Elméleti szempontból vizsgált fejlődésében ugyanakkor a következő állomások szerepelnek: 1. számtalan alapítói szervezete közötti kezdeti viták és a szervezet alapjainak lefektetése (1864–1865); 2. a kollektivisták és a mutualisták közötti küzdelem a hegemoniáért (1866–1869); és 3. a centralisták és az autonomisták közötti összecsapás (1870–1877). Az alábbi kifejtés csak az elméleti szempontú fejlődési állomásokat vizsgálja részletesebben, melyek elsősorban a 2. és a 3. pontokhoz kapcsolódnak².

Az Internacionálé legmérsékeltőbb szárnyát négy éven át a mutualisták alkották. A brit szakszervezetek, amelyek a szervezet többségét alkották, nem osztották Marx antikapitalista nézeteit, és nem is volt a szervezet politikájára olyan erős befolyásuk, mint amelyet Proudhon hívei gyakoroltak rá.

A francia anarchista elméletét alapul véve a mutualisták azt állították, hogy a munkásság gazdasági emancipációjához termelési szövetkezetek és egy központi népi bank alapítása vezet majd el. Szilárdan elutasították mindenféle állami beavatkozást, ellenezték a föld és a termelőeszközök társadalmasítását és ellenezték a sztrájk mint politikai fegyvernek az alkalmazását is. 1868-ban például még mindig sok olyan szekció létezett az Internacionáléban, amely ennek a harci eszköznek negatív, gazdaságellenes értéket tulajdonított. Emblematikus ebből a szempontból a liège-i szekciónak a sztrájkról szóló jelentése: „A sztrájk harc. Ennek következtében alkalmas a nép és a polgárság közötti gyűlölet felszítására, ezzel még inkább eltávolítja egymástól azt a két osztályt, amelyeknek egybe kellene olvadnia és egyesülnie

kellene egymással” (Maréchal 1962, 268). A Főtanács álláspontjától és téziseitől aligha lehetett volna nagyobb a távolság.

Marx kétségkívül kulcsszerepet játszott abban a hosszú küzdelemben, aminek során Proudhonnak az Internacionáléra gyakorolt befolyása fokozatosan csökkent. Maguk a munkások azonban már kezdték félretenni a proudhoni doktrínákat; mindenekelőtt a sztrájkok elburjánzása győzte meg a mutualistákat elméletük hibás voltáról. A proletárharcok azt mutatták, hogy a sztrájkra az adott állapotok javításának azonnali eszközeként van szükség, illetve azt, hogy a sztrájkok megerősítik az osztályöntudatot, ami az eljövendő társadalom megeremtésének elengedhetetlen feltétele. Hús-vér férfiak és nők akadályozták meg a kapitalista termelést, hogy jogokat és társadalmi igazságosságot követeljenek maguknak, ezáltal elmozdították ez erőviszonyokat az Internacionálén belül és – ami még jelentősebb – a társadalom egészében is. A párizsi bronzöntők, Rouen és Lyons szövőmunkásai, Saint-Étienne szénbányászai voltak azok, akik – sokkal erőteljesebben, mint bármilyen elméleti vita – meggyőzték az Internacionálé francia vezetőit arról, hogy a földeket és az ipart társadalmasítani kell. És Proudhon nézeteivel szemben a munkásmozgalom demonstrálta, hogy lehetetlen leválasztani a társadalmi-gazdasági kérdéseket a politikai kérdésről. (Freymond 1962, I. XIV).

Az 1868. szeptember 6–13. között 99 küldött (akik Franciaországból, Svácból, Németországból, Spanyolországból és Belgiumból érkeztek) részvételével megtartott brüsszeli kongresszuson végül sikerült a mutualisták szárnyait lenyesni. A csúcspont akkor következett be, amikor a gyűlés elfogadta De Paepe javaslatát a termelési eszközök társadalmasításáról – ez meghatározó jelentőségű előrelépés volt a szocializmus gazdasági alapjainak meghatározásában, és ettől kezdve már nemcsak egyes értelmiségiek írásaiban, hanem egy nagy nemzetközi szervezet programjában is szerepelt (Musto 2014, 3. dokumentum).

Ezzel Brüsszelben az Internacionálé nyilvánosságra hozta első, egyértelmű nyilatkozatát a termelési eszközöknek az államhatalom általi társadalmasítása mellett. Ez a Főtanács jelentős győzelmét mutatta, és a szocialista elvek első ízben jelentek meg egy fajsúlyos munkásszervezet politikai programjában.

Ha az Internacionálé kollektivistá fordulatára a brüsszeli kongresszuson került sor, akkor a következő év szeptember 2–12. között rendezett bázeli kongresszus meghatározó eseménye a konszolidáció volt, ami még francia földön is felszámolta a proudhonizmust. Ezen a kongresszuson 78 küldött vett részt, akik már nemcsak Franciaországból, Svájcban, Németországból, Nagy-Britanniából és Belgiumból érkeztek, hanem a bővülés egyértelmű jeleként Spanyolországból, Olaszországból és Ausztriából is jöttek, sőt, az észak-amerikai *Nemzeti Munkás Egyesület* is képviseltette magát egy küldöttel.

A bázeli kongresszus küldöttei egyetértőleg megerősítették a brüsszeli kongresszusnak a földbirtokról hozott határozatait, 54 igen, 4 nem és 13 tartózkodás mellett. A francia delegáció mind a tizenegy tagja elfogadta azt az új szövegezést, amely kijelentette „hogya a társadalomnak jogában áll felszámolni a föld magántulajdonát és azt a közösségnek átadni”. (Burgelin 1962, II. 74). Bázelt követően az Internacionálé francia szekciója már nem volt mutualista.

A bázeli kongresszus azért is volt is érdekes, mert küldöttként részt vett a folyamatok alakításában Mihail Bakunyin is. Miután nem tudta megszerezni a *Liga a Békéért és a Szabadságért* nevű szervezet vezetését, 1868-ban Genfben megalapította a Szocialista Demokrácia Egyesülést, és decemberben ez utóbbi szervezet kérte felvételét az Internacionáléba. A következő évben Bakunyin eszméi számos követőre találtak sok városban, elsősorban Dél-Európában és szélesebben sikert arattak Spanyolországban.

Az Internacionálé és a párizsi kommün

1870 szeptemberében az Internacionálé előkészületeket tett ötödik kongresszusa lebonyolítására. Eredetileg Párizsban akarták megrendezni, de akkor – 1870. július 19-én – a francia-porosz háború kitérése miatt nem maradt más választás, mint lemondani a kongresszusra.

A németek Sedannál aratott győzelmét és Bonaparte elfogását követően, 1870. szeptember 4-én Franciaországban kikiáltották a harmadik köztársaságot. A következő év januárjában véget ért Párizs négy hónapig tartó ostroma, amikor a franciák elfogadták Bismarck feltételeit; az ezt követő tűzszünet lehetővé tette választások lebonyolítását és Adolphe Thiers (1797–1877) köztársasági elnöki kinevezését óriási legitimista és orleanista többségi támogatással. A fővárosban azonban a progresszív-köztársasági erők elsőprő fölénytel nyertek, és széles körű népi elégedetlenség bontakozott ki. Amikor a párizsiak azzal szembesültek, hogy a kormány le akarja fegyverezni a várost, és minden társadalmi reformot meg akar akadályozni, szembefordultak Thiers-rel és március 18-án kezdetét vette a munkásmozgalom első nagyszabású politikai eseménye: a Párizsi Kommün.

Noha Bakunyin sürgette, hogy a munkások a honvédó háborút fordítsák át forradalmi harcba, a Főtanács kezdetben a hallgatás mellett szavazott. A Kommün győzelmét ünneplő szenvedélyes nyilatkozat azzal a kockázattal járt volna, hogy hiú ábrándokat kelt az európai munkásság köreiből, végső soron pedig a demoralizálódás és a hiteltelenség forrásává lett volna. Marx tehát úgy határozott, hogy elhalasztja a bejelentést, és hosszú heteken át távol maradt a Főtanács üléseiről. Nyomasztó jóslatai hamarosan túlzottan is megalapozottaknak bizonyultak, és május 28-án, alig több mint két hónappal kikiáltását

követően a Párizsi Kommünt vérbe fojtották. Két nappal később Marx megjelent a Főtanácsban és magával hozott egy kéziratot ezzel a címmel: *A polgárháború Franciaországban*. A dokumentumnak a következő néhány hétben óriási hatása volt, sokkal nagyobb, mint bármelyik másik XIX. századi munkásmozgalmi dokumentumnak.

A „véres hét” (május 21–18) során, ami a „Versaillesi” (a Versailles-iak), vagyis az ellenforradalmi erők betörését követte Párizsban, több tízezer kommünár vesztette életét az összecsapásokban, vagy pedig egyszerűen kivégezték őket; ez volt a francia történelem legvéresebb méészárlása. További 43 000 embert, vagy talán ennél is többet vetettek börtönbe, közülük később 13 500 főt halálra ítélték, bebörtönöztek, kényszermunkára ítélték vagy deportáltak (sokat a távoli új-kaledóniai gyarmatra). További 7 000 embernek sikerült elmenekülnie, ők Angliában, Belgiumban vagy Svájcban telepedtek le. Az európai konzervatív és liberális sajtó fejezte be a Thiers katonái által elkezdett munkát, amikor azzal vádolták a kommünárokat, hogy szörnyű büntetéseket követtek el, és diadalmasan írtak arról, hogyan győzedelmeskedett a „civilizáció” a pimasz munkáslázadás fölött. Ettől kezdve az Internacionálé állt a vihar középpontjában, minden egyes, a fennálló rendszerrel szembeni lépésért őket okolták. Marx keserű iróniával jegyezte meg: „A chicagói nagy tűzvészt a táviró az Internacionálé pokoli műveként adta hírül az egész világnak, és valóban csodálatos, hogy a Nyugat-Indián végigsöprő orkánt nem az Internacionálé démoni behatásának tulajdonították.” (MEM, 18. 1969, 125)

Marxnak egész napokat azzal kellett töltenie, hogy válaszoljon a sajtónak az Internacionáléra szórt és a személyét érintő rágalmakra: „pillanatnyilag” – írta, [ő volt] „a legtöbbször megrágalmazott és a legfenyegetettebb ember Londonban”.

A párizsi véres megtorlás, a rágalomhadjárat és más európai kormányzatok repressziója ellenére az Internacionálé megerősödött és jóval szélesebb körben vált ismertté a kommün nyomán. A szervezetre a kapitalisták és a középosztályok úgy tekintettek, mint a fennálló rend elleni veszélyre, de a munkásokban táplálta a reményt: olyan világ reményét, amelyben nincs kizsákmányolás és igazságtalanság. (Haupt 1978, 28). A lázadó Párizs megerősítette a munkásmozgalmat, és arra készítette, hogy még radikálisabb pozíciót képviseljen, és fokozza harcias szellemét. A tapasztalat bebizonyította, hogy a forradalom lehetséges, s hogy lehet és kell is legyen az a cél, hogy a kapitalista rendszertől gyökeresen különböző társadalom épüljön fel; de egyidejűleg az is megmutatkozott, hogy e cél elérése érdekében a munkásoknak rugalmas, jól szervezett politikai szövetségeket kell kialakítaniuk. (Haupt 1978, 93–95).

Két év telt el az Internacionálé legutóbbi kongresszusa óta, ám a fennálló körülmények között nem nyílt lehetőség újabb tanácskozás megrendezésére. A Főtanács ezért úgy határozott, hogy konferenciát hív össze Londonban; erre 1871. szeptember 17. és 23. között került sor. A találkozón jelen volt 22 brit küldött (első ízben Írországnak is volt képviselője), jöttek Belgiumból, Svájcából és Spanyolországból, illetve ott voltak még a francia menekültek. Bár a szervezők minden lehetséges eszközzel igyekeztek az eseményt a lehető legreprezentatívábbá formálni, valójában inkább a Főtanács kibővített ülésének tűnt.

Marx már korábban bejelentette, hogy a konferenciát „kizárólag a szervezeti és a politikai kérdéseknek” (MEM 1962-68, IV, 259) szentelik, az elméleti vitákat félreteszik egy időre. Ezt az első ülésen világosan megmondta:

„A Főtanács konferenciát hívott össze, hogy a különböző országokból érkezett küldöttekkel megállapodjon azokról az intézkedésekről, melyeket a sok országban működő Munkásszövetséget fenyegető veszélyekkel szemben kell megtennünk, és lépéseket kell tennünk egy új szervezet létrehozása érdekében, amely a helyzet kívánta szükségletekhez jobban igazodik. Másodsorban ki kell dolgoznunk, milyen választ adjunk azoknak a kormányoknak, melyek szakadatlanul azon dolgoznak, hogy minden eszközzel megsemmisítsék a Munkásszövetséget. Végül pedig le kell zárunk a svájciakkal folytatott vitát egyszer és mindenkorra.” (MEM 1975, 225).

Marx minden energiáját a következő céloknak rendelte alá: az Internacionálé újjászervezése, az ellenséges erőktől való megvédelmezése és Bakunyin erősödő befolyásának kézben tartása. Mint a konferencia kiemelkedően legaktívabb résztvevője, Marx 102 alkalommal szólalt fel, meggátolta, hogy olyan javaslatokat terjesszenek be, amelyek nem estek egybe az ő terveivel, és sikerült meggyőznie azokat, akik még kételkedtek. (Molnár 1963, 127). A londoni tanácskozás megerősítette a szervezeten belüli pozícióját: egyértelmű lett, hogy Marx egyfelől a politikai irányvonalat kidolgozó szellemi vezető, másfelől pedig a szervezet egyik legharciasabb és legfelkészültebb aktivistája.

A konferencia legfontosabb döntése, ami később is emlékeztetessé tette a találkozást, Vaillant IX. határozatának elfogadása volt. A blanquisták vezetője – akiknek megmaradt erői csatlakoztak az Internacionáléhoz a Kommün bukása után – azt javasolta, hogy a szervezet a Főtanács irányítása alatt álló centralizált, fegyelmezett párttá alakuljon át. Bár akadt némi nézeteltérés – különösen a blanquistáknak azon álláspontja váltott ki ellenkezést, hogy egy szigorúan szervezett, harcias nukleusz is elegendő a forradalom kivívásához –, Marx egy percig sem habozott, hogy Vaillant csoportjával szövetséget kössön:

nem pusztán azért, hogy az Internacionálé keretein belül megerősítse a bakunynista anarchisták elleni csoportosulást, hanem mindenképp azért, hogy szélesebb konszenzust biztosítson azokhoz a változásokhoz, amelyeket az osztályharc új szakaszában szükségesnek tartott. Így a Londonban elfogadott határozat kijelentette: „[...] tekintettel arra, hogy a vagyonos osztályok ezen egyesített hatalma ellen a munkásosztály mint osztály csak akkor léphet fel, ha politikai párttá szerveződik, amely minden régi, a vagyonos osztályok által alakított párttól különbözik és velük szemben áll; hogy a munkásosztálynak erre a politikai párttá szerveződésre azért van szüksége, hogy biztosítsa a társadalmi forradalom győzelmét és végső célját – az osztályok megszüntetését; hogy a munkásosztály erőinek egyesítése, melyet gazdasági harcaival már megvalósított, ugyanakkor emelől kell hogy szolgáljon a földtulajdonosok és tőkések politikai hatalma ellen vívott harcában.” (MEM 1968, 17. 388)

A következtetés egyértelmű volt: „[...] a munkásosztály harci állapotában gazdasági mozgalma és politikai tevékenysége elválaszthatatlan egységbe forr össze.” (MEM 1968, 17. 389)

Míg az 1866-os genfi kongresszus a szakszervezetek jelentőségét alapozta meg, az 1871-es londoni konferencia a hangsúlyt áthelyezte a modern munkásmozgalom másik kulcsfontosságú instrumentumára: a politikai pártra. Ugyanakkor, hangsúlyozni kell, hogy ennek értelmezése sokkal tágabb körű volt, mint amivé a huszadik században vált. Marx koncepcióját tehát meg kell különböztetnünk a blanquistákétól is – a két nézet később nyíltan is összeütközésbe került egymással – és Leninétől is, ahogyan azt az októberi forradalom után a kommunista szervezetek alkalmazták.³ Marx úgy látta, a munkásosztály önfelszabadítása hosszú és veszélyes folyamat – tökéletes ellentéte ez Szergej Nyecsajev (1847–1882) *Egy forradalmár katekizmus*a című művében felvázolt elméletének és gyakorlatának, aki támogatta a titkos társaságok létrejöttét. Ezt a koncepcióját a londoni küldöttek elítélték, de Bakunyn lelkesen támogatta.

A londoni konferencián mindössze négy küldött ellenezte a IX. számú határozatot, ők azzal érveltek, hogy „a tartózkodás” politikáját kellene alkalmazni és nem kellene a politikában részt venni; ám Marx győzelme hamarosan kérészélűnek bizonyult. A felhívásnak, mely később minden országban politikai pártok megalapítását eredményezte és nagyobb hatalmat ruházott a Főtanácsra, súlyos utóhatásai lettek az Internacionálé belső életében; a szervezet nem tudott elég gyorsan rugalmas szervezetből politikailag uniform szervezeti modellbe átváltani (Freymond – Molnár 1966, 27).

Marx meg volt győződve arról, hogy gyakorlatilag minden nagyobb föderáció és helyi szekció támogatni fogja a konferencia határozatait, de hamarosan szembesülnie kellett ennek az ellenkezőjével. November 12-én a *Jura Föderáció* saját kongresszust hívott össze a Sonvilier

községben, és bár Bakunyin nem tudott jelen lenni, hivatalosan is kezdeményezték az ellenzéket az Internacionálén belül.

Noha a Jura Föderáció álláspontja (itt volt Bakunyin működésének központja) nem volt váratlan, Marxot talán meglepte, amikor a nyugtalanság, sőt lázadás jelei mutatkoztak máshol is a Főtanács politikai vonalával szemben. Számos országban a londoni döntéseket a helyi politikai autonómia elfogadhatatlan korlátozásának tekintették.

A Főtanáccsal szembeni ellenzék sokféle formát öltött, és néha főképp személyes motivációk mozgatták; furcsa erők tartották egyben, és az Internacionálé irányítását még jobban megnehezítették. Mégis, túl azon, hogy Bakunyin elmélete bizonyos országokban jelentős vonzerőt képviselt, és Guillaume képessége, hogy a különböző ellenzékeket egységesítse, „A munkásosztály politikai akciója” címet viselő határozattal szembeni fellépés legfőbb mozgatója, az a környezet volt, amely nem volt hajlandó a Marx által javasolt minőségi előrelépést elfogadni. Mert minden kapcsolódó haszon ellenére is, a londoni fordulatot sokan úgy tekintették, mint súlyos összeütközést; és nemcsak a Bakunyinhoz kapcsolódó csoport, hanem a föderációk és a helyi szekciók többsége is úgy vélte, az autonómia és az Internacionálét alkotó, különböző világágok iránti tisztelet elve az Internacionálé egyik sarkpontja. Marxnak ez a téves számítása felgyorsította a szervezet válságát (Freymond-Molnár 1966, 27–28).

Az Internacionálé válsága

A végső összecsapásra 1872-ben, nyár végén került sor. A megelőző három év szörnyű eseményei – a francia–porosz háború, a Párizsi Kommün bukását követő megtorlási hullám, a számtalan belső csatározás – után az Internacionálé végre újra kongresszust tudott tartani. Az Internacionálé ötödik kongresszusára Hágában került sor szeptember 2. és 7. között. A találkozón összesen 14 ország 65 küldötte vett részt. Az Internacionálé történetének kétség kívül legreprezentatívabb találkozója volt ez.

Az esemény döntő fontossága arra készítette Marxot, hogy Engels társaságában személyesen is jelen legyen⁴. A Hágában született legjelentősebb döntésnek megfelelően az 1871-es londoni konferencia IX. határozatát mint a 7a számú új cikkelyt belefoglalták a Munkásszövetség alapszabályába. Mostanra a társadalom átalakításának a politikai harc lett a megfelelő eszköze, mivel: „a föld és a tőke urai mindig fel fogják használni politikai kiváltságukat gazdasági monopóliumaik megvédésére és megőrkítésére. Nemcsak hogy nem segítik elő a munka felszabadítását, hanem továbbra is minden lehetséges módon akadályt fognak gördíteni útjába [...] Ezért a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály nagy kötelessége” (MEM 1968, 17. 388.)

Az Internacionálé mostanra már gyökeresen különbözött attól a szervezettől, amilyen alapításakor volt: a radikális-demokratikus elemek kiváltak belőle, miután fokozatosan marginalizálódtak; a mutualisták vereséget szenvedtek és közülük sokan átálltak; a reformisták már nem alkották a szervezet meghatározó többségét (Nagy-Britannia kivételével); az antikapitalizmus lett az egész Munkásszövetség politikai vezérfonala, valamint a nemrégiben formálódott irányzatok, így például az anarcho-kollektivisták vezéreszméje is. Annak ellenére, hogy az Internacionálé működésének éveit alatti a világban bizonyos fokú gazdasági prosperitás volt jellemző, ami egyes esetekben a munkafeltételeket megkönnyítette, a munkások megértették, hogy valódi változást nem az effajta tünetenyhítéstől várhatnak, hanem csakis a kizsákmányolás felszámolásától. Egyre inkább saját anyagi szükségleteikre alapozták küzdelmeiket, s sokkal kevésbé azon csoportok kezdeményezéseire, melyekhez adott esetben maguk tartoztak.

A tágabb kép is radikálisan megváltozott. Németország 1871-es egyesítése egy új korszak hajnalát jelentette, amelyben a nemzetállamok alkotják a politikai, jogi és területi identitás döntő formáját; ez viszont megkérdőjelezte bármilyen nemzetek feletti testület létét, ami a tagok befizetéseiből tartotta fenn magát minden egyes országban, és azt követelte tagjaitól, hogy a központi testület javára mondjanak le a helyi politikai irányítás nagy részéről. Ugyanakkor a nemzeti mozgalmak és szervezetek közötti növekvő különbségek elkeseredően megnehezítették a Főtanács dolgát, vagyis azt a feladatot, hogy olyan politikai szintézist dolgozzanak ki, amely mindenki igényeit képes kielégíteni. Igaz, hogy az Internacionálé kezdetektől fogva a szakszervezeteknek és politikai egyesületeknek olyan halmaza volt, melyben a résztvevőket cseppet sem volt könnyű egymással összhangba hozni, ahogyan az is igaz, hogy ezek az átlagos szervezeteknél mindig is jóval súlyosabb érzékenységeket és politikai irányzatokat képviseltek. 1872-re azonban a Munkásszövetség különféle alkotóelemei – és tágabb értelemben a munkásság küzdelmei – sokkal élesebb körvonalakat és struktúrát kaptak. A brit szakszervezetek legalizációja hivatalosan is a nemzeti politikai élet szereplőivé tette őket; az Internacionálé belga föderációja szerteágazó szervezet volt olyan központi vezetéssel, amely képes volt jelentős és autonóm elméleti tevékenységre; Németországban két munkáspárt is létezett, mindkettőnek volt parlamenti képviselője; a francia munkások Lyon-tól Párizsig már megpróbálták „az eget ostromolni”; a spanyol föderáció olyan mértékben kiterjeszkedett, hogy gyakorlatilag a tömegszervezetté való átalakulás várt rá. Más országokban is hasonló változások zajlottak le.

Ilyenformán az Internacionálé eredeti szerkezete idejémmúlttá vált, ahogyan eredeti küldetése is végéhez közeledett. A feladat ekkoriban már nem abban állt, hogy Európa-szerte támogatást szervezzen egyes

sztrájkoknak, hogy kongresszusokat hívjon össze a szakszervezetek hasznossága vagy a föld és a termelési eszközök társadalmisításának szükségessége tárgyában. Ezek a témakörök ekkorra már átmentek a szervezet egészének kollektív örökségébe. A Párizsi Kommün után a munkásmozgalomra váró valódi kihívás forradalmi természetű volt: hogyan kell szerveződni ahhoz, hogy fel lehessen számolni a kapitalista termelési módot és meg lehessen dönteni a polgári világ intézményeit. Többé már nem az volt a kérdés, hogyan kell megreformálni a létező társadalmat, hanem az, hogyan kell újat építeni.

A hágai kongresszus időszakában nem egy szavazást éles viták előztek meg, ez történt többek között Bakunyin kizárásakor és a Főtanács Londonból New Yorkba való áthelyezésekor. Ez a döntés Marxnak azt a nézetét tükrözte, hogy helyesebb, ha felszámolják az Internacionálét, mint ha megvárják, hogy ellenfelei kezében szektás szervezetté silányuljon. Úgy vélte, az Internacionálé felszámolása, ami kétségtelenül bekövetkezik majd a Főtanács New Yorkba való áthelyezésével, ezerszer jobb volt, mint a hosszadalmas és hiábavaló testvérgyilkos harcok sorozata.

Mégsem tűnik meggyőzőnek, ha azt állítjuk – amit sokan meg is tettek –, hogy az Internacionálé hanyatlásának kulcsfontosságú oka két áramlatának konfliktusa, jobban mondva két férfi: Marx és Bakunyin ellentéte volt, akármilyen szellemi nagyságok voltak is. Sokkal inkább azok a változások a felelősek az Internacionálé elavulásáért, amelyek a világban zajlottak. A munkásmozgalom szervezeteinek fejlődése és átalakulása, a nemzetállamok megerősödése az olasz és a német egyesülést követően, az Internacionálé térhódítása olyan országokban, mint Spanyolország és Olaszország (ahol a gazdasági és politikai körülmények gyökeresen eltértek a brit vagy francia viszonyoktól), a brit szakszervezeti mozgalomban tapasztalható igény a még erőteljesebb mértékletesség irányában, a párizsi kommünt követő megtorlások: mindezek a tényezők együttesen okozták, hogy az Internacionálé eredeti szerkezete alkalmatlannak bizonyult az új idők új feladatainak megoldásához.

Ilyen háttéresemények közepette, a centrifugális erők túlsúlyával, az Internacionálé életében bekövetkező fejlemények és a szervezet irányítói természetesen szintén jelentős szerepet játszottak. A londoni konferencia például távolról sem bizonyult annak a mentőakciónak, aminek Marx szándékai szerint lennie kellett volna; valójában a szigorú irányítási elv jelentősen növelte belső válságát, mivel nem vette figyelembe a túlsúlyban lévő hangulatot vagy nem volt képes azt az előrelátást tanúsítani, amely Bakunyin és csoportja megerősödésének útját állta volna. (Molnár 1962, 144). Pirruszi győzelemnek bizonyult Marx számára – megpróbálta megoldani a belső konfliktusokat, ám éppen az ellenkezője történt: ezek még hangsúlyosabbakká váltak. Azonban a helyzet továbbra is az maradt, hogy a Londonban megho-

zott döntések csak felgyorsították azt a folyamatot, ami már korábban megindult, és képtelesek voltak visszafordítani.

Mindezen történelmi és szervezeti megfontolásokon túl akadtak még további problémák is, melyeknek aligha volt kisebb súlyuk a főszereplőre, Marxra nézve. Ahogyan Marx 1871-ben a londoni konferencia egyik szekciójában emlékeztette a küldötteket: „a Főtanács munkája hatalmasra duzzadt, mivel mostanra már kénytelen volt mind az általános kérdésekkel, mind a nemzeti kérdésekkel foglalkozni.” (Burgelin 1962, II. 217) A szervezet már nem az 1864-es kicsi alakulat volt, mely angol és francia lábakon állt; mostanra már minden európai országban jelen volt, és minden egyes nemzeteti szekciójának megvoltak a maguk sajátos problémái és jellemző vonásai. Nem elég, hogy a szervezet gyakorlatilag mindenhol belső bajokkal küzdött, újabb gondokkal járt a lehető legtarkább eszmei málhával felszerelkezett, száműzött kommunárok Londonba érkezése, és még tovább nehezítette a Főtanács számára a politikai szintézis megteremtének feladatát.

Marx súlyos megpróbáltatásokat élt át az Internacionáléban végzett nyolc évnyi intenzív tevékenysége során. Miután tisztában volt azzal, hogy a munkásság erői a Párizsi Kommün vereségét követően megcsappantak – és számára ez jelentette az adott időszak legfontosabb tényét –, ezért végül úgy döntött, hátralevő éveit arra fordítja, hogy megpróbálja befejezni *A tőke* megírását. Amikor átkelt a La Manche-csatornán, hogy Hollandiába menjen, minden biztonnyal érezte, hogy az előtte álló küzdelem az utolsó olyan jelentős tevékenysége lesz, amelyben maga játssza a főszerepet.

Abból a szótlán résztvevőből, akinek 1864-ben a St. Martin Hallban tartott első gyűlésen mutatkozott, mostanra az Internacionálé vezetőjévé vált, akit nemcsak a kongresszusi küldöttek és a Főtanács, hanem a szélesebb közönség is megismert. Így, bár az Internacionálé kétségtelenül óriási köszönettel tartozott Marxnak, nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy Marx élete megváltozzék. A szervezet megalapítása előtt csak a politikai aktivisták kis csoportjainak körében ismerték. Később, de mindenekelőtt a Párizsi Kommün bukása után, illetve természetesen azt követően, hogy 1867-ben kiadta fő művét, hírneve sok európai országban ismertté lett a forradalmárok körében, olyannyira, hogy a sajtó egyenesen „a vörös terror doktorá”-nak nevezte. Az Internacionáléban betöltött szerepéből adódó felelősség – ami lehetővé tette számára, hogy közelről megtapasztaljon oly sok gazdasági és politikai küzdelmet – további hajtóerőt jelentett a kommunizmussal foglalkozó elmékedéseiben, és alapvetően gazdagította az antikapitalista elmélet egészét.

A két tábor közötti küzdelem a hágai kongresszust követő hónapokban lángolt fel, de csak néhány alkalommal foglalkozott a felek valódi elméleti és ideológiai ellentétéivel. Marx gyakorta figurázta ki Bakunyin álláspontját, és „az osztályegyenlőség” szószólójaként festette le (amivel a *Szocialista Demokrácia Egyesülés* 1869-es programjának alapelveire utalt), vagy egész egyszerűen a politikai tartózkodás hívének nevezte. Ami az orosz anarchistát illeti, aki ellenfelével szemben kevésbé volt elméletileg felkészült, ő előnyben részesítette a személyes vádaskodás és a séртеgetés eszközeit.

Így, noha Bakunyin – Proudonhoz hasonlóan – hajhatatlan ellenzéke volt mindenfajta politikai tekintélynek, s különösen annak közvetlen formáját, az államot utasította el, mégis tévedés lenne őt ugyanolyan feketére festeni, mint a mutualistákat. Míg az utóbbiak ténylegesen tartózkodtak mindenféle politikai tevékenységtől, súlyosan ránehezedve az Internacionáléra a kezdeti években, az autonomisták – ahogyan Guillaume hangsúlyozta egyik utolsó felszólalásában a hágai kongresszuson – „a társadalmi forradalom politikájáért harcoltak, a burzsoá politika és az állam felszámolását követelték” (Musto 2014, 76. dokumentum). El kell ismerni, hogy az Internacionálé forradalmi szárnyához tartoztak, és hogy értékes kritikai szempontokkal járultak hozzá a munkához a politikai hatalom, az állam és a bürokrácia kérdéseiben.

Akkor hát miben is különbözött a „negatív politika”, amit az autonomisták az egyetlen lehetséges akcióformának tekintettek, a centralisták által képviselt „pozitív politikától”? Az olasz föderáció javaslatára 1872. szeptember 15–16. között Saint-Imier-ben megrendezett nemzetközi kongresszus, melyen a Hágából visszatért más delegációk képviselői is részt vettek, határozataiban megállapítja, hogy „egyetlen politikai szervezet sem lehet más, csak és kizárólag az uralom szervezete, amely az egyik osztályt előnyben részesíti a tömegek rovására, és ha a proletariátus megkísérelné megragadni a hatalmat, akkor maga válna domináns és kizsákmányoló osztállyá.” Következésképpen, „a proletariátus első feladata minden politikai hatalom lerombolása”, és „az ún. ideiglenes és forradalmi politikai hatalom bármilyen szervezete, amely ilyen rombolást hoz létre, csak további megtevésztésül szolgál, és éppen olyan veszélyes volna a proletariátusra nézve, mint a ma létező összes kormány” (Musto 2014, 78. dokumentum).

Annak ellenére, hogy a két oldal egyetértett abban, hogy fel kell számolni az osztályokat és az állam politikai hatalmát a szocialista társadalomban, nézeteik gyökeresen eltértek egymástól azokban az alapvető kérdésekben, hogy milyen utat kell követni, és a kívánt változás eléréséhez milyen társadalmi erőkre van szükség. Míg Marx számára a forradalom alanya *par excellence* egy meghatározott osztály, a

gyáripari munkásság volt, Bakunyin a „nagy gyűlevész néphez”, az ún. „lumpenproletariátushoz” fordult, amely, mivel „szinte érintetlen maradt a burzsoá civilizációtól, belső lényegében és inspirációiban, kollektív életének minden szükségletében és nyomorúságában hordozza a jövő szocializmusának magvait.” (Bakunyin 2014, 294) A kommunista Marx megtanulta, hogy a társadalmi átalakulás specifikus történelmi feltételeket, hatékony szervezetet és a tömegek körében hosszú ideig, lassan fejlődő osztálytudatot igényel; az anarchista Bakunyin viszont meg volt győződve arról, hogy az emberek, az ún. „gyűlevész nép” egyaránt „legyőzhetetlen és igazságos”, és önmagában is elegendő erőt képvisel ahhoz, hogy „a társadalmi forradalmat bevezesse és győzelemre vigye.” (Bakunyin 2014, 294–295)

Egy másik nézeteltérést a szocializmus megvalósításához szükséges eszközök mibenléte okozott. Bakunyin harcias tevékenységének jó része abban állt, hogy kis, főképpen értelmiségiekből álló „titkos társaságokat” épített ki (vagy ezek kiépítéséről fantáziált): egyfajta „forradalmi vezérkart, amely elkötelezett, energikus, intelligens egyénekből áll, akik mindenekelőtt a nép barátai” (Bakunyin 1973, 155), akik előkészítik a felkelést és véghez viszik a forradalmat. Marx viszont a munkásosztály önfelzabadtításában hitt, és meg volt győződve arról, hogy a titkos társaságok léte „ellenkezik a proletármozgalmal fejlődésével, mert ezek a társaságok a munkások oktatása helyett autoritativ és misztikus törvényeknek vetik alá őket, melyek fékezik függetlenségüket és hamis irányba terelik gondolkodásukat.” (MEM 1968. 17. 610) Az orosz emigráció a munkásosztály minden olyan politikai akcióját elnevezte, ami nem segítette elő közvetlenül a forradalom kirobbanását, míg az állam nélküli ember, akinek Londonban volt állandó lakhelye, nem tartotta rangján alulinak, hogy társadalmi reformok és részleges célok érdekében mozgósítson, és közben teljességgel meg volt győződve arról, hogy ezeknek erősíteniük kell a munkásosztály harcát, melyek célja a kapitalista termelési mód legyőzése, nem pedig a rendszerbe integrálódás.

Az új Internacionálé

A későbbi években Marx nyerte meg a politikai csatát az anarchistákkal szemben, a munkásosztály szocialista programot fogadott el, egész Európában megvetette lábát, és a nemzetek feletti együttműködés új struktúráit építette ki. Az elnevezés folytonosságától eltekintve (a II. Internacionálé 1889–1916; a III. Internacionálé 1919–1943) mindezek a struktúrák minden lépésükben az I. Internacionálé értékeire és tan-tételeire hivatkoztak. Így aztán az Internacionálé forradalmi üzenete elképesztően termékenynek bizonyult, és olyan gyümölcsöket értelt, amelyek jócskán túltettek a létezése idején elért eredményein.

Az Internacionálé lehetővé tette, hogy a munkások megértsék, a munka felszabadítása nem vihető végbe egyetlen országban, hanem csak globális méretekben. Továbbá tudatosította köreikben, hogy a célt nekik maguknak kell elérniük saját szervezeti képességeik révén, nem pedig úgy, hogy céljaikat valami más erőre testálják át; azt is tudatosította bennük, hogy – és ebben Marx elméleti munkája bizonyult alapvetőnek – a kapitalista termelési mód és a bérmunka felszámolása a legfontosabb lépés, mivel egy létező rendszeren belüli javulás, amit szükséges ugyan követelni, de nem tudja megszüntetni a munkaadói oligarchiáktól való függést.

Óriási szakadék választja el azon időszak reményeit a mi korunkra oly jellemző bizalmatlanságtól, az Internacionálé korának rendszerellenes szellemiségét és szolidaritását a neoliberális versengés és a privatizáció alakította világ ideológiai alárendeltségétől és individualizmusától. A Londonban 1864-ben gyülekező munkásságnak a politika iránt tanúsított szenvedélye éles ellentétben áll korunk apátiájával és rezignáltságával.

És mégis, míg mára a munka világa visszatért a tizenkilencedik században tapasztalt kizsákmányolás feltételei közé, az Internacionálé projektuma újra kiemelkedően aktuálissá vált. A „világrendszer” mostani barbársága, a jelenlegi termelési mód okozta katasztrofális környezeti állapotok, az egyre mélyülő szakadék a kizsákmányoló kevesek gazdagsága és az óriási többség nyomora között, a nők elnyomása, a háborúk, a rasszizmus és a sovinizmus viharai a mai munkásmozgalomnak sürgető feladatává teszik, hogy újjászervezze magát az Internacionálé két kulcsfontosságú jellemzőjének megfelelően: egyfelől struktúráinak sokfélesége, másfelől céljainak radikalizmusa alapján. A Londonban 150 évvel ezelőtt alapított szervezet céljai ma még elevebbek, mint valaha. Hogy felnőjön korunk kihívásaihoz, az új Internacionálé nem kerülheti meg kettős előfeltételét: plurálisnak és antikapitalistának kell lennie.

Irodalom

- Bakunin, Michael 1973: Programme and Purpose of the Revolutionary Organization of International Brothers. Lehning, Arthur (ed): *Michael Bakunin: Selected Writings*. London, Jonathan Cape. <https://libcom.org/library/michael-bakunin-selected-writings>
- Bakunin, Mihail 2014: The International and Karl Marx. *Workers Unite! The International 150 Years After*. New York/London, Bloomsbury.
- Burgelin, Henri – Langfeldt, Knut – Molnár, Miklós 1962: *La première Internationale*. Geneva, Droz
- Collins, Henry – Abramsky, Chimen 1965: *Karl Marx and the British Labour Movement*. London, MacMillan, 34.
- Freymond, Jacques 2014: Introduction. *Workers Unite! The International 150 Years After*. New York/London, Bloomsbury

- Freymond, Jacques – Molnár, Miklós 1966: *The Rise and Fall of the First International*. Drachkovich, Milorad (ed), *The Revolutionary Internationals, 1864–1943*. Stanford, Stanford University Press
- Haupt, Georges 1978: *L'internazionale socialista della Comune a Lenin*. Torino, Einaudi.
- Institute of Marxism-Leninism of Moscow (ed) 1962-1968: *The General Council of the First International*. Moscow, Progress.
- Maréchal, Cassian 1962: Report on the Liège Section. Burgelin, Henri – Langfeldt, Knut – Molnár, Miklós: *La première Internationale*. Geneva, Droz
- Marx, Karl 1962-1968: Karl Marx és Friedrich Engels művei. Budapest, Kossuth
- Marx, Karl 1969: A londoni Főtanács beszámolója a hágai kongresszus nyilvános ülésén. *Marx-Engels művei*, 18. kötet. Budapest, Kossuth
- Marx, Karl 1975: *Marx-Engels művei* 33. kötet. Budapest, Kossuth
- Molnár, Miklós 1962: Le Déclin de la Première Internationale. Burgelin, Henri – Langfeldt, Knut – Molnár, Miklós: *La première Internationale*. Geneva, Droz.
- Musto, Marcello (ed) 2014: Introduction. *Workers Unite! The International 150 Years After*. New York/London, Bloomsbury
- Rubel, Maximilien 1974: *Marx, critique du marxisme*. Paris, Payot
- Ryazanov, David 1925: Zur Geschichte der Ersten Internationale. *Marx-Engels Archiv*, Vol. I.

Jegyzetek

- ¹ Lásd Rubel, Maximilien 1974: *Marx, critique du marxisme*, Paris, Payot, 41: „csak a mitológia – netán a misztifikálás – iránti igény sarkallhatta őket arra, hogy ebben a [politikai programban] a »marxizmus« következményét lássák, azaz a teljesen virágba szökkenet doktrínát, amelyet kívülről egy mindenható tudat erőszakol rá az amorf és tehetetlen embertömegre a társadalmi gyógyír keresése során.”
- ² Az Internacionálé történetének összefoglaló áttekintéséhez lásd Marcello Musto (ed.) 2014: Introduction in *Workers Unite! The International 150 Years After*. New York/London, Bloomsbury, 1–68.
- ³ Az 1870-es évek elején a munkásosztály mozgalmát csak Németországban szervezték politikai pártba. A „pártnak” mint fogalomnak a használata – akár Marx, akár Bakunyin követőire gondolunk – nagyon zavaros volt. Maga Marx is meglehetősen homályban hagyta a szó jelentését. Rubel szerint Marx számára (Musto 2014, 183) „a párt koncepciója [...] az osztály koncepciójával esik egybe.” Végül, fontos hangsúlyozni, hogy az Internacionáléban 1871 és 1872 között végbement konfliktus nem a politikai párt megteremtésének kérdésében folyt (a kifejezést magát a londoni konferencián mindössze kétszer használták és ötször a hágai kongresszuson), hanem inkább „a 'politikai' jelző használatán” (Haupt 1978, 84).
- ⁴ Ld. Marxnak Ludwig Kugelmannhoz írt levelét (MEM 1975. 33. kötet, 486), ahol Marx megjegyezte, hogy ez a kongresszus „élet-halál kérdése lesz az Internacionálé számára; és mielőtt lemondok, legalább meg akarom védeni a bomlasztó elemektől.”

(Fordította: Baráth Katalin)

Cselekvés és marxizmus a japán közgazdászok körében

Tokió belvárosában áll egy műemlék, éspedig az ország leghíresebb egyetemének, a Tokiói Egyetemnek a bejárata, a Vörös Kapu (japánul Akamon). Az erre járó turisták buzgón fényképezik, az egyetemre felvett diákok pedig minden alkalommal megilletődve lépnek be ezen a kapun. Ugyanis több mint száz éve itt képzik azokat, akik a szakképzett bürokrácia tagjai lesznek.

A magasan képzett minisztériumi bürokraták elsősorban az egyetem jogi karán tanultak. 1919-ben ez a tanszék kettévált, így jött létre az önálló közgazdasági tanszék, ahol a huszadik század legnagyobb japán közgazdászaivá váltak az első diákok. Minden bizonnyal világhírűek lennének, ha műveiket valaha lefordították volna angolra. Ez azonban nem történt meg. E szomorú tény egyúttal kifejezi a japán közgazdaságtan nagymérvű elszigeteltségét. Az első generáció – a *cselekvés harcosai*, ahogy ők magukat jellemezték – jól ismerte a marxi kapitalizmuskritikát. Bár egyetemi tanárokként kezdték karrierjüket, a gazdaságpolitikai döntések kulcsszereplőivé váltak a harmincas évek második felétől egészen a hetvenes évekig. A marxi szemléletet és módszertant a társadalomtudományi tanszékeken is el lehetett sajátítani. A politikai gazdaságtan több évtizedig sok egyetemen kötelező tantárgy volt. A japán *keizai* (gazdaságtan) fogalma ugyanis közelebb áll a politikai gazdaságtan fogalmához, mint az „economics”. A *keizai* jelentése tartalmazza az állam erkölcsi/politikai kötelezettségét, hogy gondoskodjon alattvalóiról, polgáraitól. A 18. századtól ez volt a japán gazdaságtan eredeti jelentése.

A marxi koncepció, a kritikai elemzés módszertana és konfliktuselmélete az első világháborút követő években világszerte széles körben ismertté vált a társadalomtudományok művelői körében. Érdemes áttekintenünk mindazt, ami egyrészt a marxi kapitalizmuskritikából, másrészt a szovjet tervezési gyakorlatból beépült a japán gazdaságpolitikába, a 20. század harmincas éveitől egészen a hetvenes évekig.

Esszénk célja, hogy betekintést nyújtson néhány progresszív, huszadik századi, szakmailag felkészült és baloldali japán közgazdász elméleti és gyakorlati tevékenységébe. (Irodalmi forrásainkat megtalál-

*

Japán a „későn jövő” országok egyike, annak ellenére, hogy már az elzárkózás megszüntetésének kierzszakolását megelőzően is fejlett gazdasági és pénzügyi rendszerrel, valamint a korabeli Európához viszonyítva is páratlan urbanizációs színvonallal rendelkezett. Az 1852-es (amerikai) katonai fenyegetés arra kényszerítette a központi irányítást, hogy „nyugati” intézményekkel és „nyugati” típusú átalakításokkal próbálják megvédeni az országot a fenyegető gyarmatosítástól. Ez az átalakítás számos kudarcra járt, de a kudarcok egyúttal hasznos tapasztalatokat eredményeztek. Lev Trockij gyakran idézett véleménye mintha a japán modernizáció döntéshozóinak szólt volna: a későn jövők előnye éppen az, hogy tanulhatnak a náluk fejlettebbek hibáiból és kudarcaiból. A japán és az orosz modernizáció között az 1860-as évektől egészen az első világháború kitöréséig számos hasonlóság található, azonban Japán lényegesen többet tanult a forradalmat követő szovjet gazdaságpolitika hibáiból és tévedéseiből, mint azt az eddigi gazdaságtörténeti kutatások feltételezik.

A japán állam rendkívül fontos gazdasági szerepet játszott a nyugati típusú piacgazdaság intézményeinek megteremtésében. A modernizáció első három évtizedében az állam központi döntéshozóinak szorgalmazására jött létre a nyugati típusú vállalatok sokasága, a kereskedelmi- és bankrendszer. Japán csatlakozott az „aranyvaluta-klubhoz”, és minden tekintetben a korabeli nyugati, gyarmatbirodalmakkal rendelkező országokkal vált hasonlatossá, csaknem egyenrangúvá.

A hazai valuta 1881-es stabilizációja súlyos árcsökkenéshez vezetett, ami a mezőgazdasági népesség, valamint a kézművesek helyzetének rosszabbodását eredményezte. A deflációs válság ellensúlyozása érdekében az akkori pénzügyminiszter, Macukata Maszajosi (1835–1924) megbízta kollégái egyikét, Maeda Maszanát, (1850–1921) hogy készítse hosszú távú (stratégiai) tervet arról, hogyan lehet emelni a gyorsan elszegényedő vidéki lakosság életszínvonalát. Maeda, aki korábban Párizsban volt tanulmányúton, s Léon Sayt (1828–1896) is ismerte, országszerte komoly kutatómunkát és felméréseket végzett. Műve, a tíz kötetből álló *Iparpolitikai elképzelések* (japánul *Kógjó Iken*) az egyik legfontosabb dokumentum az 1880-as évek gazdaságpolitikájáról.

Maeda a gazdaság fejlődésének a hivatalos gazdaságpolitikától eltérő alternatíváját fogalmazta meg. Úgy látta, hogy nem a drága nyugati technológia megvásárlása (amelynek kifizetéséhez Japánnak nem is volt elegendő pénze) az egyetlen mód arra, hogy megvalósuljon a modernizáció, hanem inkább a mezőgazdasági termelést és a mezőgazdasághoz közvetlenül kapcsolódó háziipari, kézműves tevékenységeket kellene fejleszteni, mert akkoriban a japán exportnak

közel a felét ez tette ki. A fejlesztés az állam technológiai segítségét, és a termeléshez szükséges kedvezményes hiteleket folyósító különleges állami pénzügyi intézetek létrehozását igényelte volna. Maeda ezzel egyfajta kontinuitást szeretett volna megvalósítani a hagyományos és a mezőgazdasághoz közvetlenül kapcsolódó kézművesség és a gazdaság modernizációja között. Megértette, hogy a nehézipar gyors fejlesztése új munkaerőt igényel, ez azonban a hagyományos – vagyis a mezőgazdasághoz közvetlenül kapcsolódó – iparágak elsorvadását jelenti.

A tíz évre szóló „fejlesztési terv” sokat merített Friedrich List (1789–1846) *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* című művéből, amelyet Maeda Léon Saynak köszönhetően Párizsban olvasott. (Érdeklődéssel megjegyzendő, ez volt az első magyar nyelvre lefordított külföldi közgazdasági munka). List ezen elképzelése a későbbi jövő számára éppen a hosszú távú állami stratégia kidolgozásán alapult. Úgy vélte, a jelen generációknak le kell mondaniuk életszínvonaluk emelkedéséről, annak érdekében, hogy a későbbi generációk számára magasabb életszínvonalat lehessen biztosítani. List, Adam Smith univerzális piac-elméletével vitatkozva a kevésbé fejlett országoknak, így Poroszországnak is egy, a nemzeti érdekeken alapuló iparfejlesztést javasolt. Maeda teljes mértékben egyetértett List álláspontjával, hiszen Japán hasonló helyzetben volt, mint az egyesített Németország. Az univerzális „szabadverseny” a legfejlettebbeknek kedvez. Ezért a későbbi jövő esetében a versenyképesség megteremtése a 19. század utolsó harmadában kizárólag állami segítséggel, hosszú távú gazdasági stratégiával és tudatos oktatáspolitikai megteremtésével lehetséges. Az *Iparpolitikai elképzeléseket* azonban Maeda főnöke, Macukata akkor mereven elutasította. Olyannyira, hogy a kinyomott vagy másolt példányokat is meg kellett semmisíteni. Maeda elvesztette minisztériumi állását. Elfeledve, magányosan és rettenetes nélkülözések után halt meg. Temetésén Takahasi Kórekijó, fiatal és lelkes tanítványa mondott szívszorító beszédet. Szerint Maeda az ország pénzügyi zsenijének tekinthető tudós volt. Maeda elképzeléseinek *időzítése* okozta tragédiáját. Macukata közvetlenül a valutastabilizáció és a bankok konszolidációja után nem akart belekezdeni újabb pénzügyi intézetek létrehozásába, mert ez szerint és tanácsadói szerint is veszélyeztette volna az országot akkor még gyenge lábakon álló pénzügyi stabilizációját. Egy évtizeddel később Macukata már saját javaslatként kezdeményezte az eredetileg Maeda által javasolt pénzügyi intézetek létrehozását, melyek a 19. század utolsó éveiben kezdték meg működésüket. Sajátosságuk, hogy az állam aktívan vett részt a bankok alapításában és ott tulajdoni hányaddal rendelkezett. Következésképp az állam szakképzett hivatalnokokat delegálhatott a bankok igazgatóságába, rajtuk keresztül érvényesítendő a fejlesztés-tervezés átfogó makrogazdasági szempontjait. Ismereteim szerint ez volt Európában és Kelet-Ázsiában az első olyan hosszú

távra szóló gazdasági terv, amelyet egy kormánytisztviselő készített. Nem véletlen, hogy a hatvanas években néhány marxai alapelveket valló japán történész "felfedezte" Maeda művét, és ezzel bizonyította a tervezés hasznosságát a japán gazdaságban.

*

A japán gazdaság 1868 és 1910 között, azaz négy évtized alatt szinte minden tekintetben fejlett tőkés, nyugati intézményekkel működő ország lett. Az első világháború után Japán a legfejlettebb országok listáján az ötödik helyen állt. A hazai össztermék (GDP) évi 17 százalékos növekedése mellett azonban óriási társadalmi feszültségek jöttek létre a páratlanul gyors kapitalizálódás következményeként. Annak ellenére, hogy a belügyi tárca szakemberei mindent megtettek az egyre gyakoribb sztrájkok, tüntetések és anarchista merényletek megfékezésére, ez nem sok sikerrel járt. Elkészült a társadalmi rend megőrzéséről szóló törvény is (1925), amely a húszas évek második felétől minden szervezkedést, gyülekezést az „államrend megdöntésére tett kísérletnek” minősített, s ez a szakszervezetekre, a munkásmozgalmi egyéb politikai tevékenységre épp úgy kiterjedt, mint az oktatási rendszerre, vagy horribile dictum még a társasági beszélgetésekre is. Ez a törvény tette lehetővé a Japán Kommunista Párt betiltását (1927), majd több száz progresszív társadalomtudós és egyetemi tanár letartóztatását, elítélését, vagy emigrációba kényszerítését. A baloldali nézetek részben a keresztény vallású misszionáriusok tevékenységének köszönhetően gyorsan terjedtek a japán társadalomban. A századfordulón jól ismert volt az anarchizmus (elsősorban Kropotkin tanai), majd Marx művei is

Arisawa Hiromi

eljutottak a szigetországba. A politikai mozgalmak elsődleges célja a japán alkotmányos monarchia és a tőkés rendszer megdöntése volt, alapvető kérdés maradt azonban, hogy ezt forradalommal vagy békés eszközökkel lehet-e elérni. A nemzetközi munkásmozgalom, valamint az orosz forradalom győzelmét követően terjeszkedő Komintern és a japán baloldali gondolkodók és politizálók között azonban ellentét feszült, mivel azok többsége szerint a nemzetközi kommunista mozgalom vezetői egyetlen elemét sem értették a „sajátos” japán tőkés fejlődésnek. Az egyik interjúmban nem véletlenül fogalmazott indulatosan úgy az egyik neves marxista gondolkodó: „elsősorban japán vagyok, s csak másodsorban marxista és kommunista”.

*

1919-ben az önálló közgazdasági tanszék vezetője Óucsi Hjóe (1888–1980) volt, aki még a jogi tanszéken végzett. Tanárai között volt Tadzsi Inadzsi (1850-1923), aki kameralista nézeteket vallott és egyike volt az első japán fiataloknak, akik a Harvard Egyetemen tanultak. Tadzsi a már említett Macukata Maszajosi pénzügyminiszter (láthatatlan) jobbkeze volt. Ő teremtette meg, másokkal közösen, a szakképzett minisztériumi alkalmazottak rendkívül igényes felvételi vizsgáztatásának rendszerét. (Japánul: *kokka siken*).

Óucsi Hjóe rendkívüli alapossággal tanulmányozta Marx Tőkéjét, s a húszas évektől megismertette tanítványaival a marxi szemlélet és a módszertan legfontosabb elemeit. Ezek az évek a korábbi időszakhoz képest a viszonylagos tolerancia és demokratikus környezet rövid periódusát jelentették. Ekkor Óuchi tanítványai Marx-szemináriumon vettek részt, s volt egy olyan esztendő, amikor a Tőke első kötetének rövidített változata tankönyv volt a Tokiói (Császári) Egyetem közgazdasági tanszékén. Tíz évvel később Óucsi és tanítványainak némelyike korábbi felforgató tevékenységük miatt kaptak egy vagy éppen másfél év börtönbüntetést. A viszonylag liberális időszakban Óucsi Hjóe óráinak köszönhetően jött létre hat ember baráti és szakmai köre, a „*cselekvés*” *baráti köre (dzsisszen-ha)* – ahogyan ők nevezték magukat. Megpróbálták közgazdasági nézeteiket konkrét gazdaságpolitikai elképzeléseként megfogalmazni. Elképzeléseiknek nagy része meg is valósult. Elévülhetetlen érdemeik vannak a japán gazdaság sikereiben, a japán gazdasági „csoda” megteremtésében. Nyelvi akadályok miatt – hasonlóan a schumpeteri életmű japán továbbfejlesztőihez – azonban ma is ismeretlenek a világban.

*

Kérdésünk az, hogy miért került bevezetésre mind Mandzsúriában, mind pedig Japánban az öt éves tervek rendszere, és miként utánozta a japán gazdaság a harmincas évek második felétől a szovjet és a német (fasiszta) gazdaságpolitikai gyakorlatot, a maga sajátos módosításai-

val. Ezt a „modellt”, mely a harmincas évek végére intézményesen is kiépült, átvéve japán elnevezését, a történészek többsége úgynevezett állami menedzselésű kapitalizmusnak hívja. (Muraközy László nevezi ezt szellemesen tőkés tervgazdaságnak.)

A válasz első eleme történeti: a három ország, vagyis Németország, a Szovjetunió valamint Japán későn jövő országok, akik a tizenkilencedik század utolsó harmadában a fejlettekhez kívántak felzárkózni. Például a japán „utolérni és túlszárnyalni” hivatalos (azaz kormányzati) jelszavát egy évtizeddel később a szovjet párt Központi Bizottsága is átvette. Az utoléréshez iparosítás és technológiai modernizálás kellett. Ezt a cári Oroszországban nem sikerült elérni, Németországban és Japánban azonban igen. Az iparosítás és modernizálás legfontosabb feltételeinek egyike a társadalom állandó mobilizálása volt, foglalkozási ágakként, korosztályonként, valamint társadalmi csoportonként is, mert e nélkül a kormányzati célok üres jelszavak maradtak volna. Japánban már korán, az első világháború kitörése előtt a társadalmi mozgósítás ezen célok érdekében történt. A közös, a *nemzeti célok* érdekében tett társadalmi erőfeszítések jegyében a lakossági megtakarítások terén Japán kiemelkedő eredményeket ért el. Mindhárom gazdaságban a termelés-centrikus gazdaságpolitika a fogyasztást másodrendűvé degradálta, mondván, hogy az utolérés gazdaságpolitikája elsősorban a bővített ipari felhalmozást hangsúlyozza, szemben a fogyasztással. A *tőke* második kötetében lévő marxi újratermelési elmélet komoly hatást gyakorolt a japán közgazdászokra.

Japánban és Németországban a harmincas évektől, a Szovjetunióban már a huszas évek végétől a kormányzat az erőltetett iparosítás politikáját követte, ötéves és éves gazdasági és pénzügyi tervezéssel. Ezzel egyidejűleg hatalmas hadiipari kapacitásokat teremtettek. Az erőltetett, elsősorban a nehéziparra és hadiiparra koncentráló gazdasági „forradalom” vulgarizálta a száz évvel korábbi angol ipari forradalom eredményeit, s azt feltételezte, hogy ennek hatására a gazdaság egésze, a fogyasztási cikkek termelésével együtt minőségileg megváltozik. Ma már tudjuk, hogy ez nem egészen így történt. Az angol ipari forradalom leegyszerűsített értelmezése és ráerőltetése a társadalom minden tagjára számos hasonlóságot mutat az első világháború alatt kiépült hadigazdálkodással. A szovjet típusú típusú tervgazdaság intézményrendszere ugyanis átvette az első világháborús német hadigazdasági és pénzügyi intézményrendszer megoldásait. Annak ellenére, hogy sok tekintetben ezt az első ötéves terv kidolgozásakor módosították, illetve számos új intézményt hoztak létre, a nehézipar elsődlegessége, a vas-és acélipar fetiszizálása, valamint a tervek mennyiségi mutatói egy ideológiai háború nevében történtek. Az agrárius, feudálkapitalista ország forradalmi átalakításának ugyanis a nyugati tőkés gazdaságokkal szemben vívott gazdasági verseny megnyerése volt a célja. A hadiipar-centrikus gazdaságpolitika, az ezt végrehajtó intézmények-

kel együtt azonban csak az egyik utolérési és felzárkózási stratégia – a másféle stratégiák között. Mindennek ellenére, a húszas évek szovjet gazdasági elképzelései a korabeli technológiai, kulturális és gazdasági elképzelések gazdag tárháza volt: a programozás, (vagyis a makro-és mikroszintű tervezés) mint a társadalom mérnöki, azaz technológiai átalakítása, a társadalom gazdasági homogenizálása, uniformizálása. Valójában az első világháborút megelőző és azt követő racionalizálási mozgalom (a fordizmus és Taylor szervezési elvei) eredményeit is átvették. Ez utóbbi képezte a sztahanovista munkaverseny alapját, s lett (joggal) világhírű. Érdekes elem az is, hogy a német, a szovjet, valamint a japán modernizálás és felzárkózás számos gondolatot és intézményt a korabeli amerikai ipari és technológiai újítások átvételével (és módosításával) valósított meg.

A nyugati fejlett tőkés gazdaságokhoz történő, sztálini típusú felzárkózásnak rettenetes társadalmi és gazdasági ára volt. Mindennek egyik legfontosabb eleme a tőkés magántulajdon állami kisajátítása volt, melyet sem a náci gazdaságpolitika sem pedig a japán tőkés tervgazdaság nem alkalmazott.

A marxi elképzelésekkel egyetértő japán közgazdászok felismerték az állam minőségileg megváltozott szerepét a harmincas években, hiszen a liberális piacgazdaság működése a világgazdasági válsággal csődöt mondott, de egyikőjük sem értett egyet a kisajátítók kisajátításával. Más megoldásokat kerestett és javasolt a cselekvők társaságába tartozó Ariszava Hiromi, egyetértésben a kormány által létrehozott kutatócsoport, majd a kabinet mellett működő Tervbizottság többi tagjával. Mindannyian megértették, politikai állásfoglalásuktól függetlenül, hogy a szovjet államosítások, az erőszakos (és brutális) mezőgazdasági kollektivizálás érthető módon nem nyeri meg a társadalmat, csak megfélemlíti. Ezért hozták létre például a gyarmatosított Mandzsúriában a szövetkezetek hálózatát, mely a tagságot kedvezményes hitelekkel és kereskedelmi, értékesítési hálózattal motiválta. A szövetkezeti tagság azonban, akárcsak Japánban, Tajvanon és a gyarmatosított Koreában, a gyarmatosított Mandzsúriában is kötelező volt, és nem a helyi közösségek kezdeményezésére, hanem a központi szervek utasítására történt.

A szovjet első öt éves terv azonban mind az európai, mind a japán baloldal számára egészében sikeres volt, mely eltörölte a kizsákmányolást és elkerülte a nagy gazdasági világválságot.

A húszas évek második felében Japán vezető katonai stratégái már jól ismerték a német „totális háború” koncepcióját, és a szovjet első öt éves terv körüli vitákat. Erich Ludendorff (1865–1937) német tábornok „totális háború” koncepciója nem véletlenül talált befogadásra a japán katonai körökben, olyannyira, hogy egészen Japán 1945-ös kapitulációjáig a hadviselés sikere elsősorban a gazdasági erőfeszítések sikerétől függött, legalábbis jónéhány japán katonai vezető szerint. A német

katonai szakértő, Ludendorff szerint a háború kimenetele elsősorban a hadviselő ország gazdasági, technológiai és pénzügyi felkészültségén múlt. A totális háború jelentése ebben a tekintetben nem más, mint a társadalom totális (azaz minden tevékenységre kiterjedő) állandó mozgósítása. Gazdasági nyelven ez a fizikai tőke, a nyersanyagok, a munkaerő és a pénzügyi források állami központosítását és elosztását jelenti, a háború igényeit kiszolgálva.

Japánban a tőkés tervgazdaság kiépülése párhuzamosan haladt a mandzsúriai (gyarmatosított) területen folyó tudományos és katonai tervezési munkálatokkal. A harmincas évek végére egyértelművé vált, hogy Japán csak úgy képes gyarmatbirodalmát fenntartani és Kína katonai térdre kényszerítését (azaz gyarmatosítását) megvalósítani, ha az államnak a korábbiakhoz képest tartalmilag megváltozik a szerepe a gazdaság működtetésében, a társadalom totális mozgósításában és a pénzügyi rendszer irányításában. A harmincas évek végétől tehát gyökeres intézményi és szervezeti változások történtek Japánban és a gyarmatbirodalomban. E változásokban rendkívül fontos szerepet játszott (közvetve, vagy közvetlenül) mind az öt közgazdász. Ariszava Hiromi javaslata a vállalati tulajdonosok és a menedzserek tevékenységének kettéválasztása volt, melynek továbbgondolása a kormányzat részéről nem jelentett kevesebbet, mint hogy a profitot a nemzeti érdeket sértő, azt csorbító jelenségnek nyilvánítsa. Ennek gyakorlati megvalósításához azonban számos makro-és mikroszintű intézményi átalakítást kellett végrehajtania a különböző japán kormányoknak.

A nagy átalakulás, de ez esetben inkább átalakítás (Polányi Károly művének címét követve) első lépése az ipar intézményeinek teljes át-szervezése volt. Az átalakítások középpontjában az állam meghatározó szerepe és a nem piaci alapelvek szerint működő vállalatszerkezet létrehozása állt. Ennek első szakaszában (1931 és 1937 között) az állam megpróbálta szubvenciókkal és egyéb eszközökkel az iparvállalatokat az állami célok végrehajtására rávenni. Ebben az időszakban az állam még mindig érintetlenül hagyta a vállalatok önállóságát. 1937-től azonban, amikor (ismét katonai provokáció segítségével) a japán hadsereg megtámadta Kínát, ez már nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a japán gazdaság és társadalom a „totális gazdasági hadviselés” céljait megvalósítsa. A nemzeti mobilizációról szóló törvény (1937) jelentette a „nagy ugrást”, amellyel a japán gazdaság működése minőségileg megváltozott. (E változások jelentős része, módosításokkal, de egészen a hatvanas évek közepéig megmaradt a japán gazdaságban.) E stratégiai átalakítás megvalósítói a reformbürokráták, a katonai vezetők, valamint az előbbi két csoport által felkért marxizmus-alapelveket valló közgazdászok és szélsőjobboldali elméleti szakemberek voltak. Az ő együttműködésüknek köszönhető, hogy a negyvenes évek elejére (Pearl Harbor megtámadásakor) a japán gazdaság gyökeresen átalakult. Új típusú gazdasági rendszer született, mely tartalmazta,

azaz felhasználta a hitleri német gazdaságirányítás néhány elemét, és átvette a szovjet tervgazdálkodás néhány intézményét, például az ötéves terveket. A társadalom működését a termelés és fogyasztás arányainak meghatározásával szabályozta. Az állam tehát belépett (és nem beavatkozott!) a korábban nagyrészt piaci alapelveket követő vállalatok és pénzintézetek tulajdonviszonyaiba és működésébe, s a közgazdászok javaslatait felhasználva, átalakította a japán gazdaság működésének minden elemét. Itt nem ennek *sikerességét* vagy *kudarcait* vonjuk meg, mert a közgazdasági tudás s az ezt megvalósító intézmények tapasztalatként túléltek a második világháborús kapitulációt.

*

Az államilag menedzselt japán gazdaság, „tőkés tervgazdaság” lényegi elemei, intézményei és elgondolásai 1940-re csaknem teljes egészében megvalósultak. A japán gazdaságtörténészek egyike, Nogucsi, a háború utáni gazdasági és pénzügyi intézményrendszert ezért 1940-es rendszernek nevezi. Ezek elemeire térünk át.

A hadiipar zökkenőmentes termelése érdekében a kabinet Tervbizottsága iparáganként kvótákat szabott a felhasználható anyagok mennyiségére, árára, valamint az egyes ágazatok termelésének nagyságára. Az úgynevezett „prioritás-alapú” stratégiai tervezés megvalósítása első lépésben a behozatalt és a kivitelt szabta meg (tekintettel a fizetési mérleg egyensúlyának megőrzésére), majd a belföldi vállalatok termelését szabályozta, elsősorban az elosztási csatornákon keresztül. Természetesen ezt nehéz lett volna megvalósítani a hitelinfláció nélkül, hiszen ez biztosította a vállalatok termeléshez és behozatalához szükséges forgalmi tőkét. Ez azonban egyúttal azt is jelentette, hogy a japán jegybank feladata nem a valuta stabilitásának megőrzése lett, hanem a pénzintézeteknek a prioritási terv alapján folyósított hitelek biztosítása. Ennek érdekében az addig némi önállóságot élvező jegybank irányítása, kamatpolitikája és hitelkibocsátási kvótái teljes egészében a pénzügyminisztériumhoz kerültek. A jegybank 1940 után minden tekintetben a pénzügyminisztérium egy egységévé vált. A Japán Nemzeti Bank csak a kilencvenes években nyerte vissza függetlenségét, de akkor is csak némi korlátozásokkal.

A pénzintézetek száma drasztikusan csökkent, s ekkor jött létre az a bankrendszer, mely a háború után viszonylag zökkenőmentesen hajtotta végre az (új) gazdaságpolitikai célokat. A vállalatok (elsősorban a prioritást élvező nagyvállalatok) tulajdonosainak szerepe a vállalatok irányításában háttérbe szorult. *A stratégiai tervezés megvalósításának egyik legfontosabb feltétele a részvényesek érdekeinek háttérbe szorítása volt*, hiszen a profitorientált vállalati magatartás ellentmondott a nemzeti és háborús célok maradéktalan végrehajtásának. A tőzsde bezárását megelőzően ez csak államilag garantált minimális profittal valósulhatott meg, de ezt is teljes egészében kötelező volt beruhá-

zásokra, illetve a termelés bővítésére fordítani, azaz nem kerülhetett kifizetésre, mert ez ellentmondott volna a nemzeti céloknak. A medvedzment vette át a vállalatok irányítását, s ezzel megtörtént a döntő lépés: az állam először a Meidzsi-időszak óta közvetlenül beavatkozott és megváltoztatta a tulajdonviszonyokat. Ariszava Hiromi javaslata, bár eredetileg nem ezt a célt szolgálta, visszatért Japán modernizációt megelőző koncepciójához. A profit kizárólag államilag kezelt nemzeti profit lehetett, a tőkés magánérdekek háttérbe szorításával.

Ez azonban továbbra sem biztosította teljes mértékben a Tervbizottság által meghatározott termelési célok megvalósítását, különösen a gyarmatosított területeken nem. Mind a kapitalizmus marxi kritikáját valló közgazdászok, mind pedig a konzervatív szellemiségű kollégáik tudták, hogy a piaci magatartás teljes egészében nem szüntethető meg rendeleti úton. A fentebb említett elosztási rendszer ellenőrzésén és a hitelek kvóta szerinti elosztásán kívül újabb eszköz került alkalmazásra, ez pedig az úgynevezett közületi társaságok alapítása. Ezeknek több mint tízféle formája létezett, s a cég profiljától függően félig, vagy az alapító tőke kétharmadában az állam volt a tulajdonosa. Az új vállalati (közületi, állami, és magán) formák összekapcsolása *kiküszöbölte a kisajátítók kisajátítását, de az állami irányítószervek (elsősorban a minisztériumok) számára döntő szerepet biztosított* e vállalati tevékenység ellenőrzésében.

Nem lenne teljes a kép a munkaerő helyzetének ismertetése nélkül. Nyilvánvaló volt, hogy a munkaerő korábbi szabad munkahelyválasztása fenntarthatatlan, hiszen a prioritást élvező iparágak és termelő vállalatok számára a munkaerő biztosítása alapvető volt. A nagyvállalatoknál rendeleti úton ekkor vezették be a háború után oly nagy „elismerést” kivívott *egy-vállalat, egy munkahely* koncepciót. Ez azonban nehezen lett volna megvalósítható a háború éveiben az ipar „duális” szerkezeti változásai nélkül. Ennek lényege a nagyvállalatok és a közép- illetve kisméretű cégek beszállítói viszonyának szabályozása volt, melynek eredménye az lett, hogy a költségsökkentés, a racionalizálás, valamint a munkaerő korlátozott mobilitása elsősorban a beszállítói szférában működött, a nagyvállalatoknál azonban nem, vagy alig volt ilyen kényszer, hiszen ezt átháríthatták a beszállítókra. Annak érdekében hogy a nagyvállalati munkaerő érdekeltsege megmaradjon, a szabad munkahelyválasztás megszűnése ellenére, kor, és szakma szerinti egységes bértáblázat jött létre, melynek mintája a szovjet kor- és szakma szerinti bérezés volt. Ez a rendszer szintén fennmaradt a háború utáni évtizedekben. Mindez az ötvenes évek végétől versenyképességet biztosított a nagyvállalatok számára, miközben a szabad munkahelyválasztás egészen a nyolcvanas évek végéig (jóllehet informális és nem rendeleti úton) továbbra is napi gyakorlat volt a gazdaság szinte minden ágazatában, még az egyetemeken is. A munkaerő vállalatokhoz kötésének természetesen ára volt, ez

pedig a *munkaerő szociális ellátásának vállalatokra hárított feladata*, az állam szociális gondoskodása helyett. Ez a rendszer ugyancsak a hatvanas években vált általánossá, de alapjai a hadigazdaság éveiben jöttek létre. Végül, a japán férfilakosság egészségi állapota a fejlett országok között talán a legrosszabb volt. Az elképzelhetetlenül rossz lakáskörülmények valamint az egyoldalú táplálkozás Japánban igen magas TBC-ben megbetegedett népességet eredményezett. A kormány egyik szakembere a harmincas évek végén németországi tapasztalatai nyomán javasolta az általános és kötelező (ingyenes) orvosi vizsgálatot a népesség egészére. E rendszer megmaradt a háború után, s ma is mindenki számára kötelező és rendszeres az orvosi vizsgálat iskoláskortól mindenki élete végéig. A vizsgálat ingyenes, illetve része az általános és kötelező egészségügyi biztosítási díjnak. A munkahelyen dolgozókat "kiszolgáló" orvosi és asszisztensgárda a megfelelő technikai berendezésekkel együtt kimegy a munkahelyekre, s ott végzi el a szükséges vizsgálatokat.

Japán tehát 1940 és 1945 között egy új, addig a világon nem ismert hibrid rendszert hozott létre annak intézményeivel, jogszabályaival és természetesen ideológiájával együtt. A tervezett, államilag menedzselte, a versenyt államilag korlátozó, az egyéni nyereségre való törekvést elítélő, majd betiltó rendszer működése olyan hatalomhoz juttatta a szakképzett állami (központi és helyi) bürokráciát, mely a korábbi japán gazdaságban ismeretlen volt. A háború időszakában természetes volt a belföldi, vállalatok és pénzintézetek közötti piaci verseny megszüntetése, mely azonban az elképzelések szerint nem érintette a nemzetközi versenyképességet. Ez az időszak teremtette meg az állami szakképzett bürokrácia rendkívüli szaktudását, s azt a gyakran elhanyagolt tény, hogy ez a minisztériumi bürokrácia képes volt piaci logikát alkalmazni a háborút követő években.

Mindennek háttérében többek között az államfelfogás gyökeres változása állt. Míg korábban a japán állam (melynek legitimitációját a császárság intézménye szentesítette) alapvetően szabályozó és ellenőrző feladatokat látott el, s csak kivételes helyzetekben lépett fel aktív gazdasági szereplőként, a „reformállam” lényege az *állam technokrata és menedzseri funkcióinak megjelenése volt*. A Mejdzi korszak nagyrészt számúrájokból s azok rokoniból álló modernizáló a 19. század végi jogi államfelfogást alkalmazták. E szerint az állam szakképzett, minisztériumi alkalmazottainak jogi végzettsége egyszerre képviseli a törvényhozói és a törvényeket végrehajtó hatalmi ágakat, melynek ellenőrzésére ezért nincs is szükség, legfeljebb kivételes esetekben. Az új, a huszadik században született és felnőtt szakapparátus egyre nagyobb része már mérnöki végzettségű technokrata volt, akik megértették az idők szavát. A minisztériumi szakemberek feladata, éppúgy mint a vállalatoknál, menedzseri feladattá vált. Ez a változás tette lehetővé a háború utáni években a *szakapparátus progresszív*,

piacépítő és gazdaságfejlesztő tevékenységét.

Japán elvesztette a második világháborút, feltétel nélkül kapitulált, a két atombomba ledobása rettenetes, máig ható pusztítást okozott, a gyarmatbirodalom megszűnt, s a japán nemzeti vagyon csaknem egyharmada megsemmisült. A béke azonban a vesztes országnak a háború folytatását jelentette, csak az ellenség változott. Az ellenség a szegénység, a gazdasági elmaradottság és Japán „lecsúszása” volt a világgazdaságban korábban elért pozíciójáról. 1940-ben, hasonlóan a náci Németországhoz, Japán impozáns technológiai és gazdasági szinten állt. A kapituláció idején sok japán szakembernek és politikusnak az volt a véleménye, hogy Japánnak az amerikai gazdasághoz viszonyított gazdasági és technológiai elmaradottsága okozta a háború elvesztését.

Jóval a kapituláció előtt, 1944 végén a marxí nézeteket jól ismerő közgazdászok és reformbürokraták együttesen készültek a háború befejezésére, mégpedig különböző helyreállítási és újjáépítési elképzelésekkel. Mindegyikőjük tudta, hogy a kapituláció után Japánnak egy jelentősen átalakult világgazdasági és politikai helyzethez kell alkalmazkodnia. Mindezt úgy, hogy a japán gazdaság elvesztette nyersanyagforrásait, hiszen ezek nagy részét a volt gyarmati területek szolgáltatták. Az ország romokban hevert, és a katonai megszállás szinte biztos volt. Japán elvesztette legfontosabb (hagyományos) ázsiai exportpiacait is, melyeknek tetemes része a saját gyarmatai voltak.

Az amerikai hadsereg egységei 1945 őszén megszállták az országot, és Japán 1952-ig nem nyerte vissza formális függetlenségét sem. A politikai demokratizálást, azaz a reformokat a megszálló hatóság szakemberei a japán kormány „egyetértésével” hajtották végre. Súlyos félreértés lenne azonban azt feltételezni, hogy a hazai, vagyis japán közgazdászok, politikusok és szakképzett minisztériumi alkalmazottak mindenben a teljhatalommal felruházott megszállók és szakembereik elképzeléseit követték. Számos gazdasági és pénzügyi intézkedést, melyet az amerikaiak vezettek be, 1952 után a japán hatóságok visszaállítottak eredeti, vagyis a háború alatt megteremtett formában.

Szakképzett minisztériumi alkalmazottak, a gyarmatosított Mandzsúriából hazatért marxista társadalomtudósok, az USA Harvard egyetemén végzett közgazdász, marxista és konzervatív politikusok és szakemberek más más elképzelésekkel ugyan, de egyetértettek abban, hogy az ipari termelés helyreállítása a legfontosabb és legsürgősebb feladat. A háborút követően az infláció folytatódott, s abban a szakemberek véleménye markánsan eltért, vajon ez akadályozza vagy segíti-e az újjáépítést. Japán, az ország megnyitása (1852) után másodszor is a rendkívüli mértékű infláció segítségével ösztönözte a beruházásokat és a termelés megindítását. Bár az amerikai megszállók ezzel nem értettek egyet, de ellene nem sokat tudtak tenni.

Az Óucsi-kör tagjai is komoly elképzelésekkel rendelkeztek a hely-

reállítás mikéntjéről, különösen a kör alapítója, Óucsi Hjóe és egykori tanítványa, Ariszava Hiromi. Több miniszterelnök is szerette volna, ha mindkettőjük miniszterként vesz részt az újjáépítés tervezésében és irányításában, de egyikőjük sem fogadta el ezt az ajánlatot. Mindketten erős fenntartásokkal viszonyultak a politikai hatalomhoz, így a kormányban sem akartak semmiféle szerepet vállalni. Közéről láthatták, mit jelent háborús viszonyok között a hatalom, s éppen egykori saját letartóztatásuk, majd a szabadulásukat követő események alapján, hogy még az a szakmai tanácsadás is, amelyet az ország megmentése érdekében vállalnak, bármikor ellenük fordítható. A megszállás ideje alatt regnáló kormányoknak, csakúgy mint a háború utáni japán társadalom elsöprő többségének és az amerikai szakértőknek is, egy, a korábnál demokratikusabb politikai berendezkedés megteremtése volt a célja. Ritka történelmi időszak volt ez a japán társadalom életében. Reményteljes és bizakodó.

Az Óucsi-kör tagjai azonban ismerték a hatalom természetét. A kör szándékai és elképzelései valamint a hatalmi pozíció szerintük összeegyeztethetetlen volt. Attól tartottak, hogy a kormány nem fogadja el majd javaslataik többségét, s emiatt a nyilvánosság előtt független szakértői véleményük is elveszítheti hitelességét. Azt azonban mind egyikőjük kötelességének tartotta, hogy segítsen, hiszen mindannyian japánok voltak. Sem Óucsi, sem Ariszava nem hitt azonban abban, hogy a hatalom sáncain belül meg lehetne valósítani az általuk elképzelt változtatásokat. Véleményükön az sem változtatott, hogy a háborút követő évek az első olyan időszak volt a japán társadalom életében, amikor progresszív, baloldali és szociáldemokrata támogatottságú politikai rendszer megteremtésére nyílt lehetőség. Ez a ragyogó lehetőség azonban reménnyé, majd álmodozássá halványult a hidegháború kitörésével (1948). Ennek ellenére Ariszava komolyan gondolta, hogy Japánban a béke viszonyai között is szükség van a tervezésre, a kiegyensúlyozott jövedelmi viszonyok megteremtésére, s remélte, hogy valamiféle szocializmus is megteremthető, legalábbis *gazdasági* értelemben. Így Óucsi és kollégái külső tanácsadóként segítettek a japán gazdaság újjáépítésében, „független” szakértőkként.

*

John Dower évtizedekkel a második világháború után – a japán tapasztalatokat elemezve – „hasznosnak” nevezte a második világháborút. A nemzeti vagyon pusztulása, az infrastruktúra működésképtelensége és a háborút követő nyomor rettenetes volt, de a háború éveinek tapasztalatai, a tudás, a szakképzettség, vagyis a szellemi tőke megmaradt. Az amerikai megszállók tájékozatlansága a japán hadigazdaságról és annak intézményrendszeréről pedig hozzásegítette az államapparátus tagjait a háborús tapasztalataik hasznosításához. Kétségtelen, hogy a személyi folytonosság az egyik legnagyobb szak-

mai tőkésjévé vált az újjáépítésnek és a hatvanas évek kiugróan magas gazdasági növekedésének.

1945-ben tehát a túlélés kényszere újra nélkülözhetetlenné tette a gazdaságpolitikai célok stratégiai megfogalmazását és megvalósítását, azaz a módszeres és körültekintő gazdasági tervezést. E tekintetben a japán „élettér”, vagyis a „Kiterjesztett Keletázsiai Együttműködés Tere” (azaz a japán gyarmatbirodalom) integrációs kísérleteinek kudarcai szintén nagyon hasznosak voltak a háborút követő években.

A háború időszakának szélsőséges és pusztító nacionalizmusa természetesen a múlt lomtárába került, hiszen egyetlen eleme sem volt tartható az Amerikai Egyesült Államok katonai jelenléte és hatóságai demokratikus elkötelezettsége miatt. A megszállók jelenléte azonban érthető módon a korábbi időszakhoz képest egy másfajta nacionalizmust segített világra, ennek megnyilvánulása pedig a külföldi (amerikai) segélyek és kölcsönök lehetőség szerinti elkerülése és a gazdaság liberalizálásának egyértelmű elutasítása volt. Az államigazgatás szakemberei, egyetértésben az Óucsi-kör tagjaival világosan látták, hogy a szabadpiaci verseny időszakának vége, így a japán gazdaságpolitikának sem ezt az utat kell követnie.

A háborút követő hiánygazdaság viszonyai irreálissá tettek bármiféle szabadpiaci versenyt. Nem erre halad a világ sem, állapította meg egy 1944 decemberében megfogalmazott elemzésében Ókita Szaburó, aki később az ország vezető gazdasági diplomatájává vált. A világ-gazdasági versenyben Japánnak nem szabad vereséget szenvednie, folytatódott a javaslat. Infláció és a leszerelt katonák százezreinek hazatérése, a rettenetes áruhiány nevetségessé tette a szabadpiaci versenynek még az emlékét is. Az Óucsi-kör tagjai szerint ez szörnyű társadalmi igazságtalanságokhoz vezetett volna. A legyőzött ország éhezett. 1945 és 1947 között Japán szinte egyetlen összefüggő feketepiaccaá vált, s természetesen az infláció, majd a hiperinfláció tovább fokozta az éhezést, az árurejtegetést és a spekulációt. Az újjáépítés egyik első intézkedése ráadásul a nagy iparvállalatok kártalanítása volt, mivel a kormány úgy vélte, hogy a nagyvállalatok a háborús és gyarmati veszteségeik miatt nem indítják el újra termelésüket. A kompenzáció ellenére a termelés akadozott, a fűtő-és nyersanyagok nagyrésze eltűnt, s emiatt a negatív spirál folytatódott.

Ariszava Hiromi az újjáépítés legfontosabb részének, az elsődleges (azaz prioritást élvező) iparágak termelésének teoretikusa és tervezője volt. A marxi újratermelési egyenletek, a csökkenő profitráta elmélete beépült javaslatainak többségébe. Az elmélet alkalmazása azonban a hadigazdálkodás tapasztalataival gazdagodott, hiszen Ariszava barátaival együtt úgy látta, hogy a helyreállítás csak a hadigazdaság eszközeivel valósítható meg sikeresen. A hadigazdálkodás tehát folytatódott, csak annak céljai változtak meg.

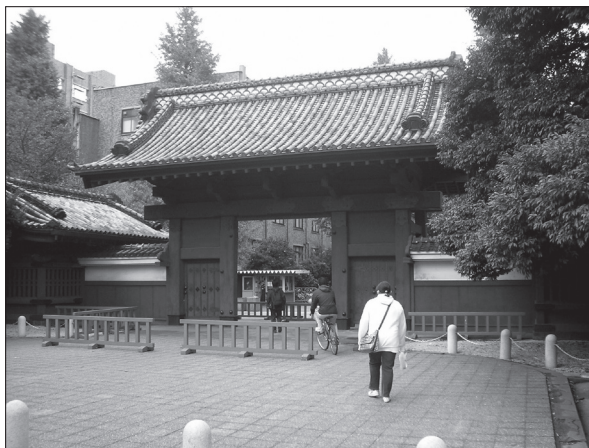
Josida Sigerü miniszterelnök tanácsadójaként Ariszava volt a legfon-

tosabb nyersanyag, a szén kitermelésének tervezője és a nehézipari ágazatok termelésének tervek alapján javasolt elindítója. Segítségére volt Isibasi Tanzan pénzügyminiszter, aki a keynesi gazdaságpolitikának tántoríthatatlan elkötelezettje volt, valamint Curu Sigeto is, aki a Harvard Egyetemen végzett közgazdászként. Ők tagjai voltak Japán akkori legfontosabb gazdasági testületének, a Gazdasági Stabilizációs Tanácsnak (a továbbiakban GST). Ez utóbbi nem volt más, mint a harmincas évek végén létrejött, kormány mellett működő kutatócsoport, majd a részben ennek tagjaiból létrehozott Tervbizottság jogutódja. A kabinet Tervbizottságának feladata volt a háború éveit alatti részletes tervek elkészítése, s azok végrehajtásának ellenőrzése. Az ipari termelés „tábornoki tanácsa”, vagyis a Tervbizottság a japán jegybankkal együttműködve hatalmas mennyiségű és sebességű hitelkibocsátással két és fél év alatt elindította a japán gazdaságot a normális működés útján. Az amerikai megszálló hatóságok egyúttal jelentős élelmiszer- és technológiai segítyt nyújtottak a japán kormánynak. A GST-ből néhány évvel később Gazdasági Tervezőintézet lett, (Economic Planning Agency, rövidítve EPA). Évente megjelenő Fehér Könyv sorozatukban az Óucsi-kör minden tagja rendszeresen publikálta elemzését. Az EPA kiadványai angolul is megjelentek (jóllehet terjedelmük és tartalmuk gyakran különbözött a japán nyelvű kiadványoktól) és ma is minden kutató a japán kormány hivatalos kiadványaként használja ezeket a köteteket.

Az amerikaiak célja Japán pacifikálása (demilitarizálása) és politikai rendszerének demokratizálása volt. A gazdasági demokrácia megteremtése a megszállás harmadik évében háttérbe szorult Truman elnök beszéde után, mely a hidegháború kezdetét jelentette. Ez, az amerikai jelenlét ellenére egycsapásra megkönnyítette az addig háttérbe szorított jobboldali japán szakemberek tevékenységét. Ettől kezdve nyíltan lehetett a háborús évek vezető gazdasági és pénzügyi szakembereit alkalmazni. Az amerikaiak véleménye szerint ugyanis egy konzervatív politikai irányultságú Japán ideális „védelem” volt a kínai kommunista rendszerrel szemben Kelet-Ázsiában. Japán demokratizálását felváltotta a hidegháború legfontosabb amerikai célja: először a japán gazdaság, majd japán közreműködéssel (!) a szomszédos keletázsiai gazdaságok stabilizálása. Ez a cél azonban pontosan ugyanazon szakemberek közreműködését igényelte Japánban, akik a japán gyarmatbirodalom gazdasági és pénzügyi integrációjának tervezői, illetve „megálmodói” voltak.

Arizava Hiromi vezetésével a GST folytatta a háború éveiben már megvalósult stratégiai tervezést. Az első, vagyis legfontosabb cél a nyersanyaghiány megszüntetése volt. A prioritást élvező ágazatok a szén- és vasbányászat, az acélgégyártás valamint a vegyipar voltak. A háborús anyagmobilizációs terv gyakorlatát folytatva, éves terv szabta meg az ágazatok által felhasználható anyagok mennyiségét és

behozatalát, az ágazatok termelését, valamint az ezekhez szükséges egyéb források elosztását. A GST megszabta a vállalatok forrásainak mennyiségét is, előírta a termelés szükséges mértékét, s mindehhez a jegybank rendkívül olcsó hitelt folyósított. Érvényben maradt a háború évei alatt bevezetett gyakorlat a *profit visszaforgatásáról új beruházásokba*. Mivel az amerikai hatóságok felosztatták a japán óriási konglomerátumokat (japán neve *zaibacu*), ez megkönnyítette a GST hatalmának és befolyásának érvényesítését. A háború előtti zaibacuk irányítása a háború évei alatt éppen Ariszava Hiromi javaslatára a menedzserek kezébe került, osztalékot nem lehetett fizetni, így a családok megfosztása részvénytulajdonuktól, mely amerikai javaslatra történt, messze nem volt forradalmi változás. Megszűntek ugyan a családi tulajdonú konglomerátumok, de az amerikai megszállást követően e hagyományos vállalatbirodalmak újjá alakultak. *Keirecu* lett az új nevük, de a lényeg a bankok köré csoportosult új konglomerátumok voltak. A keresztrészvény-tulajdonosi rendszer váltotta fel a családi tulajdont, ami azt jelentette, hogy a bank és a köré csoportosult vállalatok kölcsönösen egymás részvényhányadát tulajdonként tárcájukban tartották. Ez minden keirecu tagvállalatot kölcsönös függésben tartott (s tart ma is). Ennek egyik nyilvánvaló előnye a külföldi, „ellenséges”-nek tekintett tőkebehatolás megakadályozása volt. A keirecuk azonban, ideértve a tagvállalatokat finanszírozó pénzügyintézeteket is, teljes egészében a pénzügyi és kereskedelmi tárcák szigorú ellenőrzése mellett folytatták tevékenységüket. Általános féltreértésen alapszik annak feltételezése, hogy a japán nagyvállalatok döntései függetlenek az állam legfontosabb döntéshozó intézményeitől. A kereskedelem- és iparügyi minisztérium ugyanis nemcsak szabályokkal „terelte” a legfontosabb termékeket gyártó vállalatokat, de a vállalatok műkö-

Vörös Kapu (= Akamon), a Tokiói Egyetem Hongo Kampuszának bejárata, amely még az Edo-korban (1600–1867) épült.

désének szinte minden egyes elemét is a minisztérium szakemberei határozták meg.

Megvalósult újra az, amit a harmincas évek második felében az Óucsi-kör tagjai is felismertek, hogy a szakképzett minisztériumi apparátusnak is úgy kell működnie, mint a vállalati menedzsmentnek. Ezzel, a békegazdaság körülményei között, az irányítás alapelvei és módszerei azonossá váltak a vállalati, azaz mikro- és a minisztériumi azaz makroszinten, a közöttük lévő munkamegosztásuk mellett. Költségmegtakarítással, korszerű technológia alkalmazásával a termelés, és néhány évvel később a kivitel növelése alapvető célok voltak, a világpiacon legfejlettebb termékek színvonalának utolérése közben. A verseny *nemzetközi* tartalmat nyert, s ez sem különbözött a háború éveit megfogalmazott (elsősorban szélsőjobboldali) javaslatától. Természetesen ez a háború alatt magától értetődő volt (bár a gyarmatbirodalom piacai ezt kissé megváltoztatták), de a béke körülményei között ez kétségtelenül a szovjet típusú tervezőgazdaság egyik legfontosabb elemére emlékeztetett. Az autarkias gazdaságpolitika azonban súlyosabb politikai hátrányok nélkül érvényesülhetett a termelők javára és a belföldi fogyasztók kárára, hiszen az amerikai technológiai segítség és a japán termékek (amerikai) vámmentessége évtizedekig megkönnyítette e gyakorlat folytatását.

A belföldi verseny tehát nemcsak korlátozott volt, de elsősorban a világpiaci exportképességet tartotta szem előtt. Egyszerűbben fogalmazva a hazai fogyasztók érdekei, igényei a vállalati versenyképességnek alárendelt elemei voltak. Némi leegyszerűsítéssel, a belföldi piac a vállalatok többsége számára csak „teszt” volt, de semmiképp sem cél. Ezt a rendszert, koncepciót és gyakorlatot nevezte Chalmers Johnson *fejlesztő államnak* (developmental state). Az ipar-és kereskedelemügyi minisztérium fél évszázados történetének elemzése (1925-1975) bizonyította, hogy Japánban minden intézmény, minden koncepció a gazdaság fejlesztését tartotta szem előtt. Könyve bevezetőjében Johnson leszögezi, hogy a japán fejlesztő állam tevékenysége, a szigetország számos tévedésén, kudarcán és a háború rettenetes gyakorlatán keresztül (hiszen a háború is egyfajta fejlesztési koncepció, mondja) új gazdasági, és tegyük hozzá, új társadalmi rendszert teremtett. Ez nem az angolszász szabadversenyes tőkés piacgazdaság, és még csak nem is a szovjet típusú tervutasításos rendszer. A szerző kulcsmondata a könyv bevezetőjében az, hogy a japán tervezés racionális, a szovjet azonban politikai.

Johnson könyve 1981-ben jelent meg először. Nyolc évi kutatómunka után olvashatta minden, a japán gazdaság iránt érdeklődő, miként jött létre a japán gazdasági „csoda”. Ekkor Japán már a világ egyik vezető gazdasági nagyhatalma volt. A hidegháború lassan, de biztosan langyossá vált, hiszen a hetvenes évek végétől a kelet-európai gazdaságok közül Magyarország óriási összegű nyugati kölcsönöket

vehetett fel, s e gyakorlatot a Szolidaritás betiltása után Lengyelország folytatta. Kritikus időszak volt ez nyugaton és keleten egyaránt. Kína belekezdett a Teng- féle gazdasági reformok megvalósításába. Chalmers Johnson a fejlesztő állam koncepciójának megalkotásával a szovjet és az amerikai gazdasági rendszerekkel szemben egy új gazdasági-és intézményrendszer definiálására tett kísérletet. A könyv, (MITI and the Japanese Miracle, magyarul: *Az ipar-és kereskedelem-ügyi minisztérium és a japán csoda*) szerzője, Johnson az állam, a piac és a társadalom egysége mellett érvelt.

Mai szemmel nehezen érthető, miért is vált hatalmas vitákat kiváltó munkává könyve. Egyetlen minisztérium történelmi és gazdaságtropológiai elemzése után a szerző ugyanis nem állít többet, minthogy a tőkés piacgazdaságnak többféle típusa létezik, s ezek közül az egyik a japán, mely nem átvehető más országok számára, de a fejlesztő állam számos elgondolása és intézménye fontos kiindulópontja lehet az angolszász és a szovjet típusú rendszerek kritikai elemzésének is. Új megközelítésre van tehát szükség az állam és a piac viszonyát tekintve, mondja Johnson, hiszen a könyvében vizsgált japán minisztérium tevékenységének és koncepcióinak változásai pontosan e két intézmény (állam és piac) egymásrautaltságát és nem egymással ellentétes működését bizonyítják. (Ennek ismeretében talán újra lehetne definiálni a szovjet típusú tervgazdaság koncepcióját intézményeit és gyakorlatát is, mondja e tanulmány szerzője). Johnson könyvét, s legfontosabb következtetéseit azonban kizárólag a „szabad piacgazdaság” elkötelezett hívei kritizálták (olykor támadták). Egyetlen, a szocialista gazdaságok működését ismerő társadalomtudós sem kapcsolódott be e vitába. Nem véletlenül. Ma is megütközést keltene a japán gazdaság szakértői között annak pusztá feltételezése is, hogy bárminemű hasonlóság, vagy éppen azonosság lenne a fejlesztő állam elgondolásai, intézményei és gyakorlata valamint a szocialista (szovjet típusú) tervgazdaság céljai és megvalósítása között. Pedig az Óucsi-kör közgazdászai éppen a legfontosabb koncepciót, a hadigazdálkodásból kinövő tervgazdaságot és az ezt megvalósító intézményrendszer működését értették meg a harmincas évek szovjet gyakorlatából. Ők javasolták először az akkori kormányok egyikének a tervek bevezetését és a „piaci” szereplők magatartásának állami szabályozását. A harmincas évek második felében természetesen a „vörös” nézeteket hangoztató közgazdászok egyébként reális felvetéseit a „nemzeti célok” legitimálták. (Tette mindezt ugyanaz a kormány, mely tudott az Óucsi-kör tagjainak letartóztatásáról és börtönbüntetéséről.) Óucsiék javaslatai ésszerűek és a hadigazdálkodás körülményei között megvalósíthatóak voltak. Ezt a gyakorlatot folytatta a kormányok mindegyike az újjáépítés során is, s ez játszott döntő szerepet a japán gazdasági növekedés páratlan mértékében is a hatvanas években. Feltűnő, hogy a japán

gazdasági, pénzügyi és oktatási tervek egyike sem volt nyilvános. Ennek azonban sokkal inkább a japán-amerikai (kliens) viszony az oka, mint a tervek „technikai” fontossága.

Előttünk áll tehát a koncepció és annak legalább hét évtizedes gyakorlata. A fejlesztő állam piaci szereplőinek legfontosabbja az állam. A piac többi részvevője az állam fejlesztő céljait követi. Ellenkező esetben nem részesedhet a siker eredményeiben sem. (Talán ez az egyik legfontosabb különbség a szovjet típusú tervgazdaság és a fejlesztő állam gyakorlata között.) A legfontosabb kérdés azonban (melyet Johnson, jóllehet közvetetten, de alapművében is felvetett), hogy miért követik a piac szereplői az állam utasításait, szabályait, valamint annak piacromboló és piacépítő tevékenységét? Gyenge érvelés lenne erre a gazdasági és politikai nacionalizmus intézményrendszere és gyakorlata, jóllehet ez is szerepet játszik abban, amit a japán gazdaság alig két és fél évtized alatt elért. A lehetséges válaszok egyike az állam és a társadalom *totális* integrációja az oktatástól a munkavállalásig és tovább. Ebben a „nagy” integrációban, melyet néhány kutató nacionalizmusnak tekint, az állam jelöli ki mindenki helyét a gazdasági sikerekhez történő hozzájárulásban. Az állam a legfontosabb tőkés tulajdonos („hiperkapitalista”), és e nagy integráció több szempontból is a társadalom tagjainak „gyarmatosítása”. Ebben például aligha különbözik

Óucsi Hjó

a „klasszikus tervgazdaság” gyakorlata a fejlesztő államétól. Vagyis a piaci szereplők annyiban lehetnek profitorientáltak, amennyire azt a profitorientált szemléletű állami intézmények gyakorlata megengedi. Ez nem feltétlenül hatékonyságot, de mindenképpen működőképességet jelent. Óucsi és Ariszava ugyan nem ezt és nem így javasolta a különböző döntéshozóknak, de a piac szereplőinek versenyképessége és profitabilitása elsősorban a nemzetközi piacon érvényesült, hiszen ez, és csak ez biztosította hosszú távon a japán gazdaság felemelkedését és gazdasági nagyhatalommá válását.

A „menedzseri” állam hívei szerint a szakképzett államapparátusnak a létszámot tekintve nem nagyok, hanem hatékonyak kell lennie. (A japán államapparátus az egyik legkisebb a fejlett országok között, tevékenysége szinte láthatatlan). „Run the state like a business”, azaz az állam működtetése hasonló kell, hogy legyen egy vállalkozáshoz, (hirdette a 19. század végén egy német közgazdász).

A jegybank a vállalatok működését elsősorban a termeléshez nélkülözhetetlen hitelek kibocsátásával ösztönözte, vagy éppen korlátozta, a félállami nagybankok valamint a kereskedelmi bankok hálózatán keresztül. Gyakori az a félreértés is, hogy a bankok, pontosabban a pénzügyi rendszer egésze (ahogy a szocialista tervgazdaság idején oly sokszor elhangzott) „alárendelt” a terv céljainak, holott, a valóság ennek éppen a fordítottja. A pénzügyi rendszer „főparancsnoka” volt a tervek megvalósításának a tervgazdaságban, mind pedig a japán tőkés tervgazdaságban.

A helyreállítás nagy része inflációs finanszírozással történt, bár az Óucsi-kör tagjai szakmai és etikai okok miatt ellenezték az inflációt. Óucsi szerint az infláció a faszizmus visszatéréseivel fenyegette Japánt, Ariszava pedig úgy látta, hogy az infláció tovább növeli a csaknem elviselhetetlen jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket a társadalomban, ami csaknem kezelhetetlen intenzitású és kiterjedésű sztrájkokhoz, munkabeszüntetésekhez és óriási szakszervezeti tüntetésekhez vezetett. Az amerikai költségvetési és valutáris stabilizáció azonban a helyreállítást követően szigorúan előírta a japán kormánynak a költségvetési egyensúlyt, a jen árfolyamát pedig rögzítette. Egyúttal meg akarta szüntetni a háború évei alatt létrehozott úgynevezett közületi cégeket, mert a stabilizáció amerikai szakembere, Dodge szerint ez újabb forrása lehetett az inflációs finanszírozásnak. Óucsi, lévén maga is az ország talán legjobb költségvetési és államháztartási szakembereinek egyike, e javaslatokkal egyetértett. Ebben a tekintetben a japán marxista közgazdaságtan nagy öregje rendkívül konzervatív nézeteket vallott. Óucsi Hjóe az első világháborút követő német hiperinflációt a helyszínen tanulmányozhatta. Szerinte, s ebben sok közgazdász egyetértett vele, az infláció olyan jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, s társadalmi feszültségek forrása, melyet mindenképpen el kell kerülni. Az amerikai valuta-és költségvetési stabilizáció azonban

„megvédte” a japán gazdaságot az államadósság és az árinfláció veszélyeitől. Hála a koreai háborúnak, a japán nehézipar növekedése a háború kereslete miatt igen gyorsan emelkedett. Az ötvenes évek végére azonban a növekedés egyre gyakoribb társadalmi konfliktusokkal járt, a belpolitikai helyzet rendkívül labilissá vált, s mindez magát a gazdasági növekedést veszélyeztette. A miki szénbányászok sztrájkja volt az a lélektani határ, amikor drasztikus változtatásokra volt szükség. Ikeda miniszterelnök (aki korábban pénzügyminiszter volt), felismerve a súlyos veszélyt, mely a gazdasági világversenyt elvesztésével fenyegette Japánt. Baloldali, konzervatív és mérsékelt szociáldemokrata szakértők bevonásával hamarosan elkészült az ország tíz éves terve a jövedelmek megduplázásához szükséges teendőkről.

Négy feladat bizonyult a legsürgősebbnek a társadalmi konfliktusok megoldására. A vállalati menedzsment és a munkások közötti érdekellentétek feloldása, a gazdasági növekedéshez szükséges produktivitás drasztikus emelése, a gazdasági növekedés jóléti hátterének megteremtése, valamint a japán ipar duális szerkezetének módosítása. Az első és legfontosabb a vállalatok menedzsmentje és a foglalkoztatottak közötti reális kompromisszum megteremtése volt. Nyilvánvaló volt (és Ariszava is egyetértett ezzel) hogy a sztrájkok és munkabeszüntetések gyorsan ellehetetleníthetik a nagyvállalatok hatékony működését és a termelés növelését. Országos megállapodás született a nagyvállalatok érdekképviselői és a Gyáriparosok Országos Szövetsége, valamint a foglalkoztatottak érdekképviselői, azaz a szakszervezetek között (tripartit egyeztetés). Az egységes bértáblázat, valamint a kor szerinti béremelés nyilvánvalóan mindkét fél számára számos előnyt jelentett. A vállalati menedzsment vállalta a munkások bérének meghatározott mértékű rendszeres emelését, s cserében a munkások lemondtak a sztrájkokról és a munkabeszüntetésről. A nagyvállalatok egyúttal vállalták a munkaerő és az alkalmazottaik szociális ellátását, ideértve a lakásvásárlási kölcsön nyújtását (hiszen minden nagyvállalat egyetlen bankhoz tartozott) és más, szociális jellegű szolgáltatásokat (s ezek költségeit). Ariszava javaslatára, aki más marxista és a keynesiánus gazdaságpolitika tanácsadókat is alkalmazott, a japán ipar duális szerkezete miatti óriási bérkülönbségeket a szakmai bértáblázatok egységesítésével, valamint a nagyvállalatok életre szóló foglalkoztatásával tudta a kormány ellensúlyozni. Ezzel együtt, vagy inkább mindezek ellenére a japán ipar versenyképessége a rendkívül hatékony technológián és a rendkívül alacsony munkaerőköltségen alapult, legalábbis a hatvanas évek végéig. A működőtöke behozatala csaknem teljesen szünetelt, külföldi hiteleket utoljára a hatvanas évek elején vett fel Japán, a devizagazdálkodás pedig éppúgy központosított volt, akár a KGST tagállamaiban. A termelés elsődlegessége a fogyasztáshoz képest szintén a gazdálkodás egyik eleme volt. A „totális” foglalkoztatás hatvanas évekbeli bevezetése is

a hadigazdálkodás és a szovjet típusú tervezés tapasztalatai alapján született, melyet minden marxista képzettségű közgazdász támogatott. Ez abban különbözik a teljes foglalkoztatástól, hogy nem a bérek abszolút nagysága, hanem a foglalkoztatás a munkaerőpolitikai szempont. Végül, a fejlesztő állam két, az ezzel foglalkozó szakértők között ritkán elemzett elemét érdemes közelebbről szemügyre venni. Mindkettő közvetlenül áll kapcsolatban a marxista szemléletű gazdasági, pénzügyi és társadalomtervezéssel.

Az egyik az „emberi” tényező következetes és hosszú évtizedeken át történő elhanyagolása. A totális kapitalizmus ebben a tekintetben nem más, mint a tőkés piacgazdaság és a szovjet típusú tervgazdaság elemeinek felhasználásával történő kényszer: fejlődni kell, mégpedig mindenáron. Az állam a „közérdek” nevében változtatta meg drámaian a szigetország természeti környezetét, öntötte betontonnák millióit a folyókba, hagyta, hogy csaknem harmincmillió ember szenvedjen súlyos allergiás megbetegedésekben az ipari termelés melléktermékei miatt. A hatvanas években, amikor Japán a később világhírűvé vált évi tizenkét százalékos növekedését produkálta, az ország munkaerőképes lakosságának fele ingázott Japán egyik részéről a másikba.

Nem véletlen tehát, hogy a fejlesztő állam eredményeinek (a japán csodának) nem kívánt következményeit valamilyen módon semlegesíteni kellett. A társadalmi ellenállást megelőzéséhez politikai és gazdasági „ellenszert” kellett találni. Azaz a fennálló politikai hatalom bukását és nem utolsósorban a társadalom középrétegeinek semlegesítését meg kellett oldani. Ennek „intézményesült” része pedig az úgynevezett második költségvetés volt. A rendkívüli sebességű és mértékű gazdasági növekedés lehetővé tette a rendkívül gyorsan növekvő lakossági megtakarításokat, melyek nagyrésze a postatakarékpénztári rendszeren keresztül a pénzügyi tárca számlájára érkezett. Ezt a hatalmas (és állandóan növekvő) összeget az állam rendszeresen továbbadta az éppen legfontosabbnak tartott ipari, vagy infrastrukturális célokra, melyek, ha úgy tetszik „semlegesítették” a fejlesztő állam tevékenységének mellékhatásait. Ugyanakkor ez az állami vagyon finanszírozta fél évszázadon át a japán állam politikai klienseit, mert az úgynevezett közzületi cégek fenntartása is ezekből a lakossági megtakarításokból történt. Aki állami munkáltató (minisztériumok, állami egyetemek, helyi közigazgatás) foglalkoztatottja volt, az „mennyei küldöttként” (amakudari japánul) elhelyezkedhetett ezeknél a cégeknél, korábbi jövedelmének sokszorosát kapva.

Így vált a fejlesztő állam a totális kapitalizmus japán változatává. Nem biztos, hogy az Óucsi-kör tagjai, ha ma élnének, egyetérténeek mindazzal, ami a japán gazdaságban történt és jelenleg történik. Egy azonban kétségtelen: Karl Marx biztosan nem hitte, hogy megvalósítható a totális kapitalizmus – a szocializmus általa elképzelt módján.

A marxizmus fejlődési irányai Nigériában

A szubszaharai Afrikában általában, Nigériában pedig különösen, rendkívül furcsa helyzettel találkozunk, ha meg szeretnénk érteni a helyi rendszerkritikai mozgalmakat, a szakszervezetek által kifejtett politikai ellenállást vagy a marxi elmélet helyzetét. Ha a kérdést a kizsákmányolás mértéke felől közelítjük meg, óhatatlanul *gyengeséget* látunk, hiszen kevés olyan régiója van földünknek, ahol a kizsákmányolás az Afrikában s különösen Nigériában, Nyugat-Afrika legnagyobb gazdaságában tapasztalható mértéket öltene. A rendszerkritikai alapon álló pártok teljesítménye a választásokon szinte alig mérhető, a cégek dolgozóikat néha évekig nem fizetik (ami a legnagyobb munkaadóra, az államra is igaz), a minimálbér csak a legfeljebb 30%-ot kitevő formális szektorban dolgozók esetében került bevezetésre (ott is inkább elvileg). Az IMF diktálta strukturális megszorítások 1986-os bevezetése óta pedig a formális szektor zsugorodik, s az országban még a korábban kiépült ipar is leépül, eltűnik.¹ Eközben a közműszolgáltatások területén működő cégek privatizációja óriási profitot termel a nigériai burzsoázia számára. A nigériai elit néhány képviselője ma nagyobb vagyonnal rendelkezik, mint az Egyesült Királyság milliárdosai. Közöttük a terménykereskedő *Dangote* kivételt képez, mert ez a vállalat legalább érintőlegesen kapcsolatban van a vállalat termelés szférájával, míg társai az elitben az olajbevételek szervezett, *prebendális* magánosításából lettek milliárdossá. Az olajban gazdag Niger-delta hagyományos életmódot folytató, kisebbségi törzsei, agrárgazdaságuk tönkremenetele folytán, immár képtelenek az önfenntartásra²; Észak-Nigériában pedig a Boko Haram foglalt el három tartományt, egy olyan szekta, amelynek vezetője videónyilatkozatban tudatta hallgatóságával, hogy a Föld lapos...³ Az oktatás hiányosságai következtében Észak-Nigéria emirátusaiban termékeny talajra hull minden olyan világmagyarázat, amely bármi módon választ kínál az egyszerű emberek egzisztenciális kérdéseire.⁴ A keresztény többségű Dél-Nigériában hasonló folyamatok játszódnak le, a különbség csupán az, hogy ott amerikai eredetű karizmatikus szekták hódítanak kézzrátéttel. (A nigériai *Nollywood* jó néhány filmje ábrázol olyan jeleneteket, ahol a főhős az animista hitvilág gonosz erőinek játékváá válik, pl. békává változik – ám csupán addig, amíg a karizmatikus lelkész kézzrátéttel ki nem űzi belőle a gonoszt).⁵ A boszorkányhit a Nigériában

neofita *vahabita* iszlám és a szintén újszülött neoprotestáns térítés légkörében egyre erősödik, előfordul boszorkányüldözés is, s a vallási közösségek közötti összecsapások mindennaposak.

Mindezek miatt sokan temetik a nigériai rendszerkritikai mozgalmakat, mint a „halva született” *nigériai felvilágosodás* különös eredményét, s mint olyan jelenséget, amely – úgymond – legszebb pillanataiban sem rejtett értékeket sem a helyi mozgalom, sem az egyetemese emberi kultúra, vagy specifikusan a marxista gondolkodás számára. Még az afrikai ellenállási mozgalmak olyan marxista kutatói is, mint Leo Zeilig, ambivalensen viszonyulnak a nigériai marxizmus elméleti státusához.⁶ A nigériai társadalom más ismerői részéről ugyanakkor olyan szempontok merülnek fel, amelyek a nigériai *szakszervezeti mozgalom*, sőt, a nigériai *munkásmozgalom* erejét tanúsítják. Ezek néha a legváratlanabb kérdések kapcsán és a legváratlanabb szerzők tollából merülnek fel. John Campbell, az Egyesült Államok volt nigériai nagykövete – aki jelenleg a *Council on Foreign Relations* kutatócsoport Nigéria-specialistája – „Nigéria tánc a szakadék szélén” című könyvének végkövetkeztetésként úgy véli: az országban nem zárható ki „egy Fidel Castro-típusú vezető” színrelépése.⁷ Campbell, aki világviszonylatban a legtöbbet hivatkozott Nigéria-kutatók egyike, *persona non grata* az országban, mivel művében az ország részekre szakadását valószínűsíti (e folyamat a Boko Haram kalifátusának előrenyomulásával valójában már meg is kezdődött).

Hasonlóan váratlan jelenségnek tűnhet, amikor a kapitalizmus bűnözői vadhajtásairól jól ismert országban milliós tömegeket megmozgató sztrájkok bénítják meg a szélsőségesen neoliberális kormány működését. 2012 januárjában az *Occupy Nigeria* mozgalom – a szakszervezetek segítségével – a benzin állami támogatása eltörlésének hírére milliókat tudott az utcára vinni. A tüntetессorozat vetekedett az 1945-ös, az 1964-es, az 1981-es, és a 2003-as általános sztrájkokkal, amelyek minden esetben nagyon komoly kihatással voltak Nigéria köztörténetére (az első a gyarmati felszabadulás, a második az első köztársaság bukása, a harmadik a demokrácia kivívása érdekében vívott harcok, a negyedik pedig a benzinár letörése kapcsán).

A benzinár ügye Nigériában jóval túl mutat európai jelentőségén. A benzin árába beépített állami segély (*subsidy*) ugyanis az egyetlen olyan támogatás, amelyet az egyszerű állampolgár a nigériai államtól kap. Az országban nincs ingyenes állami oktatás, egészségügy, az utak romokban hevernek, a közbiztonság pedig annyira alacsony szintű, hogy leginkább a polgárháborús Kongóhoz lehet hasonlítani (a városokat összekötő utak útonállók kezében vannak). Mivel a nigériai átlagpolgár (piaci kofa, cseléd, gazdálkodó, biztonsági őr, rakodómunkás stb.) havi jövedelmének körülbelül felét-egyharmadát a munkahelyére való eljutás teszi ki, a benzin árába beépített támogatás megvonása a többség anyagi ellehetetlenülését kiváltó

lépés lett volna. A kormány 2012 januárjában a támogatásmegvonást a szokásos érveléssel indokolta, hogy a *subsidy* megszüntetése esetén ezeket a forrásokat utak, kórházak és iskolák építésére lehetne felhasználni (e propagandaszólam hamisságáról azonban nem kellett meggyőzni az ország lakóit). A benzinár-felkelés megbénította Nigéria közlekedését, nem jártak a buszok, nem üzemeltek a repterek, s mivel a kőolajszektor szakszervezetei nem minősülnek stratégiai ágazatnak, a kormány kénytelen volt eltűrni a dolgozók munkabeszűntetését. A hatalom végül, több hetes bizonytalanság után, engedni kényszerült.

A rendszerkritika alapon álló pártok alacsony támogatottsága természetes következménye ama helyzetnek, hogy a választások vérontás közepette, megfélemlítések s politikai banditizmus körülményei között zajlanak le. Az északi emírek, és a déli „keresztapák” ellentünetök és „ellenszavazók” tömegeit viszik az utcára, és a pártok működésére vonatkozó alkotmányos rendelkezések sokszor eleve kizárják, hogy olyanok is megmérthessék magukat, akik nem tudnak költséges pártirodákat üzemeltetni az összes régióban. A baloldali erők relatív gyengesége ellenére van olyan tartomány – Edo állam – amelynek kormányzója, Oshiomhole, korábban az országos szakszervezeti szövetséget vezette.

A rendkívül nehéz körülmények között működő baloldali pártok mellett azonban a marxizmus mint kulturális jelenség is jelen van Nigériában. Ahogyan például a két világháború közötti Magyarországon – a mozgalom politikai gyengesége ellenére – föltűnően sok kvalitásos művész vagy újságíró volt marxista, akként a mai Nigériában is számos vezető újságíró, prózaíró, társadalomtudós vagy zenész következetesen marxista – természetesen a szó igen sokféle értelmében, hiszen találunk közöttük trockistkat, maoistákat, feminista marxistákat, a kelet-európai típusú marxista-leninista körök örököseit, valamint NGO-kban tevékenykedő, elkötelezett baloldali szocialdemokratákat és baloldali keynesianusokat egyaránt. A nigériai prózaírók közelmúltban elhunyt doyenje, Chinua Achebe, a PRP (*People's Redemption Party*) tagja, majd elnöke volt az 1980-as években (A párt ma is létezik: Észak-Nigériában ők jelentik a legnyersebb viszonyok egyetlen alternatíváját, nagyrészt marxista alapon). A nigériai irodalom marxista hagyományait napjainkban Ifeoma Okoye író nő folytatja *Negyedik világ* című, világhírű regényével. Fela Kuti szintén világhírű nigériai afrobeat énekes édesanyját, Olufunmilayo Ransome-Kutit, a feminista marxizmus nigériai megalapítóját Olusegun Obasanjo katonái az ablakon hajították ki, amikor fel mert lépni a diktátor ellen.⁸ (Az énekes édesanyjának tragikus halála megrázta, s egyúttal katalizálta is a mozgalmat.) Természetesen nem ő volt a mozgalom elleni kormányzati fellépések egyetlen halálos áldozata: a vérontás a negyvenes évektől kezdve szinte folyamatos.

Felmerül a kérdés, hogy milyen helyet töltenek be a nigériai marxista gondolkodók a nem európai episztemikus pozíciójú társadalomtudományban. Volt-e (van-e) a nigériai marxizmusnak Frantz Fanonhoz vagy Ranajit Guhához mérhető óriása? Nos, kimondhatjuk: *nem volt*. A *Subaltern Studies* csoport, vagy Fanon eredményei jóval mélyebben hatottak a nemzetközi baloldali eszmetörténetre, mint arra bármelyik nigériai gondolkodónak esélye lehetett. Olcsó lenne a kérdést arra redukálni, hogy Spivak s más szubaltern gondolkodók Amerikába települtek át, s az ottani feltételrendszer mellett egyszerűbb volt részvételük a globális diskurzusban. Ez önmagában igaz volna, ám például Fanon, mint tudjuk, nem ment az USA-ba, ellenkezőleg: a legnehezebb körülmények között dolgozott Algériában. Amikor Slavoj Žižek azt mondja, hogy a *Subaltern Studies* néhány ügyes indiai gondolkodó „megélhetési trükkje”, talán túl messzire megy a kritikában. Ugyanakkor a *Subaltern Studies* csoport nyelvi virtuozitása, amely nagyon csábító, és hatalmas olvasótábort szerez nemelyiküknek, sajátos eszméi hatásokat is kitermelt. Példaként említeném meg, hogy Gayatri Spivak, Guha egykori szerzőtársa, a *Nationalism and the Imagination* című munkájában széles gesztussal mutat rá, hogy ugyan ő egyetért Eric Hobsbawmmal abban, hogy nemzet nincs nacionalizmus nélkül, viszont nem lokalizálja a nemzetet a (késő) XVIII. századra, hanem elkerülve minden kronológiai megfontolást, közli, hogy a nemzet eredete a „reproduktív heteronormativitás”, más szóval az *anyaöl*... Azt hiszem, Spivak ezáltal visszatéríti a marxizáló gondolkodás eszközeit a nacionalista, sőt, az etnicista mítosz körébe. Talán az sem véletlen, hogy az indiai baloldal azt veti Gayatri Spivak szemére, hogy a *Hindutva* számára *is* hasznos ideológiát alkot.

A nigériai marxisták 1976-tól (az Adebiji-ítélet óta) 1999-ig, az illegálitás körülményei között, döbbenetes mindennapi problémáknak kitéve próbáltak meg dolgozni. Az országban nincs áram, rendkívül korlátozott az internetkapcsolat, s a nemzetközi cégek nem szállítanak az országba könyveket. Ezt szem előtt tartva mondom, hogy, noha természetesen fontos kérdés, hogy gondolkodók valamely csoportja részt vesz-e a globális diskurzusban, ám ennél alighanem még fontosabb, hogy sikerül-e saját társadalmuk számára releváns kérdésfeltevéseket, megoldásokat felvetniük. Szükségesnek tartom itt Lukácsot idézni, aki 1971-ben így fogalmazott: „[...] a kolonializmus lerázására törekvő, gazdaságilag visszamaradott népek mindaddig nem tudták tudományos (marxista) módon elemezni saját gazdasági fejlődésüket [...], és ezért – helyes felismerések híján – nem tudhattak rálépni a fejlődés olyan útjaira, amelyek tárgyilag megfelelnek sajátos viszonyaiknak.”⁹ Elmondhatjuk, hogy ez az elemző munka Nigériában 1971-et követően megtörtént: olyan gondolkodók, mint Bade Onimode és Edwin Madunagu, marxista módon elemezték saját térségük politikai gazdaságtanát (hogy egy ilyen elemzést „tárgyi elemzésnek” tekintünk-e, az természetesen saját

értékpreferenciáinktól függ). Röviden azt is meg kell említenem, hogy a nigeriai marxizmus legjobbjai soha nem szerették volna lemásolni a kelet-európai vagy éppen a kubai létező szocializmust. A dolgozó önszerveződéses trockista ideálja (pl. Madunagu részéről), illetve a neokoloniális világgazdasági függés felszámolásának igénye (Bade Onimode esetében) ennél sokkal fontosabb ideológiai szempontnak és célnak látszanak. A kőolajkincs helyi felhasználása, az import korlátozása és a luxusfogyasztás helyett a gépgyártás szolgálatába állítása, az ország ásványkincseinek államosítása, a kötelező oltások, a kötelező és ingyenes iskoláztatás, a „színvak” és anti-eticista politika a kisebbségek országos és helyi védelmével, illetve a női egyenjogúság számítanak a legfontosabb követeléseknek.

A jelenlegi helyzetet csak Nigéria társadalmi és gazdasági fejlődésének (stagnálásának, részben visszafejlődésének) alapján, a folyamatok történetiségében kísérlelhetjük meg megérteni. Jelen írásban az a célunk, hogy bepillantást engedjünk Nigéria baloldali mozgalmainak történetébe. E mozgalmak története egyben az ország marxista és baloldali pártjainak és gondolkodóinak története is, hiszen ezek a gondolkodók nem légyüres térben hatottak, hanem a társadalmi küzdelmek aktív résztvevőiként.

A baloldali mozgalmak a gazdaság modern szektoraiban fogantak. Az európaiak gyarmati behatolása előtt a mai Nigéria területén nem létezett bérmunka. A közösségi munkavégzés természetesen nem jelentett egyenlőséget: a közösség tagjai nemek, életkori csoportok, és hagyományos címek, valamint a titkos társaságokhoz való tartozás eredményeképpen eltérő arányban részesültek a javakból. A pusztá létfenntartást lehetővé tevő termelésen túlmenő többlet háborúk során, reprezentációs célokra, illetve közösségi ünnepek során költötték el/ használták fel. A többlet egyéni felhalmozása a közösség szemében megengedhetetlennek számított. A mindennapi munkavégzés közösségi alapon történt: a csoport minden munkaképes tagja naponta más földjén dolgozott, akinek ennek fejében a közösség összes tagját etetnie-itatnia kellett. A gyermekek ingyen dolgoztak szüleik birtokán, a faluközösség tagjai ugyancsak ellenszolgáltatás nélkül szolgáltak a falu főnökének földjén. A portugálok megjelenése kezdetben csupán annyiban módosított ezen az alapképletben, hogy őrjási keresletet támasztott a rabszolgák iránt, ám a bérmunka intézménye ekkor sem honosodott meg: erre a XIX. századig, az angol behatolásig kellett várni. (Dokumentálhatóan először Mungo Park, a híres felfedező alkalmazott bérmunkásokat teherhordóként és tolmácsként. A XIX. század végére különösen a teherhordók iránt nőtt meg a kereslet, mert az országban élő európaiak – mint a kínai császárság mandarinjai – gyaloghintókon cipeltették magukat.¹⁰)

A baloldali mozgalom gyökerei egyértelműen a nigériai gazdaság modern szektoraihoz, a bérmunkában alkalmazottakhoz nyúlnak vissza.

Az ellenállás a szakszervezetek mellett bizonyos mértékig a gyarmati alkalmazotti, később ügyvédi/hivatalnoki/kereskedői réteg köreiből talált szószólókra. Semmilyen jel nem mutat arra, hogy a nigériai baloldali mozgalmak bármilyen módon a formális szektoron kívüli, hagyományos önellátó gazdálkodást folytató körökből lennének eredeztethetők. Az angolok számára kezdetben rendkívül problematikus volt az önellátó gazdálkodásban és a faluközösségekben szocializálódottak bérmunkára kényszerítése – ám enélkül a gyarmati rendszer kiépítése, a terület gazdasági kizsákmányolása lehetetlen lett volna. A vasutak, kikötők, utak, az egész gyarmati infrastruktúra a pálmaolaj, a kakaó, a gyapot és a földimogyoró „kiszivattyúzása” érdekében jött létre. Kezdetben Sierra Leonéból, az Aranypartról (a mai Ghánából) és Libériából hoztak munkásokat, majd később indiaiakat hajóztak be, ám így sem tudták biztosítani a kellő számú fizikai munkást az infrastrukturális fejlesztésekhez: ekkor kezdtek élni a kényszermunka „jól bevált” eszközével. Ehhez délen kezdetben főnököktől, északon emírektől kértek dolgozókat, gyakorlatilag *rabszolgákat* (noha bért fizettek nekik, nem volt szabad munkahelyüket elhagyni).¹¹ 1926-ban bevezették a kötelező pénzbeni adózást, mégpedig kizárólag brit fizetőeszközzel, s egyúttal kivonták a forgalomból az összes forgalomban lévő helyi pénzt (kauricsiga stb.) Ezzel az eszközzel végül sikeresen terelték be a hagyományos társadalom falusi gazdalkodóit a bérmunka világába. Az elit szintjén, érdekes módon, ez hasonlóan nehezen működött: délen az első püspökök árva, visszatelepített rabszolgák gyermekei (mint Samuel Ajayi Crowther), északon pedig az első középiskolai diákok szintén hercegi uraik helyett iskolába küldött patriarchális rabszolgák (mint Sir Abubakar Tafawa Balewa, a független Nigéria első miniszterelnöke).

Az első sztrájkot az országban vasútépítő munkások szervezték 1921-ben. Ugyan délen már 1912-ben megalakult a köztisztviselők szakszervezete (Henry Libert vezetésével), a köztisztviselők szakszervezetei egészen a század közepéig kimaradtak a sztrájkokból: a köztisztviselői kar elit pozíciója nem tette lehetővé a sztrájkot. A harmincas években megalakultak a gyarmat nagy szakszervezetei: a tanárok, a dokkmunkások, a vasúti dolgozók országos érdekvédelmi ernyőszervezetei. Ekkor tűnik fel Michael Imoudu, az 1945-ös országos sztrájk fő szervezője, és a hatvanas évek nagy baloldali mozgalmainak egyik hőse is. A negyvenes években megalakulnak a legfontosabb nigériai etnikai csoportok pártjai: az igbo NCNC (National Convention of Nigerian Citizens), az északi, hausza NPC (Northern People's Congress), illetve (már 1951-ben) a joruba AC (Action Group). A marxizmussal érintkező baloldali csoportok 1946-ban, északi bázissal, szintén megalakítják szervezetüket, a NEPU-t (Northern Elements Progressive Union), amely 1978-ban PRP (People's Redemption Party) néven születik újjá: ez az a párt, amelynek elnöke a nyolcvanas évek elején Chinua Achebe író lesz.

A baloldalnak a regionális törekvéseken és a szakszervezetieken kívül fontos forrása volt a feminista törekvésekre koncentráló csoport. 1928–1929-ben az *Abai* felkelés, avagy a „nők háborúja” a közvetlen adózás bevezetése ellen volt az első kimondottan női megmozdulás. Olufunmilayo Ransome-Kuti már 1944-ben megszervezi az első feminista női klubot Abeokutában, aminek képviselőtében 1947-ben csatlakozik a szovjet háttérű Nemzetközi Nőszövetséghez.¹² Ransome-Kuti politikai kapcsolatai és harca az ország neokolonialista rendje ellen rengeteg támadásnak tette ki őt; végül ezek vezettek erőszakos halálához is.

Nigériaiak a marxizmus elméletével legelőször a harmincas években találkozhattak. Frank Macaulay – Herbert Macaulay újságíró, „a nigériai nacionalizmus atyjá”-nak fia – már 1930-ban részt vett a *Néger Munkások Nemzetközi Kongresszusán* Hamburgban (ezt a kongresszust George Padmore, a Komintern egyik vezetője szervezte, aki ekkoriban a moszkvai Kremlben lakott. Padmore 1934-ben szakít a Kominternnel, s a pánafrikai ideológia egyik kidolgozója lesz).¹³ A francia gyarmatokon az 1940-es évek elején sorra alakulnak meg kommunista tanulócsoporthok (Abidjan, Bamako, Conakry, Dakar), és az első marxista pártok (Kamerun). 1943-ban nigériai diákok szolidaritásukat kifejező levelet küldenek Moszkvába. A háború vége felé szovjet részről megkezdik illegális marxista irodalom Nigériába küldését. A marxista művek legfontosabb kiadója Peter Ayodele Curtis Joseph lesz. Tevékenységét Moszkvában annyira fontosnak tartották, hogy Joseph később Lenin Békédíjban részesül.¹⁴

1945-re a gyarmati rendszer rendkívül népszerűtlenné, a nemzeti felszabadító agitáció pedig egyre erőteljesebbé vált. Az 1945-ös általános sztrájk megbénítja az ország infrastruktúráját, és országos hírnevet szerez Imoudunak, a szakszervezeti vezetőnek. Az Azikiwe tulajdonában lévő lapok (*Daily Comet*, *West African Pilot*) propagandát folytatnak a gyarmati rendszer ellen, a nemzeti függetlenségért. A lapoknál dolgozó fiatal újságírók, szakszervezetiek és mások megalapítják az ún. Zikista Mozgalmat („Zik” Azikiwe beceneve), ám nem sokáig maradnak a névadó gyámsága alatt, hamarosan nála radikálisabb követelésekkel lépnek fel. (A mozgalom vezetői Anthony Enahoro, Nduka Eze, Ikenna Nzimiro és Mkwugo Okoye). Nzimiro később világhírű antropológus, a biafrai szeparatista mozgalom marxista szárnyának egyik vezetője, marxista gondolkodó lesz; Okoye marxista esszéi és belletrista *oeuvre*-jének nagyobb terjedelmű dokumentumai szintén Angliában jelennek majd meg az 1970-es években.)

Azikiwe a negyvenes évek végén azt híreszteli, hogy a britek meg akarják gyilkolni. Bár ez a „pár”-akció sikeres, ugyanakkor el is idegeníti a mozgalom komoly fiataljait. 1946-ban Nduka Eze országos körúton propagálja a nigériai függetlenség eszméjét. 1947-ben az indiai függetlenség híre újabb muníciót ad a mozgalomnak. 1948-ban

a zikista mozgalom vezetősége „direkt akciók” szervezését fontolgatja: ekkor Enahorót letartóztatják, s bíróság elé állítják. 1949-ben a szervezet kapcsolatot keres *Nagy-Britannia Kommunista Pártjával*. Imoudu ekkorra már a mozgalom tagja. Az Iva-völgyi bányászok angolok általi lemészárlását (1949) követően, a zikista szervezetet betiltják (1950). A vezetők börtönbe vetése után Azikiwe megtagad minden közösséget a letartóztatottakkal – így lehet belőle a Nigériai Köztársaság első elnöke, és a brit koronatanács tagja.¹⁵

Az ötvenes években a szakszervezetek vezetésében mind a nyugatbarát, mind a szovjet irányultságú elem jelen volt, állandósítva a konfliktust. Imoudu az 1950-es években hol a legerősebb szakszervezeti szövetség elnöki székében (ANTUF), hol pedig börtönben ült, miközben brit részről (a munkáspárti kormány idején is) általában jellemző maradt az antikommunista politika.

Az első marxista pártcsíra Nigériában az 1945-ös *Talakawa Párt* volt (a szó jelentése hausza nyelven: „köznép”), Amanke Okafor vezetése alatt. Több sikertelen kísérlet után végül 1952-ben alakul meg Samuel Iroku irányításával az *Egyesült Dolgozók Pártja* (UWP), amelynek már illegális pártlapja is van. A szervezet a brit kommunista párt és a Szovjetunió egyetértésével, ám szervezetileg azoktól függetlenül működött. Az 1950-es évek elején tudott néhány diák először eljutni Kelet-Európába (köztük a prágai Károly Egyetemre), szintén illegálisan.

1960-ban Nigéria hivatalosan függetlenné vált, az ország nyugati gazdasági kapcsolatai azonban fennmaradtak. Hogy ezek a gazdasági kapcsolatok mit jelentettek, arra rávilágít az a tény, hogy 1939-ben egyetlen cégcsoport, az *Unilever* kezében volt a nigériai export 80%-a.¹⁶ A politikai gazdaságtan tankönyvi esete lehetne, ahogyan a brit cégek működtek a gyarmati országban (különösen a brit birodalmi preferenciák rendszerének bevezetésétől, 1932-től kezdve). A függetlenség ezen csupán annyiban változtatott, hogy lehetővé tette nyugatnémet vagy francia cégek térfoglalását is. A nyugati nagyvállalatok szerepe az ország gazdasági életében strukturálisan állandó: a gyarmati függést bizonyíthatóan neokolonialista függés váltotta fel. A hetvenes évektől, amikor elkezdik kitermelni az ország rendkívül jó minőségű kőolajkincsét, az amerikai függés erősödik, ám folyamatosan jelen vannak brit és holland cégek (Shell, BP, Chevron), illetve az olasz Agip is. E cégek nigériai működésük módszereiben a rablólovagok morálját a harmincéves háború martalócainak brutalitásával ötvözik. A Niger folyó deltája (amely korábban rabszolgavadászok terepe volt), az 1970-es évektől az olajkitermelő cégek birodalma. E cégek a delta hatalmas térségét olajtól szennyezett, posztapokaliptikus horrorfilm-díszletté változtatták. A régóban mezőgazdasági tevékenység folytatása az olajszennyezettség miatt lehetetlenné vált, miközben az olajbevételek a központi költségvetésbe folytak be, s a helyiek számára

semmilyen érezhető javulást nem hoztak. A német *Julius Berger* útépitő cég hatalmas profitja, egyes libanoni üzletemberek vagy izraeli biztonságtechnikai cégek remek üzletei a független Nigéria vezető politikai köreivel széles körben ismertek.

A Nigéria függetlenségét tárgyalások útján elérő körök – Azikiwe igbo üzletemberei és Balewa északi emírjei – „a szabad világ” számára valóban ideális „felszabadító” nemzeti burzsoáziát jelentettek. A szovjetekkel szembeni ellenszenvük odáig ment, hogy évekig tartott, amíg egyáltalán engedélyezték szovjet nagykövetség megnyitását, később pedig korlátozták a szovjet diplomáciai járművek számát, megtiltották kelet-európai ösztöndíjak elfogadását és diákok beutazását a szocialista országokba. (Ennek ellenére – kezdetben hamis ghánai útlevelel – sok százan jöttek térségünkbe.) A nigériai marxista mozgalomban résztvevőket a Szovjetunió vagy Kína ügynökeiként s a nigériai életmód ellenségei gyanánt tüntették fel stb. Az igazság ezzel szemben az, hogy a nigériai kommunisták többsége nem tanult Kelet-Európában, sokan közülük soha nem jártak Moszkvában, némelyek pedig eszmei szempontból is teljesen független utat jártak be. Kezdetben természetesen hatottak rájuk a marxizmus klasszikusai és a nagykövetség propagandaanyagai is, ám hamar kialakultak a független nigériai marxista gondolkodás iskolái. A hetvenes években már olyan jeles személyiségekkel találkozhattunk, mint Edwin Madunagu, aki ma is trockista-újbaloldali marxista, s aki az 1970-es évek közepén kommunát hozott létre a vadonban. Madunagu 1989-ig nem is járt a Szovjetunióban, Eskor Toyo pedig, bár Varsóban járt egyetemre, s lengyelül írt könyvet a keynesiánus gazdaságméletről (!), ám Nigériába hazatérve önálló maoista-trockista irányvonalat alakított ki, erős nyitottsággal Chinua Achebe pártja, az északi PRP iránt. Az 1980-as évekre trockista feministáktól (Bene Madunagu, Molaru Ogundipe-Leslie) az észak-koreai a *dzsucse*-eszme által megérintett szerzőkig (Niyi Oniororo) a nigériai marxisták között szinte minden elképzelhető árnyalat megtalálható volt. Ez nemcsak önmagában érdekes körülmény, hanem azt is bizonyítja, hogy a nigériai marxizmus nem valamilyen harmadik világbeli kiszolgáló mozgalom terméke, amelynek egyedüli értelme a szovjet, kínai vagy kubai támogatás, know-how, orvosi segítség, esetleg éppen ösztöndíjak kieszközlése – ezt a sommás véleményt fogalmazzzák meg ugyanis egyes jobboldali történészek (Hakeem Tijani), sőt, olykor baloldali elemzők is.

A nigériai marxizmus, véleményem szerint, a nigériai társadalmi valóság talaján, annak ellentmondásaiból keletkezett *rendszerkritikus* mozgalom (amelynek szerves része a mozgalom intellektuális szárnya is). Hogy Kína kapitalista fordulata és a Szovjetunió megszűnése után Nigériában továbbra is vannak marxista gondolkodók, marxista pártok és erős baloldali szakszervezetek, az azt bizonyítja, hogy e mozgalom aktív, progresszív és hiteles leképeződése Nigéria társadalmi

harcainak, s nem tekinthető valamiféle szovjet pénzen kifejlesztett mesterséges képződménynek. Ama tény, hogy a Szovjetunió egészen a peresztrojkáig támogatta a nigériai munkásmozgalmat, nem változtat e képleten, annak ellenére sem, hogy az afrikai kontinensen, persze, bőven akadtak ellenpéldák is (Guinea vagy Etiópia „szocialista fordulata” például elképzelhetetlen lett volna erős szovjet támogatás nélkül).

Az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején a Szovjetunió nemzetközi presztízse zenitjén állt: a második világháborúban aratott győzelem, a szputnyik-sokk és a szovjet gazdaság gyors növekedése a Szovjetuniót rendkívül vonzóvá tették a harmadik világban. Egyidejűleg az USA déli államaiban a feketéknek de facto nem volt szavazati joguk, s faji alapon szegregáltak voltak a mosdók, az iskolák, az egyetemek, a helyi es helyközi buszok. Érthető hát, hogy a marxizmus elméleti irodalmán túl a Szovjetunió gyakorlati eredményei is hatottak a nigériai marxizmus megjelenésére. Az afrikai elit szemében különösen vonzóak voltak a szovjet modernizáció közép-ázsiai eredményei.¹⁷

Nigéria államfője 1963-ig az angol királynő, 1963 óta pedig az ország köztársaság. 1964-re – részben a függetlenséggel kapcsolatos felfokozott várakozások utáni csalódás, részben a gazdasági helyzet és az előretörő északi hausza hatalmi monopólium miatt – olyan fokú elkeseredés lesz úrrá, hogy Sidi Khayam országos sztrájkot hirdet. 1966-ban az igbo etnikumú Ironsi tábornok puccsa végez az első köztársaság vezetőivel. Az 1963-tól 1966-ig tartó időszakban működik a legnagyobb hatású marxista-leninista párt, a Tunji Otegbeye által jegyzett *Nigériai Szocialista Munkás és Parasztpárt* (SWFP). Otegbeye Angliában végzett orvos, aki a szovjet támogatás évtizedeken keresztül „elosztója”. Esetében egyáltalán nem beszélhetünk sem elméleti munkásságról, sem pedig arról, hogy marxista „meggyőződése” független lett volna a szovjet támogatástól. A kelet-európai rendszerváltás után ugyanis Otegbeye egy rendi szervezet, a joruba Vének Tanácsának tagja lesz. Otegbeye ünnepelt táncos, a mozgalom gyakorlatias szervezője volt, aki a hatvanas-hetvenes években szeretett eljárni mind a szovjet, mind a kínai KP kongresszusaira. A politikust részben szakszervezeti erők támogatták – Imoudu kivételével, aki riválist látott benne –, részben a kisebbségi *tív* etnikum tagjai, akik pártjában országos kitörési lehetőséget láttak. Otegbeye fő szövetségesei a pártban Wahab Goodluck és Samuel Ukpeme Bassey voltak. A trockista csoport Eskor Toyo vezetésével kivált a pártból, s Ola Oni közigazdász és mások is követték.

A Nigéria-szerte gyilkos pogromok célpontjává váló igbo etnikum tagjai – miután Ironsi tábornok puccsa megbukott, s helyette Yakubu Gowon északi erői vették át az ország irányítását – Chukwuemeka Odumegwu Ojukwu vezetésével végül kiválnak a szövetségi államból, és délkeleten megalapítják a független *Biafrát*. A szövetségi erők szembeállják magukat Franciaország (akkoriban és mindmáig a térség

regionális nagyhatalma)¹⁸ ellenzésével; a britek és az amerikaiak pedig kívárnak. A Szovjetunió ekkor – geopolitikai megfontolásokból – vállalja a szövetségi erők fegyverszállítójának szerepét¹⁹, noha korábban inkább Awolowo joruba erőivel szimpatizált. Az északi dominanciájú szövetségek támogatása a Szovjetunió külpolitikai érdekeit tekintve mindenképpen hiba volt, hiszen a győztes szövetségek angolszász irányultságú külpolitikájában később egyáltalán nem történik elmozdulás. Otegbeyét bebörtönzik, s 1976-ban nagyszabású antikommunista kirakatperben, az *Adebiyi*-tárgyalással tesznek pontot bármiféle szovjet relációjú „olvadás” végére. Otegbeye, bebörtönzése ellenére, természetesen kitart a szövetségek oldalán, ám a biafrai oldalon is vannak marxisták: Ikenna Nzimiro a biafrai állami propaganda vezetője, aki később elemző művet ír a biafrai konfliktusról, mint a burzsoázia különböző csoportjai közötti harc következményéről. (E könyv unikum abból szempontból, hogy egyértelműen elutasítja az „etnikai alapú konfliktusok” toposzát, és rendkívül érdekes tanulságokkal szolgál a polgárháború értelmezéséről.²⁰) Annak ellenére, hogy 1966-ban az SWFP-t a többi politikai párttal együtt betiltották, Otegbeyének megengedték, hogy Ladákat és kelet-európai autó-alkatrészeket forgalmazzon... Ez az epizód a szovjet–nigériai viszony jobboldali elemzőinek kedvence: lám-lám, a szovjetek a kommunista párt vezetőjének koncot vetettek oda.²¹ Csakhogy nigériai kontextusban világos, hogy ez a támogatás alig fedezte a párt működési költségeit, és semmiképpen nem hasonlítható azokhoz az előnyökhöz, amelyeket az etnikai alapú pártok vezetői élveztek. Mindez annak ellenére igaz, hogy Otegbeyét természetesen semmiképpen nem tekinthetjük valamiféle mozgalmi hősnek.

1968-tól Jorubaföldön két éven át húzódik az *Agbekoya-felkelés*. A terménydepók körüli visszelések következtében kirobbant parasztlázadás volt abból a szempontból tekinthető különlegesnek, hogy nem degenerálódott semmilyen etnikai törésvonal mentén. A mozgalom vezetői sikeresen léptek fel a szövetségi Nigéria képviselőivel szemben, s azt a kormányzatnak végül csak Awolowo szabadon engedésével, a tradicionális joruba politikai megoldások szellemében sikerült leszerelnie. Ola Oni marxista közigazdást a felkelés szításával gyanúsították, s emiatt megfigyelés alá helyezték.

Yakubu Gowon katonai diktatúráját először Murtala Mohammed váltja fel „katonai államfőként” (*military head of state*, 1975–1976), majd utóbbi meggyilkolását követően kerül sor Olusegun Obasanjo első katonai kormányzatára (1976–1979). Murtalát ma Nigériában hősként tisztelik. Chinua Achebe nyomán közismert az a történet, amely szerint uralma alatt az ország hivatalnokainak reggel fél nyolcra be kellett járniuk a munkahelyükre (ami meghökkentő eredménynek számított az országban, hiszen a köztisztviselők, köztudomás szerint, csak pezsgőzni, tévét nézni, illetve alkalmi légyottjaikat bonyolítani mennek be hivatalukba, de inkább csak délután). Hogy Murtala valóban

átalakította volna-e az ország komprádor típusú gazdasági berendezkedését, ezzel kapcsolatban csupán spekulációkra hagyatkozhatunk: Niyi Oniororo szerint igen (s szerinte éppen ezért kellett meghalnia), Edwin Madunagu szerint viszont nem (eszerint halála épp annyira volt értelmetlen, amennyire egy puccsista halála egy másik puccsista kezétől értelmetlen lehet). Suka Dimka ellenpuccsa ugyanakkor sikertelen volt, és Murtala Mohammed helyettese, Obasanjo vette át a hatalmat. Obasanjo diáktüntetőket öletett meg, kivégeztette Olufunmilayo Ransome-Kutit, ám végül önként átadta a hatalmat egy demokratikusan megválasztott elnöknek. 1971-től kezdve a diáklázadások, egyetemi tüntetések általánossá váltak az országban és különösen a hetvenes években, a katonai kormányzás körülményei között, amikor is az ellenállás legfontosabb formáját képezték.

Bár 1978-tól a pártok újjáalakulhattak, csak két kimondottan szocialista formáció jött létre: a Munkások, Farmerek és Fiatalok Szocialista Pártja (*Socialist Party of Workers, Farmers And Youth*), Ola Oni vezetésével, és a Dapo Fatogun-féle Szocialista Dolgozók Pártja (*Socialist Working People's Party*). Az alkotmány elnöki rendszert vezetett be: ekkor vált a nigériai politikai rendszer az amerikai rendszer rossz paródiájává. A nem várt módon felduzzadó köölajbevételek ettől fogva viszont bármely demokratikus választás tétjét anyagi értelemben más kategóriába helyezték át: a politikai hatalom ekkortól egyúttal az olajbevételekhez való hozzáférést is jelenti. Bár a bevételeket elvben népességarányosan osztják el a tartományok (államok) között fejlesztési célokra, de facto viszont nagy részük a központi kormányzat és a jegybank vezetőinek zsebébe vándorol. A növekvő zsákmány ígérete addig nem tapasztalt brutalitást vitt a pártharcokba. Mindez a legbaloldalibb nem kommunista párt, a PRP (*People's Redemption Party*) helyzetére is érvényes: Mallam Aminu Kano pártja az elmaradott, az angolok által közvetett módon (vagyis az emíreken keresztül) kormányzott északon az utcán is össze kellett mérje erőit az emírek zsványával. A nigériai emírek erőit a BBC néha megpróbálja ugyan olyan színben feltüntetni, mintha kultúramegőrző szerepük lenne (hasonlóan az *ancien régime* arisztokratáihoz vagy India rádzsáihoz)²², ám Észak-Nigéria urai nem erről ismertek, hanem arról, hogy a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásában nem ismernek határokat: alattvalóik földjeit elkobozzák, az özvegyeket kifosztják stb. Az emírségek mindmáig törvényes jogokkal rendelkeznek, s jogosítványaik a Nigériában elfogadott „helyi jogszokás” része. A kiskirályi rendszer lebontására tehát, amely például Indiában 1970-ben elnöki döntéssel történt meg, Nigériában a mai napig nem került sor.

A PRP 1979-ben két kormányzói széket nyert el, Kanóban – ahol Balarabe Musa foglalta el a tisztséget – és Kadunában (itt Mohammed Abubakar Rimi lett a kormányzó). Musát az állam parlamentje *impeachment*-procedúrának vetette alá. Rimi megpróbált rendkívül

szerény reformprogramot megvalósítani: felülvizsgáltatta a jogszokás alapján álló ügyek lefolytatását a nigériai állami jog alapján, és csökkentette a feudális jószágadót. Az emír azonban ezeket a lépéseket szélsőséges kommunista felfogatásnak minősítette, s banditákat küldött Rimire. Az ügy pártszakadást okozott a PRP-ben: Aminu Kano az emír, mások Rimi oldalán avatkoztak be.²³ (Eskor Toyo és Yusufu Bala Usman, a nehezen kategorizálható északi marxista történész, Rimit támogatták.) Muhammadu Buhari 1983-as puccsa azután véget vetett e kezdeményezéseknek.

Az 1979-es rendszer lényegéhez tartozott az a rendelkezés is, amelyre még 1978-ban került sor, s amely rendelettel olvasztotta egybe a nigériai szakszervezeteket. Az új szervezet, amely a Nigériai Munkás Kongresszus (*Nigeria Labour Congress*, NLC) nevet kapta, ma is fennáll; tagsága jelenleg négy millióra tehető. (Nigéria lakosainak száma a szakirodalomban 120 és 180 millió között ingadozik; megbízható adatok nem állnak rendelkezésre.) E négy millió dolgozó valószínűleg a negyven millió, formális szektorban dolgozó alkalmazott tíz százalékát teszi ki.) A szervezet első elnöke Hassan Sunmonu volt, akit ugyan eredetileg „bólogatójánosnak” szántak, ám aki 1981-ben országos sztrájkot szervezett, s többször nyilatkozott úgy, hogy a szervezet végcélja a kapitalizmus meghaladása. Az 1980-as, 90-es években az NLC sokszor volt a katonai diktatúrával szemben fellépők egyetlen legális fóruma. Tagjai egymást ma is „elvtársnak” szólítják, Hassan Sunmonu pedig olyan neves, nemzetközi rangú marxista közgazdászokkal közösen publikál elméleti műveket, mint Bade Onimode. A szervezet először 1987-ben a benzinár kérdésében, 2003-ban és 2012-ban a benzinárba beépített támogatás ügye kapcsán milliókat tudott az utcára vinni.

Miközben a politikai életben eldugultak a részvétel csatornái, a társadalomtudományokban és a művészetekben új marxista generáció jelent meg az országban. Muhammadu Buhari 1983-as rendszere az északi iszlamista embertelenséget a katonai kormányzat összes hibájával ötvözte. Buhari jelenleg az ország elnöke. A köölajár csökkenése és az abból következő gazdasági válság viszont olyannyira megártott népszerűségének, hogy 1986-ban Ibrahim Badamasi Babangida, a „gonosz zseni” vette át puccsal a hatalmat. Babangida kedves ember – annyira, hogy hatalomra jutásakor Politikai Bizottságot hozott létre, amelybe neoliberais közgazdászoktól a trockista Edwin Madunaguig sok mindenkit meghívott, s Pascal Bafyau személyében a szocialista szakszervezeti vezetők számára is elfogadható személyt ültetett az NLC vezető székébe. Babangida azonban nem azért működött együtt trockista gondolkodókkal, hogy javaslataikat beépítse politikájába, hanem hogy leszerelje az ellene, mint puccsista katonatiszt ellen nyilvánvalóan meglévő civil kételyeket. Nem sok idő telt el, s Babangida végigvitte az IMF súlyos szociális következményekkel járó neoliberais

megszorító programját, amely leépítette az állami importhelyettesítő iparosítás minden addig elért eredményét, az ország iparát pedig oly mértékig építette le, hogy ma Nigériában a hagyományos afrikai szövött anyagok is Kínában készülnek. Eközben ő maga milliárdossá lett. A tábornok igyekezett szimulálni a demokráciát: szociáldemokrata pártot hozott létre (amelyben egy ideig Eskor Toyo, Madunagu, Aboyomi Ferreira és Ola Oni is részt vett). A nyolcvanas évek végén azután megszűnt a szovjet támogatás, amit a nigériai szocialista mozgalomban még a trockisták is tragédiaként fogtak fel (szemben például a brit SWP-vel).

1993-ban Babangida végül kénytelen volt engedélyezni a választásokat, ám a nyertes személyével nem szimpatizált, ezért M. K. O. Abiola helyett Ernest Shonekant, egy topmenedzsert tett meg elnökké. Shonekan nem sokáig kormányzott, mert védelmi minisztere, Sani Abacha puccsal megdöntötte hatalmát. Abacha – köztudottan – saját céljaira kb. három milliárd dollárt emelt ki a központi költségvetésből. Országlása Nigériát nemzetközileg elszigetelte, s belföldön a kongói állapotokhoz közelítette. A kilencvenes években a közbiztonság annyira rossz volt Lagosban, hogy a repülőtértől a városig vezető utat ajánlatos volt katonai kísérettel megtenni. 1994-ben tűnt fel a ma is aktív marxista gondolkodó, Femi Aborisade, először Gani Fawehinmi, az ismert emberi jogi ügyvéd pártjában, a *Nemzeti Lelkiismeret Pártban* (NCP).

Abacha 1998-ban szívrohamban halt meg – állítólag egyszerre két indiai prostituált karjaiban (más verziók szerint viszont meggyilkolták). Utóda Abdulsalami Abubakar lett, akinek átmeneti kormánya kilátásba helyezte a rendszer demokratizálását (a szó formális értelmében). 1999-ben választásokat tartottak, s marxista pártok indulását is lehetővé tették. A PRP újjáalakult, és 2000-ben megalakult a *Szocialista Munkások Ligája* (SWL), Abiodun Olamosu, Baba Aye, Femi Aborisade vezetésével. Edwin Madunagu szocialista köre és könyvtára Calabarban szintén fontos rendszerkritikai központtá vált. 2012-ben, az országos sztrájk során tett szert ismertségre Chido Onumah, az *Occupy Nigeria* mozgalom szervezője, Madunagu barátja.

Az 1990-es években a nagy nigériai marxista közgazdász-nemzedék átadta helyét Adebayo Olukoshi és Okwudiba Nnoli körének, akik emigrálni kényszerültek. A nigériai politikai gazdaságtan olyan kiváló művelői, mint pl. Usman A Tar, leginkább a londoni *Review of African Political Economy*-ban, a Ruth First által alapított londoni periodikában publikálnak.

A 2010-es években újra élénkülés tapasztalható a nigériai szocialista mozgalmak szervezőinek körében, aminek a 2012-es sztrájk csak egyik jele volt. 2013-ban jelent meg Ifeoma Okoye nagy sikerű regénye, „A negyedik világ”, amely a legjobb baloldali tradíciók folytatója. Az ország északkeleti részét előzőnlő obskurantista felkeléssel szemben

egyre erősödik azoknak a hangja, akik az etnikai és vallási fundamentalizmusok helyett a ráció és az emancipáció alapján közelítik meg a nigériai politika súlyos kérdéseit. Az ezredforduló óta mind a politikai irodalom, mind a szocialista tematikájú weboldalak száma rendkívüli mértékben megnőtt, s újra érdeklődés mutatkozik a mozgalom iránt az egyetemi diákság körében is.

Ami most már a nigériai marxizmus elméleti jelentőségét illeti: a szakirodalom legnagyobb adóssága talán az, hogy a legtöbb szerző mindeztidáig tagadja, hogy a nigériai marxizmusnak egyáltalán van elmélete, illetve, hogy ez az elmélet méltó a figyelemre. Ez már csak azért is furcsa helyzet, mert az angolszász egyetemi világban az afrikai filozófia az utóbbi évtizedek egyik slágertémája, amelynek érdekében a kontinens bölcséletét megpróbálták népmesékből, orális hagyományokból, antropológiai terepmunka során összegyűjteni és kivonatolni. Az 1960-as évektől nyilvánvalóan létezik politikai filozófia Nigériában; ennek ignorálása rendkívüli elfogultságokról árulkodik. Az a tény, hogy a nigériai politikaelmélet legmarkánsabb gondolkodói többségükben leninisták (vagyis az élcsapat típusú párt koncepciójával operálnak), nem kellene, hogy azt jelentse, hogy megtagadjuk tőlük a figyelmet – talán éppen ellenkezőleg. Elméleti műveikben ezek a gondolkodók ugyanis a nigériai gazdaság megszervezésének alternatív útjaitól a nigériai patriarchális rendszer lebontásán át a nigériai felvilágosodás projektumának beindításáig rendkívül érdekes és fontos kérdéseket tárgyalnak.

A nigériai baloldal legjellemzőbb gyermekbetegsége a baloldali puccsista ezredesek iránti szimpátia volt, amely abból indult ki, hogy a politikai hatalom „megszerzése” minden problémát azonnal megold. Niyi Oniororónál ez a „néphadsereg” koncepciójának maoista-dzsúcsetípusú idealizálásában nyilvánult meg, másoknál szimplán a mozgalom és a szakszervezetek iránti professzoros idegenkedésben érhető tetten. Eskor Toyo, Bade Onimode, Edwin Madunagu és a feministák nem álltak meg a gondolkodásnak ezen a kényelmes, ám a tapasztalat szerint is meddő szintjén. A nigériai rendszerkritikai baloldal minden ágára jellemző, hogy legalábbis alárendelni igyekszik a külföldi működő tőke szerepét a helyi kezdeményezéseknek: minimum átvilágítással, maximum kisajátításokkal. Az iparvállalatok „nigériaivá tétele” a hetvenes évek óta a jog része, ám valójában pusztán fikció. Onimode szerint itt két szempont lehet döntő: az egyik, hogy az adott vállalat milyen mértékig támaszkodik helyi dolgozókra/szakértelemre/alvállalkozókra, a másik pedig értelemszerűen az, hogy a profitot milyen mértékig fekteti be az országon belül. Az az elterjedt módszer, mely szerint a tengeri fűrotornyok olaját külföldi szakmunkások nigériai kéz érintése nélkül szivattyúzzák brit és más külföldi szállítóhajókba, fenntarthatatlan.

Onimode számára a másik döntő gazdaságpolitikai szempont az import kérdése. Nigériában ma a fogyasztói javak döntő többségét

(az élelmiszer nagyon is részleges kivételével) külföldről, csomagolva hozzák be. Száz évvel ezelőtt az országban képzett asztalosok működtek: ma a székeket összeszerelt állapotban kell behozni, mert az ország nagy részén a legalapvetőbb összeszereléshez szükséges szakértelem is hiányzik. Porsche-szalonn működik, és a gazdagok körében Belgiumból importált, kézzel faragott, neobarokk kanapék vannak divatban, miközben a helyi ipar az üdítőitalok palackozásában merül ki. Madunagu hangsúlyozza, hogy a nigériai ipar csak úgy épülhet ki, ha az olajbevételből származó devizát a gépgyártáshoz szükséges alkatrészekre költik, majd azután a gépgyártás, a luxusigények helyett, a mezőgazdaság kiszolgálására rendezkedik be. Mindez nem képzelhető el büntető jellegű védővámok nélkül, ám ezek önmagukban nem jelentenének valamilyen ultrabaloldali megoldást: az államkapitalista India 1991-ig bőven élt ilyen eszközökkel, nem is sikertelenül. Amiben Toyo, Madunagu, Olukoshi „tovább mennének”, az az iparpolitika demokratikus ellenőrzés alá helyezése: a dolgozói önszerveződés/kontroll elve. A dolgozói tulajdon/kontroll még kapitalista keretek között is sikereket képes produkálni: gondoljunk csak Nagy-Britannia számos dolgozói tulajdonban levő cégére, vagy a magyar gazdaság egyik kivételesen jól teljesítő szereplőjére, a herendi porcelánmanufaktúrára. A nigériai körülmények között a kapitalista hegemonia olyan átütő a kultúrában, hogy a nigériai olajbevételek helyi ipari felhasználása (amit pl. Madunagu javasol) elvágná az elit hozzáférést öndefiníciójának mára döntővé vált forrásához: a devizához. A nigériai marxisták legjobbjai szerint pontosan erre lenne szükség azonban ahhoz, hogy a nigériaiakban meglévő hatalmas emberi potenciál felszabaduljon a neokolonialista gazdaság elbutító kényszerei alól.

Amiért ezek a szerzők érdekesebbek a nem nigériai olvasó figyelmére is, az különösen a multinacionális cégek korlátot nem ismerő rémuralmának pontos és egyúttal riasztó analízise: hiszen Nigéria jelene a világ más részeinek jövőjévé is válhat, pontosan a társadalmi korlátokat teljes mértékig negligáló tőke törekvései következtében. A nigériai gondolkodók másik érdekes hozzájárulása a marxizmus elméletéhez, véleményem szerint, különösen az etnicista nacionalizmusok és a valósi köntösben megjelenő retrográd mozgalmak értő elemzése. Sajnos mindkét jelenség szomorúan ismerős számunkra az újkapitalizmus Kelet-Európájában.

- ¹ Usman A. Tar: *The Politics of Neoliberal Democracy in Africa – State and Civil Society in Nigeria*, London, Tauris Academic Studies, 2009, p. 134
- ² Besenyő János: „Harc az afrikai olajért, Kína gazdasági térnyerése a fekete kontinensen” – *Nemzetvédelmi Egyetemi Fórum* XI. Évf., 2007. 4. szám, pp. 36-37., <http://www.zmne.hu/Forum/07negyedek/afrika.htm>
- ³ Joe Boyle: Nigeria's 'Taliban' enigma, BBC News Africa, 2009 július 31, Hozzáférés: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/8172270.stm>, 2014. november 17.
- ⁴ János Besenyő: „Can the „Arab Spring” present a real threat to Europe?” *Strategic Impact* (Romania), ISSN: 1841-5784, No. 1/2014, 32-44., <http://www.scribd.com/doc/241476196/Can-the-Arab-Spring-present-a-real-threat-to-Europe>
- ⁵ A nigériai Nollywood filmipara az amerikai Hollywood és az indiai Bollywood után globálisan a harmadik legnagyobb filmipar a filmek száma alapján.
- ⁶ Leo Zeilig (ed.): *Class Struggle and Resistance in Africa*, Chicago, Haymarket Books, 2009, 45.
- ⁷ John Campbell: *Nigeria Dancing on the Brink*, Bookcraft, Ibadan, Council on Foreign Relations, 2010, 142.
- ⁸ Toyin Falola, Matthew M. Heaton: *A History of Nigeria*, Cambridge University Press, 2008, 197.
- ⁹ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, III. Kötet, Prolegomena, Budapest, Magvető, 1971, 303.
- ¹⁰ Wogu Ananaba: *The Trade Union Movement in Nigeria*, London Ethiopia Publishing, 1969, 1.
- ¹¹ I. m. 5.
- ¹² Hakeem Ibikunle Tijani: *Britain, Leftist Nationalists and the Transfer of Power in Nigeria, 1945-1965*, New York, London, Routledge, 2006, 47-48.
- ¹³ Ehiedu E. G. Iweriebor: *Radical Politics in Nigeria, 1945-1950 – The Significance of the Zikist Movement*, Zaria, Ahmadu Bello University Press, 1996, 17.
- ¹⁴ A díj más kitüntetettjei: Fidel Castro, Angela Davis, Nelson Mandela, W. E. B. Du Bois, Pablo Picasso, Sik Endre, Kádár János, Indira Gandhi.
- ¹⁵ Ehiedu E. G. Iweriebor: *Radical Politics in Nigeria, 1945-1950 – The Significance of the Zikist Movement*, Zaria, Ahmadu Bello University Press, 1996, 120.
- ¹⁶ Toyin Falola, Matthew M. Heaton: *A History of Nigeria*, Cambridge University Press, 2008, 121.
- ¹⁷ Henri Alleg: *Vörös csillag és zöld félhold*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1988
- ¹⁸ Besenyő János, Hetényi Soma Ambrus: „A francia Afrika-politika változása” – *Sereg Szemle*, IX. évfolyam, 3-4. szám, 2011. október-december 199-208. oldal, <http://www.scribd.com/doc/126276223/Sereg-Szemle-IX-efolyam-3-4-szam-2011-oktober-december-199-207-oldal>
- ¹⁹ Besenyő János, Bokányi Zoltán: „Az orosz védelmi ipar és Afrika” – *Szakmai Szemle*, 2011. 1. szám, 133-145. oldal, - http://www.kbh.gov.hu/publ/szakmai_szemle/2011_1_szam.pdf
- ²⁰ Ikenna Nzimiro: *Nigerian Civil War – A Study in Class Conflict*, Enugu, Frontline Publishing, 1982

- ²¹ Maxim Matushevich: *No Easy Row for a Russian Hoe: Ideology and Pragmatism in Nigerian-Soviet Relations*, Trenton/Asmara, Africa World Press, 2003, 72.
- ²² BBC News Africa (ed.): A Country of Kings: Nigeria's Many Monarchs, <http://www.bbc.com/news/world-africa-24492437> , Hozzáférés: 2014. november 17.
- ²³ Alan Feinstein: *African Revolutionary – The Life and Times of Nigeria's Aminu Kano*, Enugu, Fourth Dimension Publishers, 1987, 326.

A marxi örökség reflexiói¹

Rahel Jaeggi, Daniel Loick (Hrsg.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis*. Berlin: Suhrkamp 2013

Rahel Jaeggi, Daniel Loick (Hrsg.):

Karl Marx – Perspektiven der Gesellschaftskritik

(*Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Sonderband. Bd. 34.*)

Berlin: Akademie Verlag 2013

„Nagy különbség valamiben *még mindig* hinni és *újra* hinni. Még mindig hinni abban, hogy a Hold hat a növényekre, ostobaságról és babonáról árulkodik, de újra hinni benne, filozófiai hajlamról és elmélyülésről.” Georg Christoph Lichtenbergnek ez az aforizmája ma újabb megerősítést tűnik nyerni Marxszal kapcsolatban, a Rahel Jaeggi és Daniel Loick által kiadott két kötet kapcsán, amely nagyrészt a 2011 májusában a berlini Humboldt Egyetemen megtartott „Re-Thinking Marx. Filozófia, kritika, praxis” konferencia átdolgozott előadásait tartalmazza.²

A „Nach Marx”-kötet húsz tanulmányához írt előszavukban Jaeggi és Loick felvetik a kérdést a Marxszal kapcsolatos – az előző évtized vége óta kézzelfoghatóvá vált válság kirobbanása óta tapasztalható – megújult érdeklődés okaival kapcsolatban. Marx sokrétű aktualitását „problémafelvetéseinek relevanciájában” látják és így folytatják: „[Marx] problémafelvetéseinek relevanciája elsősorban abból adódik, hogy egy olyan reflexiók szinten mozog, amely az itt érintett kérdésekkel kapcsolatban ma sok tekintetben *újra elérendő* cél.” (11.) A szerkesztők hangsúlyozzák, hogy nem a német vagy a nemzetközi Marx-kutatások keresztmetszetét akarják adni. A tanulmánykötetet ehelyett inkább „kísérletként” fogja föl, „a marxi életmű termékenységét azzal megmutatni, hogy olyan szerzőket is szerepeltet, akik régóta Marxszal foglalkoznak és polemizálnak, és olyanokat is, akik saját teoretikus perspektívájukat most először hozzák Marxszal kapcsolatba”. (12.)

Rainer Forst Marx igazságosság-fogalmát tárgyalja, felidézve kritikáját a tisztán elosztás-orientált igazságosság-fogalmakról, ugyanakkor Marx szemére hányva, hogy ő maga is végső soron „apolitikus” maradt. Forst ennek az „apolitikusságnak” az okát abban látja, hogy Marx gondolkodása még abból indul ki, hogy létezik egyfajta „közvetlen társadalmiság, ami a nagymértékű történelemfilozófiai bizalmon és

a gazdasági vastörvényekbe vetett hiten alapul.” (119.) Így Marx kétségtelenül elkerülte az elosztási kérdésekre való egyoldalú koncentrációt, de Forst szerint a politikum aspektusát egy „politikai-társadalmi igazságosság diskurzus-elmélete keretén belül” magunknak kell átgondolni. *Andrea Maihofer* Foucault-ra támaszkodva a normatívval szembeállított kritikaiság szempontját próbálja hangsúlyozni. Az az igény, hogy minden kritikának rendelkeznie kell egy szilárd normatív bázissal, amelyre építve aztán újabb normatív ítéleteket alkothatunk „a kritika megzabolázását” jelenti és „a metafizikai norma-felfogás aktuális újrafelértelmezésének” része (169.). A szerző szerint Marx-szal egy olyan kritikai praxist alakíthatunk ki, amely képes a kritika bizonytalanságát elfogadni, hiszen csak egy ilyen praxis biztosíthat egy valóban átfogó kritikát. Ezt az attitűdöt a szerző a „bizonytalanság éthosának” nevezi (187.).

Rahel Jaeggi a kapitalizmus-kritika lehetséges útjaira kérdez rá, és három megközelítést különböztet meg. A funkcionális kapitalizmuskritika azt próbálja meg bebizonyítani, hogy a kapitalizmus mint olyan diszfunkcionális, a válságok nem az egyéni cselekvők erkölcsi hiányosságaiból adódnak, hanem magából a rendszer logikájából. A morális megközelítés a kizsákmányolás elméletével kapcsolódik össze és amellett érvel, hogy a kapitalista gondolkodás a társadalmi együttélés igazságtalan struktúráit hozta létre és tartja fenn. Az etikai kapitalizmuskritika, amely gyakran „kultúrkrítikai-kultúrpezzszimista hajlamokkal” (345.) kapcsolódik össze, úgy véli, a kapitalista struktúrákon belül egy értelmes, értelmet adó élet lehetetlen. Jaeggi rámutat a három érveléstípus gyenge pontjaira és azt a következtetést vonja le, hogy egy koherens kapitalizmuskritika csak e három érvelésminta logikai összekapcsolásával lehetséges. A nyugati marxizmus tradíciójához kapcsolódva *Axel Honneth* alapvető feszültséget lát Marx történelmi-politikai és politikai gazdaságtani írásai között és azt keresi, hogyan lehetne az előbbieket komolyabban venni. Ezekben ugyanis Marx „a minden társadalmi folyamatot jellemző normatív konfliktualitását” (351.) megfelelően komolyan veszi. A morális nézőpont behozása nélkül a politikai gazdaságtanból – szól Honneth végkövetkeztetése – eltűnik a társadalmi küzdelem dimenziója. Így el kell búcsúznunk Marx a politikai gazdaságtanról írt kritikájának premisszáitól, azért, hogy elkerüljük a „politikai kvietizmust, a gyakorlati ön-megnyomorítást” (363.). Ezzel szemben *Moishe Postone* érvelésének középpontjában „a tőkés társadalom történelmileg dinamikus jellege” (365.) áll, ami a „tradicionális marxizmusban” – ahogy azt Postone szerint például Lukács képviselte – elveszett. Szemben azokkal a pozíciókkal, amelyek a politikai döntéseket és ezzel a normatív közvetítési folyamatokat emelik ki, Postone ezeknek erősen esetleges jelentőséget tulajdonít, és kifejti, hogy az említett dinamika csak korlátozott mértékben vonható politikai kontroll alá. A marxi kritikai elmélet rekonstrukciója inkább az érték és az abszt-

rakt munka központi kategóriáiból, valamint az ezek által létrehozott társadalmi totalitásból kell, hogy kiinduljon. A cselekvőképesség maga ebből a perspektívából valami olyasmiként tűnik föl, ami „egy olyan mindennapi praxis formáiban létezik, amelyek az áruformában vannak strukturálva.” (391.)

Hartmut Rosa szintén a Marx műveiben fellelhető két perspektívából indul ki, az egyik az „osztálymegosztottságokra való koncentrálás”, a másik pedig egy „növekedéseméleti formációelemzés”, amelynél a szerző számára a tőke a történelem igazi szubjektuma. Tézise szerint a második perspektíva jobb kilátásokkal rendelkezik a kapitalista társadalmi formáció sikeres meghaladásához (396.). A kapitalista társadalmi újratermelés „növekedési játéka” az elitek részéről „a félelem által motivált”, míg a „rendszer vesztesei” részéről „bénító, letaglózó depresszióként” (405.) jelenik meg. A szerző szerint a két perspektíva (amelyek fellelhetők Marx műveiben) egymással szorosan összekapcsolódik, a másodiktól ugyanakkor azt reméli, hogy azzal, hogy a rendszer az elitek számára is hátrányos oldalait is kiemeli, a „motivációs erőforrások” (410.) egyfajta dekonstrukciójához vezethet. *Alex Demirović* „a politika kritikája” mellett érvel, elhatárolódva többek között Slavoj Žižektől és Alain Badiou-tól. Ebben a fölfogásban a „politika meghaladása mint az emancipatórikus projekt egy momentuma” jelenik meg (472.). Demirović szerint az előbbi szerzők által felállított dichotómia a politika és a gazdaság között visszaesés a liberális gondolkodásmódba. Ezzel szembenemve megmutatja a politikum sötét oldalát, ami például az erőszakban nyilvánul meg, és amit az olyan fogalmak, mint az „autentikus” politika nem tesznek nyilvánvalóvá. A politikai forma mint olyan folytatódó létezését a szerző annak szimptomájának fogja föl, hogy az emancipáció körüli harcok továbbra is folynak. Demirović a „politika a társadalomba való visszavitele” mellett tör lándzsát. Ekkor a döntések „magában a mindennapok együttműködésében születnének, ami az együttélés konkrét általánosságát fejezné ki”, nem pedig a munkamegosztáson alapuló folyamatokban (48). *Oliver Marchart* Derrida írásaira támaszkodva a társadalmiság „hauntológiájáról” (kísérlet-lét-tanárol) ír. A társadalom az osztályharcon keresztül reprodukálja önmagát, a látszólagos nyugalom időszakaiban is. A marxizmus kifejlesztett egy elméleti eszköztárat, amivel az osztályharc akkor is felfedezhető, amikor azt állítják, hogy nem is létezik már (489.). A késői és a posztmarxizmus történetét a szerző úgy értelmezi mint kísérletet Marx ökonomisztikus oldalától való megszabadulásra, és ehelyett a német idealizmusban kidolgozott negativitás-fogalom érvényre juttatására egy „posztfundamentalista perspektívából” (497.).

A második itt bemutatandó, a „Karl Marx – A társadalomkritika perspektívái” címet viselő kötet kisebb terjedelmű, de majdnem ugyanannyi tanulmányt tartalmaz. Tematikusan a következő részekre oszlik: filozófia, gazdaság, politika. Jaeggi és Loick előszavukban elmagyarázzák,

hogy a tanulmányok „szisztematikusan reflektálnak erre a három fogalomra és egymáshoz fűződő viszonyukra, az aktuális társadalmi és politikai fejlemények kontextusában” (7.). Szemben a Suhrkamp által kiadott kötettel itt a szerzőknek közös az az elméleti kiindulópontja, vagyis: az „elégedetlenség a politikai liberalizmus egyeduralmának korlátaival, amelyekben belül – a szerzők számára – lehetetlennek bizonyul mind a jelenlegi társadalmi formáció patológiájának megértése, mind pedig az ezek meghaladását szolgáló, ígéretes politikai perspektíva kialakítása.” (8.)

Tilman Reitz Marx filozófusként való felfogását problematizálja. Marx olyan filozófiailag iskolázott filozófia-kritikus, akinek egész munkássága arra irányuló kísérlet, hogy alternatív válaszokat találjon olyan kérdésekre, amelyeket korábban a filozófia válaszolt meg: „Amikor a filozófia Marxnál és a marxizmusban meghatározó szerepet játszik, akkor mindig egyfajta balesetként szerepel” (16.). A szerző attól azért tartózkodik, hogy kategorikusan a filozófia ellen forduljon, mivel a filozófiával „gondolatokban gazdagabb tudományt és politikát lehet csinálni, mint nélküle” (26.). *Andreas Arndt* annak a kérdésnek megy utána, létezik-e egy specifikusan marxi dialektika. Összehasonlítva a hegeli és marxi dialektika-felfogást arra a következtetésre jut, hogy nincs okunk azt mondani, hogy Marxnál a dialektika több lenne, mint „misztifikáció nélküli használata bizonyos hegeli gondolati formáknak” (36.). Ez a fogalomhasználat elsősorban abban áll, hogy a Hegel által fogalminak felfogott ellentmondásokat empirikus és történeti ellentmondásokként mutatja be.

Michael Heinrich érdekes bepillantást ad a Marx-Engels összkiadás (MEGA) szerkesztői munkájába. A *tőke* köteteire koncentrálnak, megmutatja ennek Engels által meghatározott keletkezéstörténetét és kiadását. Heinrich egyértelművé teszi a profitráta tendenciális süllyedéséről illetve a hitel elméletéről szóló fejezetek példáján, hogy Marx mindkét esetben bizonytalan volt és nem rendelkezünk koherens szövegváltozattal. *Tim Henning* a mai közgazdaságtannal való produktív vita szükségessége mellett érvel. Először vázolja a neoklasszikus elmélet antropológiai modelljét, és kimutatja hogyan konstruálja ez meg a modellel kompatibilis valóságot. A neoklasszikus elméletről alkotott kritikája ideológiaelméleti fordulatot vesz: nem arról van szó, hogy az elmélet a valóság egy eltorzított képét adja, hanem egy torz racionalitás képet (149.). *Christoph Henning* a marxi kritika programját a normatív orientációjú elismerés-elméletekkel (Anerkennungstheorien) veti össze. Ezek az elméletek Marx örökösének és folytatónak mondják magukat, de Henning szerint valójában nem állják ki ennek próbáját. A szerző fenntartja a gyanút, hogy egy elmélet, ami a „normativitás ténytyszerűségétől” teszi magát függővé „a dolgok rosszra fordulásával szemben némileg tanácstalanul” áll ” (163.) és megállapítja, hogy Marx kritikai elmélete épp ott kezdődne, ahol Honneth elismerés-elmélete

véget ér (164.). *Terrell Carver* „Marx and gender” c. tanulmányát annak megállapításával kezdi, hogy Marx a mai *gender*-vitákhoz – és a szerző itt *gender*-en a következőt érti: „annak módjai, hogyan válik a szex és a szexualitás politikaivá” – nem sokat tud hozzátenni (195.). Nem tagadja, hogy léteznek Marxnál a nemi kérdéssel kapcsolatos felvetések, ugyanakkor úgy véli, Marx érdeklődésének hiánya a kérdéssel kapcsolatban egy ma is megjelenő stratégia szimptomatikus jele, amely el akarja kerülni a nemi kérdést, hogy ne kelljen új frontokat nyitnia (202.). *Manuela Boatcă* összefoglalja Marx a politikai gazdaságtanról alkotott kritikáját a posztkoloniális megközelítéssel való összefüggésben, továbbá megvizsgálja az ebből adódó kérdéseket a marxi teória eurocentrizmusával kapcsolatban, – összefüggésben a világrendszer-elemzés olyan fogalmaival, mint a „coloniality of power” (a hatalom kolonialitása) vagy a „denial of coevalness” (a történeti egyidejűség tagadása). *Hanna Meißner* abból indul ki, hogy a marxi politikai gazdaságtan és ennek fókuszálása a termelési módra az emancipatorikus törekvések szempontjából csak feltételesen hasznos (249.), és a marxi kapitalizmuskritikát a posztkoloniális és feminista elméletek segítségével rekonstruálja. A marxi kapitalizmuskritikának ezek a korlátai azonban nem jelentenek okot arra, hogy elveszük az elméletet, hanem hogy produktív feszültségi viszonyban tartsuk más megközelítésekkel, hogy a „nem közvetlenül megtapasztalható összefüggéseket” (262.) láthatóvá tegyük az emancipatorikus átalakulás számára.

A *Nach Marx* tanulmányai sokkal inkább egy *Bildungsbürger* közönségnek szólnak, mint ez a testvérkötet esetében történt, ahol specifikusabb társadalomtudományi témák is szóba kerülnek, beváltva ugyanakkor a címbe foglalt „a társadalomkritika perspektívái” ígérését. A posztkoloniális perspektívával a ténylegesen létező globális nyomor is megjelenik, és szemben a Suhrkamp-kötet részben steril és akadémikus tanulóival, az olvasó némi valóságszagot is érezhet. Nem csoda, hogy a kötet végén szereplő tanulmányok politikaiabb jellegűek és inkább foglalkoznak a társadalmi transzformáció lehetőségeivel, mint a Suhrkamp-kötet esetében. Ugyanakkor mindkét kötet Marx-megközelítése alapvetően filozófiai jellegű. Ez például nyilvánvalóvá válik abból, hogy számos tanulmány taglalja újból vagy újra Marx és Hegel viszonyát, amiből nem is olyan meglepő módon Hegel végső soron jóval jobban jön ki, mint Marx. További gyakori személyes vonatkoztatási pont mindkét kötet Marx-elemzéseiben Foucault: Marxtól és a francia szerzőt nem annyira összehasonlítják, mint Hegel esetében, hanem a Foucault-hivatkozással filozófiakritikai szemszögből közelíteni lehet a tudástermelés kérdéséhez és ezen keresztül az értelmiség tudástermelő, hatalmi szerepének problematizálásához. Érdekes, hogy Marx újbóli „elsajátítása”, úgy tűnik, teljesen a korábbi Marx-recepciók „kitérője” nélkül történik. Adorno csak a francia Renault-nál

jelenik meg, Lukácsra pedig egyedül Postone hivatkozik. De szintén feltűnő még valami, ha a korábbi Marx-recepciók vakfoltjáról beszélünk: semmilyen kísérletet nem olvashatunk az államszocializmussal való szembenézésre, vagy a munkásmozgalom és a marxizmus-leninizmus régi klasszikusaival való vitára. Ez a harc tehát úgy tűnik, mintha meg is lett volna már nyerve. Csak Raymond Geuss-nál érezhetünk valamit a hidegháború utófájásaiból, amelyekben Marx, a marxizmus és az államszocializmus mind egybemosódik és úgy tűnik még Adorno, Habermas és a teljes frankfurti iskola is részleges bűnös az államszocializmus legitimációjában. Az igen kiterjedt recepciótörténet teljes kihagyása nem kell, hogy feltétlenül hiányt jelentsen és a szerkesztők fel is hívják arra a figyelmet, hogy nem adnak keresztmetszetet a Marx-kutatásokról. De ha a tradícióra való hivatkozás vagy a korábbi Marx-értelmezések átvétele explicite nem is jelenik meg, Habermas kritikája a „termelési paradigmáról”, illetve az elmozdulás ez utóbbtól a társadalom diszkurzív értelemben vett „reprodukciójának” vizsgálata felé, implicite mégis jelen van. Ezzel összefüggésben szintén megemlíthető a közgazdasági jellegű Marx-olvasat hiánya – egy kivétel ez alól Tim Henning, aki megmutatja, hogy egy ilyen recepció szükséges és produktív.

A „Marx után” címét alighanem programként kell érteni. Ez a cím legalább két értelmezést tesz lehetővé: egy referenciálist és egy időbelit. Az inspiráció erre feltehetőleg Rainer Forst tanulmánya, aki egy időbeli értelemben vett „Marx-utániséget” követel, hogy ezzel aztán egy referenciális „Marx után” lehetővé váljon. A távolságnak ez a követelése nem triviális? Kinek szól mindez? Ha végignézzük az akadémiai és a tágabb kulturális szcénán, nyílt kapukat döngöztünk. Még a mostani protesztmozgalmakban is marginális szerepet látszik játszani Marx. A cím Althusser „Marxnak” (Pour Marx) című könyvére való hivatkozásként is felfogható és egy fordulatra utal Marxszal kapcsolatban: a „Mesternek” nyújtott felajánlás gesztusától az öntudatos, emancipált „Marx után” állapothoz jutunk el. Mint ismeretes, Althusser ezt a címet 1965-ban választotta, egy olyan korban, amit ő maga sok tekintetben válságosnak látott, amikor a marxizmust magát is válságban látta és a Marxhoz való visszatéréstől valamiféle kiutat remélt. Ma éppúgy egy sokrétű válsággal nézünk szembe. Rahel Jaeggi a konferencia megnyitóján utalt arra, hogy a Marx-konferencia ötlete még azelőtt született meg, hogy a világgazdasági válság 2008-as kibontakozásával igazán időszzerűvé tette volna a Marxszal való foglalkozást – és ez a két kötet tanulmányain meg is látszik. Érdekes, hogy a *Nach Marx* előszavát leszámítva a krízis, vagy a kapitalizmus válságokra hajlamos természete szinte egyáltalán nem kerül szóba. Nem is lenne feltétlenül szükséges ez, hiszen ahogy az előszóban helyesen írják, nem olyan könnyű ma Marxnál a „krízis észleléséhez” (10.) közvetlen eligazítást találnunk. De az, hogy ezt szinte egyáltalán

meg sem próbálják, miközben az utóbbi években a krízisjelenségek felerősödtek, nem beszélve az autoriter válságkezelést követelő hangokról, mégiscsak negatív meglepetés. Hauke Brunkhorst foglalkozik a kötetben a társadalomtudományok paradigmaváltásával, amely során a válság fogalmától a kockázat (Risiko) fogalmához mozdultak el és ezen a helyen Žižeket idézi a polgári gondolkodásmód elfojtási mechanizmusairól: „A 19. századi polgári ideológia és a 20. századi neokonzervatív gondolkodás nagy illúziója, hogy válságok nem léteznek: „akárki is az a nő az álmomban, nem az anyám az”.” (412.–413.) Ez szinte teljes mértékben alkalmazható e két kötetre is. Rahel Jaeggi tanulmánya végén a kapitalizmus mint életforma tanulási képességére hívja fel a figyelmet és megjegyzi, több mint kérdéses, hogy a kapitalizmus mint életforma nem fojtja-e meg a kollektív tanulási folyamatokat. A nyolcvanas-kilencvenes években ironikus módon a marxista-leninista és a liberális-konzervatív-prokapitalista gondolkodásmódok összehasonlításakor az utóbbi javára írták (például Klaus von Beyme volt egy prominens képviselője e nézetnek), hogy nem egy zárt ideológia a másikkal szemben. Úgy tűnik tehát a tanulási képesség nem egyik vagy másik ideológia lényegi sajátja, hanem egy probléma minden ideológia számára, különösen, ha az a hatalom és annak legitimitása szolgálatában áll. Azt, hogy Marx ma újra konferenciatéma nem szabad hogy ennek a tanulási képességnek a jeleként értsük félre (vagy akár annak kezdeteként). Mint említettük Marx aktualitását a kötet szerkesztői abban látják, hogy problémafelvetése egy olyan reflexiós szinten mozog, „amely az itt érintett kérdésekkel kapcsolatban ma sok tekintetben újra elérendő cél.” Hogy mi is ez a problémafelvetés, nincs részletesebben kifejtve. Ámbár lehetne éppen a következő: ha a polgári forradalom sikert is arat, és a társadalom berendezkedése meg is felelne saját ideáljainak, a *szükségtelen* szenvedés továbbra is fennáll, és az ember ember általi *szükségtelen* leigázása és elnyomása továbbra sem ért véget (és igen, az kétségtelen, hogy mindezt Marx egy magasabb reflexiós szinten fejezi ki). Vannak érvek arra, hogy ezt a problémafelvetést mint olyat elvessük, számos ilyen érvet olvashatunk a két kötetben. De marxi perspektívából nézve így visszaesünk egy olyan korbá, amikor az ember őszintén reménykedve gondolhatott a polgári forradalomra. Mindkét kötet kritikailag vizsgálja a marxi örökséget, és az örökség motívuma mindkét kötetben expliciten meg is jelenik. Derrida 1993-ban írta a marxi örökséggel kapcsolatban: „Az örökség soha nem *adott*, hanem mindig *feladat*.” Marx után még mindig előtte van.

Jegyzetek

- ¹ Rövidített és átdolgozott változat. Eredetileg megjelent: Matthias István Köhler: Nach Marx ist vor Marx. In: Marx-Engels-Jahrbuch 2014. Berlin 2015. S. 205-217.
- ² Ld. Graßmann, Timm: Zurück an der Humboldt-Universität. Die Tagung „Re-Thinking Marx“ in Berlin. In: Marx-Engels-Jahrbuch 2011. Berlin 2012. S. 220–226.

A Kosztolányi-életmű sötét oldala

1

Kosztolányi Dezső ma a magyar irodalmi kánon centrális alakja. Az író személye így gyakorlatilag szent és sérthetetlen, magára adó (és saját közéleti pozícióját veszélyeztetni nem akaró) értekező nem is bírálja. Az életmű egésze és/vagy egyes darabjai pedig úgy képeznek hivatkozási alapot, hogy megkérdőjelezésük gyakorlatilag megint csak elképzelhetetlen, hiszen ez esetleges felvetőjére nézve önvészélyes. Ha – horribile dictu! – mégis csak előfordul ilyesmi, az egyféle esztétikai blaszfémiaszámba megy, amire céhhez tartozó nem vetemedik. A dolog természete szerint azonban egyetlen kánon sem abszolút érvényű, a kánon peremén mindig vannak értelmezők, akik „kilógnak” a konszenzusból s valamilyen megfontolásból kivonják magukat érvényessége alól. Így mindig akadtak olyanok is, akik kérdőjeleket raktak a Kosztolányi-életmű mellé is. Erre az alkalmat, a jelek szerint, leginkább az író politikához való viszonya szolgáltatta – egyes politikai gesztusai legalábbis nehezen védhetőknak bizonyultak. (Ezekről ezért jobb is volt persze hallgatni.) Az irodalmi mű kontextusát elimináló irányzatok érezhető kimerülésével azonban e problematikus momentumokat egyre nehezebb szőnyeg alá söpörni. Valami zavaró momentum minduntalan előkerül. (Jellemző e tekintetben, hogy egy, a „kisiklást” is tárgyaló könyv szerzőjével [Bíró-Balogh Tamás] mostanában két nem-irodalmi lap is hosszú interjút közölt e tárgyról: a rangos HVG és a nagy múltú szegedi napilap, a Délmagyarország.) A kánon ereje, úgy látszik, a céhen kívül már nem érvényesül kizárólagosan. S erre az apró elmozdulásra érdemes felfigyelni. Valami változik.

Annyi régóta bizonyos, Kosztolányi pályájában van egy-két sötét folt. Az Új Nemzedék Pardon rovatának szerkesztése és írása például (amelyért már a kortársak is megorroltak az íróra) nagyon nehezen védhető. Igaz, utána ehhez fogható „kisiklás” már nem következett be, sőt az író kimondottan apolitikus magatartást vett föl. Az érett Kosztolányi jellegzetes ideológémája egyenesen a „homo aestheticus” elvben öltött testet, s az író azt hirdette, meglehetősen meggyőzően, hogy „az elefántcsonttorony még mindig jobb hely, mint egy pártiroda”. Ezért az elvéért ugyan (sok évtizeddel ezelőtt, még irodalmunk vaskorszakában) érték még bírálatok, de az mindenképpen tény: ha

apolitikussága miatt ítéljük el, akkor ugyanazon összefüggésben nem róható meg valamely politikai ítéletéért. Valaki ugyanis vagy apolitikus, vagy (rosszul) politizáló. Vagy-vagy. Nem lehet valaki egyszerre apolitikus és „politikuss”, a jobboldali politika exponense. Márpedig úgy látszik, az Új Nemzedék militáns publicistájából egy politikától idegenkedő, apolitikus, esztéta-alkatú író lett. Azaz megváltozott, vagy ha úgy jobban tetszik, megjavult. S ennek a változásnak paradox módon éppen hajdani bírálói adnak erős kontúrokat. Azok tehát, akik még ma, közel egy évszázad múltán is az Új Nemzedék-epizódot állítják előtérbe, s elítélik az írókat, úgy tetszhet, méltánytalanok és rosszhiszeműek. Sem az igazi megértés, sem a megbocsátás keresztény eszményét nem gyakorolják. S így „besároznak” egy nagy írókat.

A helyzet azonban, sajnos, nem ilyen egyszerű. Ha igazán meg akarjuk érteni az életművet, akkor az apologetikus (és persze a csupán stigmatizálni szándékozó) retorikából célszerű kilépni, s magukat a tényeket kell fontolóra venni. Méghozzá olyan nézőpontból, amely eléggé egyetemes ahhoz, hogy érzékelje mind a pró, mind a kontra érveket, de a tényeket nem oldja föl valamely leszűkítő nézőpont igényei szerint. Nem az a kérdés ugyanis, hogy a Pardon rovat szerkesztője és írója antiszemita és militáns jobboldali volt-e (ez ugyanis történelemhamisítás nélkül nem tagadható). A kérdés az: mindaz, amit az író az Új Nemzedéknél képviselt, hogyan viszonyult beállítódása *egészséhez* képest? Azaz, teljesen idegen elem volt-e abban, véletlenszerű, esetleges „kisiklás”, amelyet csak a helyzet és bizonyos körülmények összejátszása váltott ki, avagy, ellenkezőleg: az „újnemzedékes” szerepvállalás az addigi beállítódás lényegéből nőtt ki, s utóbb sem lett inkongruens nyíltan vállalt elvei implicit lényegével? Másképpen fogalmazva meg a kérdést: a „politikuss” (majd „apolitikuss”) Kosztolányi elvei összekötetésben voltak-e alkotói beállítódásával, vagy sem? Azaz: *Egy* habitus két oldaláról vagy két külön szervezőelv egymástól független, csupán véletlenszerűen és ideiglenesen egymás mellé kerüléséről volt-e szó? S itt alaposan meg kell fontolni a választ. Egy olyan tehetségű embernél, mint amilyen, tagadhatatlanul, Kosztolányi is volt, a beállítódás (*habitus*), mint egységes egész aligha tűr el tartósan egymástól teljesen független, egymást kizáró beállítódás-fragmentumokat, s automatikusan kapcsolatot teremt a részmozzanatok közt. Az emberre jellemző beállítódás ugyanis lényege szerint az egész valóságához való viszony, amely – jól vagy rosszul – mindent, amivel az ember érintkezésbe kerül, összhangba próbál hozni. Lényege éppen a nagyon különböző területeken fölhalmozódó tapasztalatok hosszabb-rövidebb idejű integrálása. Elképzelhetetlen, hogy egyugyanazon agykoponyában egymásról nem tudva, egymással nem érintkezve lötyög egy politikuss én és egy esztéta én, s a kettő nem hat egymásra. A két én egymástól való ilyen függetlensége maga a skizofrénia tan-könyvi alapesete lenne. Ha tehát egyszer a *Pardon* rovatos beállítódás

megképződött (márpedig megképződött), akkor annak kapcsolatban kellett lennie az író addigi beállítódásával – a *Pardon* eszménye nem a semmiből jött elő, valami előkészítette azt. S az, amit a *Pardon* jelent, utóbb sem válhatott semmivé – legalább, mint tapasztalatnak tovább kellett élnie művelőjében.

Mindez azonban, Kosztolányi esetében is, nem *in abstracto*, hanem a maga történeti konkrétságában érdekes.

2

Az elemzést célszerű a „felületen” kezdeni, s első körben azokra a megnyilatkozásokra figyelni, amelyek mindjárt, „első olvasásra” elkülnítik Kosztolányi nézeteit a „nyugatos” mainstream állásponttól, s amelyek így valami anomáliát jeleznek. Az első ilyen megnyilatkozás-típus kétségkívül az explicit antiszemitizmus markáns jegyeit mutatja. Ezek jelentős része régtől fogva ismert, olykor hivatkoznak is rájuk a kutatók, az egységben látás lehetősége azonban jobban kiemel bizonyos vonatkozásokat, mint a „szemezgető”, s így az adatot szinte automatikusan izoláló utalgatás.

Az első ilyen, önmagában is markáns jegyeket mutató „adat” mindjárt meglepő. A ma „nyugatos” szerzőként elkönyvelt Kosztolányi a Nyugat „zsidóságát” nehezmenyezte, egyáltalán nem finomkodva. 1908 végén, a nem-zsidó Fülep Lajost próbálva megnyerni a katolikus színezetű Élet munkatársának, egyebek közt az akkor már első évfolyamát záró Nyugatot is jellemezte – erősen distanciáló hangszerelésben. „Ki talál itt [ti. a magyar szellemi életben] stílszerű milieut?” – teszi fel a kérdést, majd a kérdésben rejlő állítást mindjárt demonstrálja is. „A Nyugat egy kifejezetten anti-szimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizika- és gondolatgyűlölő zsidó pártszövetkezet. Impotens rikoltozás rekedt torokkal. A szifilisztól berekedt torokkal. Hitem szerint ők sohasem csinálják meg az irodalmi forradalmat, mert erre nemcsak az erejük hiányzik, de a hitük is, az állítani tudás bátorsága.” (KDlev 165.) Nem közvetlenül a Nyugatra vonatkozik, hanem az új, szerveződőben lévő lapra, az Életre, de logikailag a Nyugatra vonatkozó állítást magyarázza: „Az új lap keresztény jellege pedig semmiképpen nem akadályoz bennünket abban, hogy a magunk hite szerint írjunk, hisz a francia és olasz szimbolizmus is – amint Ön igen jól tudja – kereszténykatolikus, sőt jezsuita alapon indult meg. A parnassienek és a dekadensek tagadása után a misztikusok mondták ki állító mondataikat.” (KDlev 165.) Az idézett gondolatmenet roppant érdekes, részletes elemzést érdemel, itt s most azonban – egyelőre – elégedjünk meg néhány összefüggés pusztá rögzítésével. (1) Irodalmi gondolatmenetről van szó, (2) a modern magyar irodalom, sőt az „irodalmi forradalom” esélyeit mérlegeli, (3) a „világnézeti” kérdések nem, pontosabban

csak annyiban érdeklík, amennyiben ezzel az irodalmi megújulással összefüggtek, önmagukban számára érdektelenek, vagy legalábbis mellékesek. De, s ez szempontunkból most a leginkább érdekes, (4) a megújulás akadályát, a negatív pólust egy nem-irodalmi momentumban, a Nyugat „zsidóságában” fedezi föl, s (5) ezt a – népi (?), vallási (?) vagy faji (?) – momentumot megbélyegzi: „zsidó pártszövetkezet”. (A „zsidó” szerep kiemelése a Nyugatról szólva annál inkább is érdekes, mert a szifilisztes torokra való utalás valójában Adyra alludál, azaz a rejtett Ady-ellenesség indexe.) Annyi bizonyos, itt a „zsidó” szó negatív konnotációjú, illeszkedik a hétköznapi antiszemita retorikába. Az ellenfél/ellenség megnevezésére, pontosabban minősítésére szolgál. Egyféle bunkó, amellyel ütni lehet.

A másik, ugyancsak sok mindent magába sűrítő „adat”, amely mindenképpen idézendő, egy Juhász Gyulához írott, 1920. február 15-i levélben olvasható, s Kosztolányi „zsidókhoz” való viszonyáról árulkodik. Nézőpontja most is „irodalmi”, s az ellenfelet megint a zsidókban találja meg. Figyelemre méltó, hogy a gondolatmenetre megint szervezkedés közben került sor, s az inkriminált rész az agitáció része. „Bármilyen kusza és ostoba híreket hoztak is nekem, tudom, hogy ön is csak magyar lehet, csak magyar maradhat. Az se zavart meg, hogy szembehelyezkedett azzal az írói táborral, mely önt szeretettel várta és várja ma is. Talán csak optikai csalódás az egész. Mi nem látjuk önt, vagy ön nem lát bennünket. Az utóbbi valószínűbb. Vidékről, távolról el se képzelheti, micsoda legendás szenvedésen ment át a magyarság a Balázs Bélák és Lukács Györgyök faji zsarnoksága alatt, hogy rongyolódott le apánk és anyánk, hogy jutott koldusbotra egész fajtánk, míg a másik »választott« fajta, mely mártírosdit játszik és jelszókat harsog, milliókat szerzett, és ma is kezében tartja az ország és irodalom sorsát. Vízet hordanék a Dunába, ha erről többet beszélnek.” (KDlev 433.) Az ellenség itt is egyértelműen a zsidók, de meghatározásuk immár célirányosan leszűkített. A zsidó szó, amely egyébként ki sem mondódik, nem nép vagy vallás értelmű Kosztolányi szótárában, hanem „faj” vagy/és „fajta”, de olyan faj/fajta, amely a „magyarsággal” szemben áll, elnyomja a magyarokat, zsarnok, „faji zsarnokságot” gyakorol. A nevek irodalmiak, a tárgy irodalmi szervezkedés, a cél azonban nemcsak irodalmi, sőt elsősorban nem irodalmi jellegű, hanem a javak elosztását garantáló politikai cél. A hatalom megragadása a tét. Ezt, a gondolatmenet nem idézett, de idézésre érdemes folytatása kétségtelenné teszi. Az irodalom immár nem magánügy, hanem „nemzeti” ügy. „Nyilvánvaló, hogy ez ma már nem magánügy, ez ellen a nemzet jövője érdekében tenni kell, a becsületes embernek a mi táborunkban van a helye. Lehetetlen, hogy a magyar csak bankszolgának és külső munkatársnak jó. *Vezetnünk kell, diktálnunk kell, élnünk kell* szegény kis országunkban.” (KDlev 433.) Itt már jóval többről van szó, mint irodalmi konkurenciaharcról, a zsidóellenese retorika itt egyértelműen

a hatalmi harc eszköze, egy olyan hatalmi harc é ráadásul, amelyben a szembenálló pólusokat is ez a retorika teremti meg.

Ez az átlényegülés nem véletlen. 1919 őszétől (1921-ig) Kosztolányi már a militáns szélsőjobboldali Új Nemzedék főmunkatársa, (egyik) vezető publicistája, a hírhedtté vált Pardon rovat szerkesztője és (egyik?) írója volt. Ez az „atrocitásokat” igazoló s „atrocitásokra fölbujtó rovat a fehérterror és a kurzus történetének emblematikus újságírói teljesítménye. A szerzőség kérdésének relativizálása, amely a Kosztolányi-apologetika kedvelt eszköze, céltalan. Kosztolányi, mint rovatvezető az egészért felelős, azokért az írásokért is, amelyeket esetleg, ritka kivételképpen nem ő írt. Ha pedig a rovat naponkénti két-három glosszáját egybeolvassuk, s a rovat egész anyagát egyetlen ideológiai diskurzusnak tekintjük, jól kirajzolódik egy kurzusújságíró arcképe, s ebbe a portréba a zsidóellenesség is beletartozik, a maga „elegáns” módján, artisztikumot és gyűlöletet mesterien kombinálva. Nem véletlen, hogy az ugyancsak militáns, de a maga módján csakugyan meggyőződéses és nyíltan hadakozó Szabó Dezső egyik kötetét már 1919-ben „Kosztolányi Dezsőnek, a zsidóverőnek” ajánlotta, majd, Kosztolányi játszmáit leleplezendő, megnevezte a névtelenségbe rejtőző *Pardon* rovat gazdáját is, Kosztolányit.

A *Pardon* rovat szerepét el lehet maszatolni, de meg nem történté tenni nem lehet. E rovat a Kosztolányi-pálya (s életmű) kiiktathatatlan része.

Nem véletlen tehát, hogy a húszas évek elején a *Pardon* rovat glosszáiban, de (névtelen) vezércikkekben s úgynevezett „belső” cikkekben is ismétlődően találunk antiszemita utalásokat. Olykor nyíltabban, olykor csak áttételesen, de jól érzékelhetően. Ez a retorika, minden jel szerint már meggyőződéseinek egyik konstans eleme volt, jól beszélte ezt a nyelvet is. Igaz, a *Pardon* rovat botránya után, amikor meg kellett tapasztalnia azt a széleskörű, mély ellenszenvet, amelyet „újnemzedékes” szerepvállalása kiváltott, s amely – egyebek közt – olvasói egy részét is eltántorította tőle, óvatos lett, s nyilvánosan tartózkodott ettől a retorikától. De amikor az Ady-pamflet (1929) vitája ismét felborzolta körötte a kedélyeket, a bírálóinak adandó válasza készülve, jegyzetei között ő maga hozta szóba antiszemitizmusát. S megfogalmazása a maga nemében megint szimptomatikus, jóval több van benne, mint amit talán megfogalmazója is közölni akart olvasóival: „Antiszemita is voltam. Hogy nem leszek ismét, arra nem tehetek ünnepélyes fogadalmat.” (Egy ég alatt. Bp. 1977. 625.) Ez ugyanis nem pusztán „beismerés”, amelyet a Kosztolányi-apologeták sem hagyhatnak figyelmen kívül – ez a megfogalmazás, ha hipotetikus formában is, de mintegy a jövő felé is kinyitja a problémát. Mert ugyan beállítódását múlt időbe helyezte, már nem élő beállítódásként nevezte meg, de ezt a második mondat azonnal meg is kérdőjelezte, kilátásba helyezve esetleges felújítását, életre keltését. S ebben nem

is maga a kizárhatatlanság „beismerése” az érdekes, hanem az, hogy aki ezt az önmeghatározást megfogalmazta, az az antiszemitizmusban afféle ideológiai fregolit látott, amelyet használni, szüneteltetni, majd újra használni lehet. Tetszés vagy érdek szerint. S ez, szögezzük le mindjárt, mélyen amorális attitűd. A helyes magatartás, morális lény számára, nem az érdek függvénye, hanem követelmény, amelyet be kell tartani. Kosztolányi ezt, úgy látszik, nem érzékelte.

3

Az antiszemita megnyilatkozások futólagos áttekintése is lehetővé tesz néhány következtetés levonását. Az első s legfontosabb felismerés mindjárt az, egyáltalán nem egy egyszeri kisiklásról van szó, az ilyesféle nyomok voltaképpen átívelnek a pálya egészén, s legszűkebb értelmezésben is legalább két évtizedes (1908/1929) történeté állnak össze. S ha jól meggondoljuk, mindez a szabadkai gimnáziumi évekre nyúlik vissza. Az az önképzőköri vita ugyanis, amely Kosztolányinak a szabadkai gimnáziumból való kicsapásával végződött, Csáth Géának az esetet dokumentáló (s egyben persze interpretáló) naplójegyzetei (2013: 380., 456.) tanúsága szerint nemcsak tanár–diák konfliktus volt, hanem a lejegyző értelmezésében „zsidó–nem zsidó” konfliktus is. Összekapcsolódott az ellenfél, a tanárelnök zsidóként való azonosításával, s a körön belüli „zsidó párt” aknamunkájának vélelmezésével (vö. Lengyel 2014). Ez a korai tapasztalatértelmezés mintegy megalapozhatta ilyenként értelmezhető élményeinek feldolgozását, érzelmi elhelyezését. Ugyancsak figyelemre méltó összefüggés, hogy a „zsidózó” reflexiók háttérben rendre bizonyos érdekellentétek, látnens konfliktusok húzódtak meg. Méghozzá Kosztolányi szempontjából fontos „irodalmi” konkurenciaharcok, amelyek az „újnemzedékes” periódusban személyes egzisztenciális megrendüléssel, veszteségélménnyel (pl. a szülőváros, Szabadka szerb impérium alá kerülésével) kapcsolódtak össze. Azaz, nem pusztá fantazmákról volt szó, hanem személyes „élményekről”, „tapasztalatokról” – igaz olyan élményekről, amelyeknek zsidósítása a pszichológiailag könnyebbik, mert a teher alól felmentő utat jelentette az élmények feldolgozása során. A harmadik felismerhető összefüggés paradox természetű. Kosztolányi egész felnőtt életében olyan közegben élt s alkotott, amelyben a zsidók (értsük e szót bármilyen lazán) jelenléte szignifikánsan számottevő volt. Sőt felesége, fiának anyja is a zsidó közösségből származott, bár valamikor, már felnőttként „kitért”, ékszerként pedig keresztet viselt a nyakában. Társasági értelemben vett „barátainak” egy része, mint ő maga is utalt rá az Ady-vita kapcsán, a zsidók közül került ki. Ez a lényegében véve folyamatos érintkezés azonban nem számolta föl a „mi” és „ők” közötti megkülönböztetést, a „magyarok” és

az „zsidók” külön csoportként való azonosítását, s – ha szüksége volt rá – szembeállítását. Ilyen szempontból különösen figyelemre méltó a Juhász Gyulához írott (már idézett) levele, s az Új Nemzedékben publikált *A magyar irodalom és az ő irodalmuk* című cikksorozata. Azaz jelentős volt a zsidóktól való (szociometriai) távolsága, jóllehet ezt a gyakorlatban, pragmatikus szempontokból többnyire felülírta. De a távolság tudata, látenciaként, mindig jelen volt gondolkodásában, egészen addig, hogy antiszemitizmusa aktivizálását még 1929-ben is lehetséges megoldásként nevezte meg. A negyedik összefüggés, amelynek felismerése előrébb viszi az értelmezést, mintegy a harmadik összefüggés derivátumának is tekinthető. A konfliktusok „zsidósítása” ugyanis, mint maga Kosztolányi is jól tudta, egyáltalán nem legitim (vagy legalábbis nem mindig „praktikus”) eljárás. Ezért, „normál” körülmények között (mint Csáth utalt is rá: „elvtelenül”) rejtette, kódolta ezt az (alkalmilag érdekellentétekkel is megterhelődő) szociometriai távolságot. Sőt, ha érdekei úgy kívánták, „zsidóbarát” is volt – erre jó példa *A Hét* kiadótulajdonosához és szerkesztőjéhez való viszonya. Ha úgy hozta a helyzet, megvetően nyilatkozott kenyéradójáról, de ha kellett, magasztalta. Sőt, ha úgy hozta a helyzet, még zsidó felekezeti lapban, az *Egyenlőségben* is publikált, valami olyasféle pragmatikus megfontolásból, mint amely egy (rövid) ideig még a szociáldemokrata pártlap, a *Népszava* hasábjaira is elvitte néhány írását.

Mindez az „elvtelen” pragmatizmus, amely egzisztenciális és irodalmi boldogulását is szolgálta, nem is igen dekadolódozott volna nyilvánosan, ha egyes szituációk nem élezték volna ki az érdekellentéteket. A leglátványosabb 1919/21-es kitörése, pragmatizmusának e brutális fölírása mögött jól érzékelhetően mély trauma: „Nagy-Magyarország” és a keresztény középosztály összeomlása munkált. Ez a trauma megmagyarázza persze az indulat erejét, de nem igazolja annak irányát és módját. Sőt, Kosztolányi várakozásaival ellentétben, nem egy új karrier elindítója, hanem egy minden addiginál súlyosabb személyes krízis kiváltója lett. S e krízis, lehetséges személyes megoldásként, mélyen antinómikus fejleményeket szült. Kosztolányit, jobb híján, „visszarendelte” a sorba, amelyből 1919 őszén kilépett, a „nemzeti ébredés” harcosából megint „egyszerű” sajtómunkás lett, akinek igazodnia kellett az új erőviszonyokhoz (s a régi barátokhoz), ugyanakkor semmi, ami „újnemzedékes” kalandjába belevitte, nem oldódott meg számára. Az anomáliaként érzékelt „mi” és „ők” közötti szembenállás, lefojtva és kódolva változatlanul megmaradt. Szó sincs ugyanis arról, hogy revideálta volna álláspontját – csak kódolta, rejtette. (Ennek utalásszerű jeleit a gondos szövegelemzés rendre ki is tudja mutatni.)

Létére a nyilvánosság legfőlőbb az ismét heves reakciókat kiváltó, ám többszörösen kódolt Ady-pamflet megírásából és publikálásából következtethetett. A többszörös kódolás, amely „irodalmivá” és egy nem zsidó író kritikájává alakította át a csoporttudatból táplálkozó és

(rejtett lényege szerint) *világnézeti* averzióit, úgy permutálta a kiinduló előfeltevéseket, hogy össze is zutyulta azokat. Miközben az Adyról (s általában az irodalomról) való beszédet, részgazságai ellenére, végző soron összezavarta, saját problémája kódolását sem tudta föloldani. Teremtőmánya, e vonatkozásban is, maga alá gyűrte.

4

Az az averzió, amely egy-egy alkalommal manifeszt módon is megjelent, többnyire azonban csak kódoltan volt jelen, természetesen – Kosztolányi formátumából adódóan is – nem egyszerűsíthető le valami szimpla érzelmi elemre, „gyűlöletre”. Az ellenségképzés bonyolult ideológiai konstrukciókban, különmemű (például irodalmi, politikai, világnézeti) gondolati mozzanatokból szerveződött egybe – s Kosztolányi e konstrukciókhoz keresett „ellenséget”, s nem fordítva. Beállítódottságának ez a komplexitása meg is figyelhető. A már idézett, Fülep Lajoshoz írott levél érvelése világossá teszi, a „zsidó pártszövetkezet”, szerinte, meghatározott valóságkonstrukció képviselője volt, s neki e valóságkonstrukcióval volt elsősorban baja. A Nyugat, amely nem szerepeltette őt oly gyakorisággal, amelyet elvárt, szerinte „egy kifejezetten antiszimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizikais gondolatgyűlölő” szerveződés volt, amely igazi irodalom helyett csak „rekedt torkú”, „impotens rikoltozásra” képes. Nem kétséges, ez a jellemzés már-már karikatúraszámba megy és rosszhiszemű, de ez a karikatúra voltaképpen annak a (politikailag is értelmezhető) *ellenkulturális* szerepnek a jellemzése, amelyet a Nyugat, szerzői egy része (például főszerkesztője és vezető költője) révén, csakugyan betöltött. Az irodalmi bíráló itt voltaképpen, merjük kimondani, par excellence világnézeti bíráló. S nemcsak bíráló szavai, eszményei is világnézeti töltetűek. Az „irodalmi forradalom”, amelyet ő vállalt, jellemző módon, szerinte „kereszténykatolikus, sőt jezsuita alapon indult” meg, s „a misztikusok mondták ki állító mondataikat”. (Az pedig, immár irodalomtörténeti távlatból értelmezve a gondolatmenetet, kimondottan groteszk ízt ad az okfejtésnek, hogy éppen az, a szimbolizmus, amelyért a szerző lándzsát tört, látszik ma avuló fejleménynek. Akik ma Adyt bírálják, éppen „szimbolizmusán” fanyalognak.) Az irodalmi ítélet kisiklása azonban igazában mellékes momentum. Itt, Kosztolányi részéről, világnézeti averzió nyilvánult meg a Nyugat ellen.

S hogy ez a világnézeti alapú „irodalmi” ítéletkezés nem egyedi, fiatalkori megnyilvánulás volt, hanem – adott feltételek között – ismétlődő gesztus, jól mutatja az „újnemzedékes” periódusban íródott egyik levelének vonatkozó passzusa. 1922. február 14-én, Tolnai Vilmosnak egyebek közt ezt írta: „A Nyugat, amely igazán szabadelvű, apolitikus lap, nem törődik semmiféle politikai felfogással, az enyémmel épp

oly kevésbé, mint másokéval, s helyet ad az én újszerű verseimnek [...]. Azt is tudják rólam, hogy hajlamomnál fogva egyenesen maradi, reakcionárius vagyok, mert nem hiszek az emberiség gyökeres haladásában, sem a demokráciában, sem a »világot megváltó« szocializmusban, amelyet mint pesszimista az újkor legszomorúbb kabaréjának látok. Mindez természetesen nem akadályozza meg, hogy az irodalomban őszintén ne érezzem magam újítónak, vagy ha úgy tetszik, forradalmárnak. Hiszen a politikai és irodalmi forradalom legtöbb írónál nem esik egybe, sőt majdnem mindig szöges ellentétben áll.” (A levél e helye a levélkiadásból, jelöletlenül, kimaradt. A kéziratból idézi: Lengyel 2010: 197–198.) Ha eltekintünk attól, hogy a Nyugat immár pozitív példa, jól érzékelhető az önmeghatározás, az „irodalmi forradalmár” szintagma szerkezeti folytonossága. A képlet ez: világnézeti konzervativizmus, esztétikai forradalmiság. S nemcsak az inverzió az érdekes, sőt még csak nem is ennek, úgy látszik, makacs tovább élése, hanem az, hogy e pozíciónak szerves része a világnézeti komponens. A „tisztá” irodalmiság eszménye itt bizony megint jól azonosítható világnézetes tartalmakkal kapcsolódik össze.

S több mint figyelemre méltó, hogy Kosztolányi önmagát következetesen az „irodalmi” forradalmiság és a „világnézeti” maradiság, sőt „reakcionáriusság” pólusán helyezte el.

Önmaga reakciósként való besorolását minden jel szerint komolyan is kell venni.

5

Az Új Nemzedékben közölt Kosztolányi-cikkek jellegzetesen kurzista irányúak. A szituációt, amelyben születtek, ő maga (*Tehetség és fűrgesség* című, 1920. szeptember 18-i vezércikkében) egy „nagy viadal”-nak látta, „melyet magyarság és zsidóság vív”. A mérleg, amelyet felállít, figyelemre méltóan elfogult. „Mióta a magyarság emancipálta a zsidóságot, békés és egyedül nekik kedvező évtizedek múltak el, melyek alatt végrehajtották országunkban a honfoglalást. Állapítsuk meg, hogy a zsidóság ez idő alatt nehány jeles és tiszteletre méltó szellemi munkást, szervezőt, kereskedőt adott a magyarságnak, de egyetlenegy halhatatlant sem, aki európai mérték szerint is az. Nincs se Bólyai Farkasuk, se Eötvös Lórándjuk, se Lóczy Lajosuk, se Madáchuk. Ővők a civilizáció. Miénk a kultúra.” Az összevetés nyilvánvalóan hamis és megtévesztő. A génuszok, akiket Kosztolányi hiányolt, már ott voltak. S nemcsak arra a Lukács Györgyre kell gondolnunk, akit ez időben Kosztolányi megvetőleg emlegetett, jóllehet a német szellemi élet (Thomas Manntól Max Weberig) már akkor is elismerte nagy értékeit. De ha a gondolkodó Lukácsot esetleg diszkreditálta volna is népbiztosi szerepe a „kommün” hónapjaiban, aligha mondható el ez

azokról a tudósokról, akik éppen a kurzus miatt emigráltak, s külföldön hamarosan Nobel-díjasok lettek. (S persze a „magyar” legendárium példaanyagai.) A mérleg tehát hamis, s éppen abban a vonatkozásban mér rosszul, amelyet fontosnak, sőt vízvázalásztónak deklarál. Ez a kulturális vakság azonban számunkra nem önmagában érdekes. Az igazán figyelemre méltó maga az érvelés, a szembeállítás logikája. „Övök a civilizáció. [...] Övök a gőzmosoda, a *bookmaker*, a reklám.” S hogy mit csinált a „zsidóság” az emancipáció óta? „Majdnem minden téren szervezett, szerkesztett, toborzott, összeállított, tevékenykedett és sürgölődött, hogy milyen módon, milyen erkölcsi elvek szerint és milyen haszonnal, az nem tartozik ide. Mindenesetre kezébe vette a demokratikus műveltségnek azt az irányát, melyet az újat és halhatatlant alkotni nem tudó legújabb kor teremtett meg és *civilizáció*-nak kereszteltek el. [...] Élére állt a szellemi mozgalmaknak, elnöke és ügyvezető igazgatója lett minden kultúr-intézménynek, anélkül, hogy komolyan előre vitte volna.” Nem kétséges, rosszhiszemű, vitriolos érvelés ez, féligazságok, elhallgatások s megtévesztő szelekció igen hatásos konstrukciója. Az antiszemita retorika sok fontos elemét előlegezi meg. Szempontunkból azonban, ismételjük meg, még ez sem az igazán fontos. A fontos, amire fel kell figyelni, a *civilizáció* szó bevonása e kontextusba. A civilizáció szó (s a hozzá rendelt leírás) ugyanis a konzervatív kapitalizmuskritika fedőneve és kulcsszava. A „zsidó” aktivitásban Kosztolányi magát a kapitalizmust kritizálja – jobbról, s nevezi „újat és halhatatlant alkotni nem tudó” szisztémának. (Az mellékes momentum, hogy zsidók és civilizáció ilyen összekapcsolása kétélű fegyver: mindkét oldal felé vág.)

Egy dolog azonban semmiképpen nem tagadható meg Kosztolányitól: számára a „kultúra” (amelyet persze szembeállított a civilizációval) csakugyan eminensen fontos volt. Sőt értékrendje centrumában ez állott. (Az irodalom, mint alkotó tevékenység, maga is az ilyen értelemben felfogott „kultúra” egyik, sőt alighanem legfontosabb modellje.)

Ilyen vonatkozásban az Új Nemzedékben közölt Kosztolányi-publicisztika egyik legfontosabb, minden ízében reprezentatív darabja kétségkívül *A magyar irodalom és az ő irodalmuk* című cikksorozat. (A hét részből álló sorozat a lap 1920. szeptember 25-i, 26-i, 29-i, 30-i, október 1-i, 7-i és 24-i számában jelent meg. Újraközölve olvasható Bíró-Balogh Tamás *Mint aki a sínek közé esett* című könyvének [2014] függelékeként is: 159–172.) Ez a sorozat „irodalmi” cikkek sorozata, s hangja is temperáltabb, mint némelyik *Pardon*-glosszáé. Az antiszemita szempont persze itt is jelen van, az egész sorozat, a főcímhez híven, a „magyar irodalom” és az „ő irodalmuk” megkülönböztetésén és szembeállításán alapul. Mint ilyen, az úgynevezett asszimilációs szerződés nyílt fölmondása, irodalmi vonatkozásban. Hogy ez a megkülönböztetés mennyire reális, s mennyire egy kirekesztő előfeltevés

logikai derivátuma, azaz visszamenőleges hatályú konstrukció, most ne bolygassuk. Figyeljünk a sorozat más vonatkozásaira. Mindenekelőtt vegyük észre, ez a téma Kosztolányi számára csakugyan fontos volt, közvetlenül érdekelt volt benne. Erről, egyebek közt a sorozat IV., Cholnoky Viktorról írott, *Egy nagy tehetség kálváriája* című darabja messzemenően árulkodik. A személyes érdekelttség heve stílusosan is megfogható, Cholnoky iránti szimpátiája is egyértelmű. S ez a szimpátia valódi rokonszenv – más, korábbi írásai is igazolják. Cholnoky azonban nemcsak mint ellenpólus, az „ő irodalmukkal” szembeállítható példa fontos számára. Fontos egyéni sorsa, „kálváriája” is, amellyel az „elnyomott”, „magyar” alkotók sorsát demonstrálja. S persze a kapitalizmus üzleties irodalmi mechanizmusait, amely nem kedvez az „igazi” tehetségnek. (Nem is véletlen, hogy a nyomorgó Cholnoky ellenpontja a cikkben a szubvenciókból jól élő laptulajdonos, aki, amíg alkalmazottja az íróasztalnál robotol, „ezreseket” kártyázik el a kaszinóban – s a jelentős üzleti sikereket elérő színdarabíró, Molnár Ferenc, aki „a jól megadmisztrált úton szédítő gyorsan haladt felfelé”.) Az írói teljesítmény piaci mechanizmusok szerinti, szélsőségesen eltérő közösségi honorálása, jól érzékelhetően, saját problémája is volt. Alighanem ez is magyarázza, hogy a sorozatban voltaképpen egy konkurenciaharc tematizálódott – a „magyar irodalom” és az „ő irodalmuk” között. Ez a harc, bár nyilvánvalóan nem független az anyagi siker vonzásától, tematizálásában fölfedezhető némi közön-séges irigység is, elsősorban nem emiatt tanulságos. Az az igazán érdekes, hogy Kosztolányi miben látta e harc irodalmi lényegét. S itt, nagyon jellemzően, két vonatkozásnak adott erős hangsúlyokat. A magyar irodalom elnemzetietlenedésének és az üzleties irodalom térhódításának. Mindkettőért természetesen „ők” a felelősek, erről nem hagyja olvasóit bizonytalanságban. Mindebben azonban a ’magyar irodalomként fellépő zsidó írók’ szerepének kiemelése csak külsődleges elem, amely az adott szituációban előnyösen használható. Ha azonban arra figyelünk, mi mindent ró fel nekik, kiderül: megint jellegzetesen kapitalista funkciókat nehezményez. Például a „nemzetivel” szemben a „nemzetköziségésedést”, az üzleties szempontok előre törését, s – egyáltalán nem utolsósorban – az irodalomnak az üzleties siker szempontja alá rendelődését. S amikor azt érzékelteti, hogy az „igazi”, de magányosan alkotó tehetséggel szemben ott van az üzletiesen szervezett „modern” irodalmi élet, amely az anyagi siker érdekében működik, s tagjai számára – elvtelenül, minden eszközt bevétve – garantálja is ezt a sikert, ugyanennek az összefüggésnek egy másik aspektusát hangsúlyozza. A kommercialitás, mint „irodalmi” fejlemény szociológiailag teljesen értelmes állítás. Ezek a „modern”, kapitalizmuskori irodalom jellegzetes szociológiai attribútumai. S nem lehet azt mondani, hogy nem valódi – nemcsak az alkotómunkára, de magára a műre is kiható – problémák rejlenek benne. Hogy mindezért

csakugyan pusztán az „ő” tevékenységük a felelős-e, ahogy a cikkso-rozat sulykolja, vagy általánosabb probléma, most hagyjuk figyelmen kívül. A sorozatnak ez a beállítása, ez az egyoldalú kiemelés „csak” az antiszemita előfeltevés érvényesülésének jele. Ennek regisztrálás-nál Kosztolányi beállítódásának megértése szempontjából fontosabb felismerni, hogy mindaz, amit nehezményezett, az maga a modern kapitalizmus – irodalmi vetületben. (Hogy zárványszerűen, irodalmi enklávákat alkotva, más jellegű irodalom megszületése is lehetséges, természetes. De ez, legalábbis egy ideig, marginális irodalom.) Kosztolányi beállítódása tehát a „zsidózó” fölszíne alatt valójában egyféle antikapitalizmus. De, s ez fontos distinkció, nem a „progresszív”, marxista vagy marxizáló változatban, hanem olyan, amely „állagvédő”, a hierarchikus viszonyokat fönntartja, vagy/és a saját javára átrendezi. A nézőpont itt nem az emberi emancipáció egyetemes igényéből, hanem a saját csoport érdekeiből válik ki. Ez is valódi szerep persze, súlya van, de az igazság (részleges) képviselője és a viszonyok deformálódása egyszerre jellemzi. E gondolkodástörténeti pozíciót az teszi veszélyessé, hogy – bár az anomáliákért amorális egyoldalúsággal mindig „őket” hibáztatja – a konstrukcióba beépült igazságok nem vesznek el érvényességüket és vonzásukat. A tőkeológia érvényesülése csakugyan átjárja az irodalom formaképző folyamatait, megváltoztatja finomszerkezetét, a termés túlnyomó többségét pedig így vagy úgy, de kommercialissá teszi. (Az olvashatatlan „magas” irodalom is, átlagos esetben, a kommercialitás egyik változata, azé, amely mechanikusan igazodik az önelvűség mítoszából fakadó kánoni követelményekhez. Itt persze az üzletképző csoportnagyság lényegesen kisebb, mint a populáris regiszterben megszólaló művek esetében.) Ez a kapitalizmus viszonyai között szükségképpen kibontakozó deformáció mindig kivált bizonyos szabadságharcot, elkülönülési igényt.

Aki ezt a deformációt alkotóként (és/vagy olvasóként) érzékeli, az, éppen e percepció révén, speciális beállítódásra tesz szert. A Kosztolányira is jellemző változat így egyszerre lehet nemtelen eszmék, például az antiszemitizmus generálója és „hiteles” modernitáskritika. Egy biztos, ez a változat az irodalom deformálódásán keresztül érzékelt kapitalizmus „irodalmi” kritikája.

6

Az Új Nemzedékben közölt cikkek közül egyet még érdemes itt megemlíteni, s kicsit közelebről is szemügyre venni. Ennek két, az eddig ismertetettekben nem érzékelhető eleme ugyanis itt markánsan kiemelkedik az összkepből. Az egyik a politikai harc tetten érhető kíméletlensége, a másik e harc (későbbi) irodalmi feldolgozása és reflektálása. Mindkettő magyarázó szerepű.

Ez a cikk, pontosabban: glossza, pár sor csupán, s a *Pardon* rovat soros glosszájaként jelent meg 1920. február 21-én. Címe: *A nemzeti gyászhoz*. E glossza funkciója a szerectenmosdatás volt, egy – az adott történeti kontextuson belül is skandalumnak számító – „atrocitás” elsikálása, apologetikus átértelmezése. (Mai politika szlengben: „kommunikációja”). Közvetlen kiváltója, apropója Somogyi Bélának, a Nép-szava szerkesztőjének „ismeretlenek” általi meggyilkolása volt, amelyre azonban a militáns kurzuslapnak, az Új Nemzedéknek mindenképpen reagálnia kellett. Már a kortársak is tudták ugyanis, hogy ez politikai gyilkosság volt, s a kurzus belső (s legfelső) köreihez vezettek szálai. Azaz elkövetése a kurzus számláját terheli. Ez a glossza a modern magyar újságírás történetének egyik korai, nagy „kommunikációs” bravúrjaként és ugyanakkor morális mélypontjaként értelmezhető.

Miben áll a bravúr? Az eset briliáns áttematizálásában. Az áldozatból, Somogyi Bélából már a glossza első – igaz, összetett – mondatában megtorlást kiérdemlő bűnös lesz, a glossza pedig védőiratból vádirattá lényegül át. Az első mondatot érdemes is idézni: „Ismeretlen tettesek meggyilkoltak egy politikailag súlyosan exponált újságírórt és agitátort, aki a jogos és törvényes számonkérés elől több ízben elvonta magát nemzetközi összeköttetései révén, s így önként kitette magát annak, hogy a cselekedetei és szereplése nyomán fölgyülemlett indulatok törvénytelen mellékszelepen tóduljanak ki.” Paradigmatikus érvelés ez, tanítani lehetne. A cikk egészét egy korábbi cikkemben már részletesen elemeztem, a részletekre vonatkozóan elegendő oda irányítani az érdeklődőket. Itt elég, ha csak annyit jegyzünk meg, a glossza egy politikai gyilkosság igazolása, pusztán azért, mert a meggyilkolt a kurzus, a lap és az értelmező politikai ellenfele (’ellensége’) volt. Ez a politikai ellenféllel szemben alkalmazható eszközkészlet morálisan védhetetlen radikális kitágítása. S mint aktus, a Nietzsche-től a nációkig (s tovább) ívelő morál- és felvilágosodás-ellenes lázadás demonstrációja – a maga területén, de „élesben”.

S ami különösen súlyossá teszi az esetet, írásaktusa igazolhatatlanságával – mint utólag kiderült – maga Kosztolányi is tisztában volt. Szembesült bravúrstiklijé aljasságával, amoralitásával. A glossza ugyanis saját regénye irodalmi nyersanyagává is vált. Lényege, a gyilkosság amorális áttematizálása, történeti átdíszletezéssel az „új-nemzedékes” periódus tapasztalatait magából kiíró Néro-regényben is megjelent. Az anyját meggyilkoltató Nero ugyanis bevallja mesterének, Senecának, mit tett. „Seneca visszatántorult attól, amit látott.” De erőt vett magán (a regény szavaival élve: „elzárta magát” érzelmeitől), s – mutatis mutandis – megismételte azt a nyelvi átértelmezést, amelyet Kosztolányi glosszájában, élesben próbált ki. Ezt a dialógust érdemes kicsit hosszabban idézni:

„– A tényeket nézzük – szólt közönyös arcot öltve.

Nero nem figyelt rá:

- Anyagiilkos vagyok – nyögte.
[...]
- Hagyjuk ezt, intett Seneca, aki véget akart vetni szenvedésének
– vizsgáljuk nyugodtan, mi történt.
– Megöltem az anyámat.
– Az állam ellenségét – magyarázta Seneca, rendületlenül. – Nem is te öleted meg. Ő maga ölette meg. Öngyilkos lett mások keze által. A rossz önmagát semmisíti meg. Ezen nincs mit sópánkodnunk.
– Nem értem.
– Senki se tagadhatja, -- mondta mestere – hogy a senatust izgatta ellened, érintkezett az elégedetlenekkel, kiből állandó udvart tartott maga körül, bitorolni akarta a császári hatalmat, mely csak téged illet meg. Ezek a tények, melyek egytől-egyig be vannak bizonyítva.
– Mégis – hebegte Nero – gyilkosság.
– Gyilkosság? – szölt Seneca magasra vonva szemöldökét. – Mondd inkább államérdék és akkor mosolyogni fogsz. Nem szabad megjíjedned egy szótól.” (Nero, a véres költő. Bp. 1936: 202–204.)
- A regény e megoldásában nemcsak az az érdekes, hogy Seneca érvelésének mintája magának Kosztolányinak az újságírói gyakorlata. Két további mozzanat is megkülönböztetett figyelmet érdemel. (1) A saját gyakorlat s tapasztalat általánosított hatalomgyakorlási elvű nő, mintegy politico-antropológiai státusba emelkedik. Carl Schmittre emlékeztető módon. Másrészt viszont (2) a regény a narráció révén nyilvánvalóvá teszi, hogy a „senecai” gesztus (s következőképpen a glosszairó Kosztolányi eljárása is) valamiképpen anomália, erkölcsileg vállalhatatlan.. Másképpen fogalmazva: ez a politikai okosság inkongruens a (szokásos értelemben vett) erkölccsel. Kosztolányi ambivalens nagysága itt mutatkozik meg a maga teljes plasztikuságában. Újságíróként elköveti az elfogadhatatlant, íróként viszont, miközben megismétli és általánosítja tapasztalatát, jelzi is a tett elfogadhatatlanságát. Az író fölébe nő az újságírónak, de annak amorális gyakorlatából él. A modernitás egyik antinómiája ez: a saját aljasság egyszerre elfogadó (affirmatív) és elutasító kettős értelmezése.

7

Az Új Nemzedék-periódus lezárulása (1921), bármily nagy fordulatot is jelentett, nem járt együtt automatikusan Kosztolányi beállítódásának teljes átrendeződésével. A „megjavulás” alig több illúziónál. A külső körülmények alakulása (mindenekelőtt az úgynevezett „konszolidáció” beindulása), a Pardon-ügy háttérének kipattanása és fogadtatása lehetetlenné tette az explicit antiszemitizmus, általában a kurzista pozíció nyílt képviselését, de a beállítódás mélyszerkezetét, a „szélsőséges” gesztusok lefaragása árán, meghagyta. A húszas évek, amelyek egy-

ben Kosztolányi regényperiódusának gyors kialakulását és felívelését is meghozták, lényege szerint konzervatív (politikai értelemben jobboldali, autoriter) periódusa volt a magyar történelemnek. A konzervatív antikapitalizmus „puha”, csupán emberi viszonyok és gesztusok ábrázolásában megmutatkozó változata kongruens volt a „korszellemmel”, senkit nem irritált, implicit jelenléte a Kosztolányi-prózában jórészt rejtve maradt. Annál is inkább, mert regényeit (mindenekelőtt a Nero-regényt és az Édes Annát) voltaképpen az „újnemzedékes” periódus felülvizsgálataként, sőt kritikájaként is lehetett olvasni – s ez szinte „mindenkinek” jól jött. A régi „nyugatos” barátoknak és kollégáknak éppúgy, mint a szélsőséges kilengéseket már többé-kevésbé megfegyelmező, „konzolidált” rezsim uralkodó közhangulatának. (Jellemzően még a finom hallású emigráns, Németh Andor is „önkritikaként” értelmezte a regényeket.) Kosztolányi így, voltaképpen nyilvános megalázkodás és különösebb erőfeszítés nélkül, „csupán” művei segítségével át tudta magát menteni a kurzus utáni szellemi klímába. A regények kibontakozó recepciója, amely évtizedekkel később, a Kosztolányi-kanonizáció fundamentumaként is szolgált, elfedte az író beállítódásának, egész valóságához való viszonyának tényleges szerkezetét. A kontextus irodalommagyarázó szerepének folyamatos és egyre nyilvánvalóbb összszugszorodása, amely idővel az önmagában forgó hermeneutika uralmát, egyedüli „autentikus” magyarázóelvként való használatát hozta meg, minderre rá is erősített. Így a Kosztolányi-értelmezés szűkségképpen beszűkülése, önmagára záródása „láthatatlanná” tette a szövegszerveződés tényleges gondolkodástörténeti előfeltevéseit és jellemzőit. (Ezen az éppen aktuális teorémák és ideológémák életműre való, jórészt önkényes ráapplikálása nem segített, inkább összezavarta, deformálta a megértési kísérleteket.)

A figyelmes olvasás számára annyi így is bizonyos, az „apolitikusság” Kosztolányi számára kényszerű önkorlátozás volt, vállalandó mimikri. Politikai preferenciáit egyáltalán nem adta föl, csak hallgatott róluk, s ha végképp kiváncsiak belőle, kódolva fejezte ki őket. Régi preferenciáinak nyomait mindazonáltal fel lehet fedezni szövegeiben. Ilyen fősíznre küldött jelzés például a hivatalos Mussolini-életrajz demonstratív lefordítása, a Pirandello-magyarázat (amely világnézeti lényege szerint az olasz fasizmus melletti optálás), a szovjet-orosz viszonyok fölötti nem indokolatlan, de mindenképpen egyoldalú kritika, s ilyen a leglátványosabb, az Ady-pamflet megírása és publikálása is (amely a kényszerű apolitikusság tüntető föladása). Az Ady-pamflet igazi tétje ugyanis egyáltalán nem az volt, amire legtöbb értelmezője kezdetektől máig gyanakszik, hogy tudniillik kimutassa a rossz Ady-versek létezését, s így elégtételt szerezzen magának Adyval szemben. (Ez csak alárendelt szempont lehetett, járulékos kielégülés.) A tét a kultikus szereplővé váló Ady világnézetének diszkreditálása és elutasítása – ellenszenvre elsődlegesen egyáltalán nem esztétikai vagy ízlésbeli,

hanem világnézeti. (Az ízlésérvek csak erre az alapra rakódtak föl, s mint József Attila már akkor észrevette, maguk is ideológiai természetűek voltak. A vitában a „kukorica csutkája” szerepét töltötték be.) Világnézeti averzióit egy Komlós Aladárhoz írott magánlevélben maga Kosztolányi is nyíltan megvallotta, s tervezett – vitapartnerreit hatálytalanítani igyekvő – válaszcikkének argumentumai is jórészt e körből valók. A Komlóshoz írott levél (1929. szept. 16.) első pontja szabályos beismerése a „világnézeti” kritikának, amely vezette: „a latin műveltség oly világnézetet értek, mely távol áll a zsidó-keresztény mithikától, a bibliától, mely számomra mindig idegen volt. Ezt természetesen nem fejthettem ki a nyilvánosság előtt. Csodálkozom, hogy ön, aki értő lélek, nem képzei el, hogy az élet tragikumát – a lényegeset – valaki a »négy fal között« is szemlélheti. Leopardi, a filozófus inkább látta, mint Ady, a kortes” (KDlev 585.). Világos beszéd ez: számára Ady „kortes”, vagyis politikai agitátor volt. S hogy igazában nem esztétikai, hanem világnézeti ’takarítómunkát’ kívánt elvégezni, már a pamflet keletkezéstörténetéről referáló, 1929. július 24-i levelében árulkodóan vallott. Osvát, még publikálás előtti replikájára válaszolva ugyanis, ő maga is 30-40 „gyönyörű” Ady-vers meglétéről beszélt. (N. B. Kevés költő van, Kosztolányit is beleértve, akinek 30-40-nél több „gyönyörű” verse van!) De ehhez hozzá tette: „Ezt elismerem, barátom, de én egy Augiász-istállót akarok kitisztítani.” (KDlev 581.) S magában a pamfletben még nyíltabban is fölfedezhetjük a „beismerést”: „Világnézete [ti. Adyé] azonban annyira sérti értelmemet, hogy érezni is képtelen vagyok vele. [...] E messianizmus által elveszti az idegi rendszeremmel kapcsolódást.” (Tükörfolyosó. Bp. 2004. 378.) Az pedig már csak hab a tortán, hogy Ady költészetét „kölcsonként kabbalisztikus építmény”-ként látta, vagyis alig leplezetten „lezsidózta” (Uo. 378.)

Az igazán figyelemre méltó fejlemény persze nem a tovább élő preferenciák egy-egy alkalmi dekonspirálódása. Ezeknél alighanem fontosabb szerepet kell tulajdonítanunk egy-két, rossz periódusában lelepleződött elve korábbi fogantatásának s tovább élésének. Mindenekelőtt a „zsidó-keresztény” *humanizmus* cselekvéskontrolláló, erőszak-megfékező elvétől való eltávolodásának. A Somogyi Béla meggyilkolásakor írott glosszája például önmagában lehetne kisiklás, a Nero-regényben előadott senecai gesztus pedig akár önkritikaként is olvasható lenne. De az ’ellenségként’ kezelt másik (rivális) ember aggálytalan kiiktatásában megmutatkozó antihumanista elv rögzülése már olyan szimptóma, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni – sem önmagában, sem a Kosztolányi-próza viszonylatában. Ha prózáját ilyen szempontból is olvassuk, föltűnik, hogy a végletes erőszakalkalmazás (’gyilkosság’) *aggálytalan természetessége* jellemző Kosztolányira. Érdeemes például elolvasni 1918-as (tehát még az „újnemzedékes” periódus előtti) *Káin* című kötetének címadó novelláját. Ez a kötetkompozícióban is fontos szerepet betöltő szöveg voltaképpen

bibliai parafrázis, az emberiség eredettörténetének kulcsmozzanatát nagyítja ki: Káin testvérgyilkosságát. Ez a gyilkosság a novellában az emberi nem elterjedésének és harmonikus kibontakozásának indító mozzanata. (Az eset feldolgozása, mindjárt szögezzük le, igen kevésé „biblikus”). Jellemző momentum, hogy Káin, mielőtt testvérgyilkossá válik, nehezen él, rossz földeket próbál megművelni, mentálisan sincs jó állapotban – egyebek közt apjához való viszonya is problémás, állandó gond forrása. Gyilkosságát szinte gyermeki tudatlansággal, ösztönösen követi el, egyáltalán nem érzékeli tette súlyát. A következő pedig sikertörténet. Új, jó föld elfoglalása, virágzó gazdálkodás, sokasodó família, természetesség és harmónia. S maga Káin is, végső öregségéig, kiegyensúlyozott életet él, azt is mondhatjuk, boldog. A szüzsé jellemző eleme, hogy Káin sokasodó leszármazottai maguk is gyilkosok, a legnagyobb természetességgel. „Családja egyre gyarapodott. Egészséges és hatalmas gyermekei születtek, kik az istenek fiaihoz hasonlítottak, halvány leányok, kik egyesültek a férfiakkal és magzatokat szültek nekik. Nyugodalmukat nem zavarták. Csak ritkán hangzott fel a hegyekben a szőke emberek [ti. általa meggyilkolt öccsének leszármazottai] halálordítása, kiket a bátor fiúk az utolsóig megöltek. [...] Éltek, ettek és aludtak, gyilkoltak és szeretkeztek, boldogok voltak.” (Káin. Bp. 1918. 9–10.) Ami figyelemre méltó: Káin történetének előadása nélkülözi a distancia leghalványabb nyomát. A történet „természetes” és (eredményei révén) igazolt. Az elv, amely Káin történetéből elvonható (s ami persze a történetnek is generáló elve volt) mintegy az emberi nem *antropológiai alapadottságaként* jelenik meg: a végletes erőszak, a gyilkosság természetes és eredményei révén a közösség számára pozitív. S a humanizmus elvének ez a radikális felfüggesztése nem egyedi eset a Kosztolányi-prózában. Még a keresztény paratextussal (is) operáló *Édes Anna* címszereplője, illetve Anna „érthetetlen” gyilkossága is (ha jól meggondoljuk a szerző erőszakhoz való viszonyát) ide vonható. De ennél a verziónál beszédesebb, egyenesen paradigmatis az 1931-ben született *Aurélius* című novella császári monológja. Az ártatlan embert legyilkoló ör védelmében ugyanis a császár egy kompakt erőszakelméletet ad elő. Az „elmélet” világnézeti indoklását most hagyjuk figyelmen kívül (egy korábbi tanulmányomban erről is szó van, rekapitulálva az író érveit), s csak lényegét – s magyarázatát – idézzük föl. A császár, a nagy *filozófuscsászár* így beszél a novellában: „Rettenetes napokat élünk, fiam. Egy világ recseg eresztékeiben. Meg kell mentenünk ezt a világot. Sajnálom a kis Avidust. De még jobban sajnálom ezt a világot, ezt a nagy és szép világot, mely annyi évszázadig fényeskedett bölcsseivel, szónokaival, költőivel, s most a sötétség felé gurul. Erő kell nekünk, erő. Az erőt onnan vesszük, ahonnan lehet: a természettől. Ez az ör is a természet vak ereje. Ösztönösen kegyetlen mindenkivel, aki ellenszegül neki: harctéren a kvádokkal, itt az országban a rendbontókkal,

akik szét akarják rombolni, amit mi építettünk.” Majd: „A babiloniak, a perzsák, a görögök – a finom görögök is – fölhasználták az ilyen elmebetegeket a maguk céljára, egy vélt nagyon jó érdekében, s ezt művelte minden nép, minden korszak, minden császárság, minden köztársaság kivétel nélkül. Mit fintorgatod az orrod? Undorodsz ettől? Én még jobban undorodom, fiam. Mi, akik gondolkozunk és érzünk, elfordulunk ilyesmitől. De, sajnos, szükségünk van rá. A belőle származó nyugalmat és biztonságot mindnyájan elfogadjuk és érezzük. Hát nincs jogunk megvetni. Ez álszentség, hitvány keleti álszentség...” E gondolatmenet több szempontból is figyelemre méltó. Jellemző rá a feszültség, amely (mégjicsak) megjelenik benne. Ez a feszültség ugyanis az *ízlés* és a *racionalitás* feszültsége, s az ízlés nagy bajnoka érdekes módon a (csoportérdekek szerint beszűkített) racionalitást részesíti előnyben. Gyakorlata potenciális bírálóit képmutatásban marasztalja el, de maga is hipokrita, hiszen egy elitista érdeket (az „érzők” és „gondolkodók” érdekét egyetemes érdekként fogja fel, s eszébe sem jut, hogy mások legitím érdekeit is figyelembe vegye. Ez a mindenkori hatalom logikája, amelynek racionalitása is mindenképpen sérül. Hiszen, bár nem kalkulálja be, a legyilkolt ártatlanok ártatlansága lázító erő, és az ilyen amorális erőszak maga is a „sötétség” felé sodorja az országot, a közösséget, az illegitím erőszakot téve meg rendszerstabilizáló erővé. Miközben a császár azt hiszi, a barbárság térhódítását akadályozza meg (a különben undort keltő) primitív erőszak, voltaképpen a barbárság kibontakozását mozdítja elő. Ez, akárhogy nézzük, egy konzervatív antropológia demonstrációja – s mint ilyen, gyakorlati antihumanizmus.

S még valami mindenképpen ide kívánczik. Bárhogy is magyarázzuk Kosztolányi elvét, ez az egyetlen példa is jól demonstrálja, hogy a prózairói életműbe (s korszakba) is mélyen bele van ágyazva az a gondolkodásmód, amelyet Kosztolányi az „újnemzedékes” periódusban, gyakorlatban is kipróbált, s amely, ha nem bénítja meg ítélkezésünket a kanonikus apologetika, csakis a modernitás sötét oldalaként azonosítható.

8

Kosztolányi rejtett előfeltevéseinek és elveinek felismerése értelemszerűen megváltoztatja az esztétikai értelmezés lehetőségeit. Ez nem jelenti automatikusan az írói tehetség s a mesterségbeli tudás leértékelését, de azt mindenképpen, hogy új értelmezői és befogadói viszonyt kell kialakítani az íróhoz és életművéhez. S ez egyáltalán nem könnyű és egyszerű feladat. A nehézséget mi sem mutatja jobban, minthogy ilyesféle kötelességeivel a mai európai kultúra sem igen boldogul. Hasonló anomáliák ugyanis az európai kultúra meghatározó jelentőségű

vonulatait is terhelik, ez a kultúra tele van nehezen kezelhető, zavart okozó életművekkel, amelyeket egyszerre csodál s kénytelen bírálni, újraértelmezni. Csak a minap jelent meg például Martin Heidegger *Fekete füzetek* néven ismertté vált „gondolati naplója” első része, s máris látszik, nagy vitákra lehet számítani. Ahogy gyarapodnak az ismeretek, nő a tanácstalanság is – nagy filozófust vagy/és gazembert lássunk-e benne. S nem Heidegger az egyedüli e nemben, hasonló cipőben járt olyan nagy költő és esszéíró, mint Gottfried Benn, a Nobel-díjas Knut Hamsun, a politikaelmélet egyik leginspiratívabb klasszikusa, Carl Schmitt, a nagy olasz drámaíró, Pirandello, a „pesszimizmus” román/francia fenegyereke, Cioran, az ugyancsak román Mircea Eliada, vagy a hermeneutika iskolateremtő nagysága, H. R. Jauss. S a példák, ha szükséges, újabb nevekkal gyarapíthatók. Az említettek s az említetlenül maradtak mindmáig nagy kihívást jelentenek a kor kutatóinak, hiszen bennük jelentős szellemi teljesítmények és védhetetlen politikai gesztusok kapcsolódnak össze, már-már kérdéssé téve az egyébként csodált (s lomtárba aligha tehető) műveket is. Egyre bizonyosabb, valami méreg mélyen átjárta a legújabbkori európai kultúrát, s még az olyan, egyébként „problémátlannak” látszó alkotókról, mint a Kosztolányi egyik eszményének is számító Rilkéről is olyasmik derülnek ki, hogy a „Duce”, Benito Mussolini híve s az arisztokraták sznob rajongója volt.

Nem is kétséges, az összeegyeztethetetlenek vélt fejlemények valamiféle összeegyeztetése, értelemrendbe való beállítása torzulás nélkül egyre kevésbé halogatható. A kánon változatlan fenntartása ugyanakkor a mai, a kései kapitalizmus kulturális klímáját elsősorban alakító elitet is minősíti. A mintákat szolgálóan követő „provinciakon”, így Magyarországon is.

Jegyzet

Írásomat, a gondolatmenet jobb követhetősége érdekében nem terhelem meg jegyzetekkel. Ha szükséges, például idézetek azonosításához, magában a szövegben hivatkozom. A témakör háttéréhez, egyes részletek értelmezéséhez saját ide vágó tanulmányaihoz utalom az olvasókat. Ide vonható írásaim két kötetemben találhatóak: *Képzület, írás, hatalom*. Szeged, 2010, Quintus. Ebben: A „szörny” antropológiája (151–163.), Kosztolányi „latin világossága” (165–184.), Kosztolányiról, avagy „művészet, érdek, politika” viszonyáról (185–199.). A másik kötetem: *A mindennapok szemüvegkészítői*. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp., 2013, Nap. Ebben: *Egy s más az Új Nemzedék Pardon rovatáról* (148–179.), *Egy Pardon-cikk s utóélete* (180–195.), *A „nagy viadal”* (196–205.), *Az Apostol-ügy* (206–223.). Témához tartozó további írásaim: *A „Vérző Magyarország”. Kosztolányi Dezső irredenta antológiájáról*. *Literatura*, 2007. 4. sz. 399-424., *Kosztolányi, Ben Blumenthal és az „idegenkörmű hódítás”*. = Szegedtől Szegedig. *Antológia* 2. köt. Főszerk. Simai Mihály. Szeged, 2008, Bába, 399-409., *Kosztolányi Szovjet-Oroszország képe*. Kalligram, 2010. 11. sz. 62–72. Még publikálatlan, de ide tartozó cikkem: *Csáth Géza kamaszkori antiszemizmusá-*

ról. Kézirat, 2014. Ugyanilyen értelemben utalhatok Bíró-Balogh Tamás könyvére is: *Mint aki a sínek közzé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Bp., 2014, Equinter. Ebben : *A Pardon-rovat történetéhez (65–79.)*, *Egy idegen kéztől származó Pardon-cikk kéziratáról (80–84.)*, *Egy Kosztolányi-cikk és kontextusa (85–99.)*, „Tessék a kurzus-cikkírónak helytállani” (100–111.), *A Vérző Magyarország második kiadása (112–123.)*, valamint egy szövegközlés (159–172.). Ez utóbbi könyv szerzőjével két, ide vágó interjú is készült: *Jobbszéljegyzetek. Kosztolányi Dezső kínos névtelen írásai*. HVG, 2014. nov. 29. 38–40. (Kérdező: Serf András.), *Kosztolányi titokban jobbról előz*. Délmagyarország, 2014. dec. 20. 11. (Kérdező: Bakos András). A gyökerekre nézve fontos Csáth Géza naplója: *„Méla akkord: hínak lábat mosni.” Naplójegyzetek 1897–1904*. Sajtó alá rend. Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Bp., 2013, Magvető–PIM. Kosztolányi levelei (a belső hivatkozásokban: KDlev): Kosztolányi Dezső: *Levelek*.–Naplók. Sajtó alá rend. Réz Pál, Bp., 1996, Osiris. Az apologetikai irodalomra külön nem hivatkozom (a jelzett cikkekben van rájuk utalás).

„Söpörjük el az elmúlt huszonöt évet!”

– Vázlat egy összefüggésről –

Jellegetes – a korhangulatot jól tükröző – volt 1990-ben az MDF „Tavaszi nagytakarítás” feliratú választási plakátja. Ezt a plakátot egy szellemes nyugati újságíró az 1994-es választási eredményekkel foglalkozó cikkéhez is mellékelte. Akkor – 1994-ben – sokan valóban úgy gondolták, hogy politikai nagytakarítás történik. Némelyek viszont úgy, hogy a parlamenti választás nem takarító, hanem a lényeg konzerválását álcázó kozmetikai művelet, amelynek sóprés (kisöprés) helyett valójában porhintés a tényleges funkciója. (Alkotmányban rögzített feladatából adódóan – mivel erre találták ki és rendőrileg erre szentesítették – porhintést kell végrehajtania: elfedni, hogy „egyik kutya, másik eb”.)

Jellegetes – a korhangulatot jól tükröző – volt 1990-ben az SZDSZ „Tudjuk, merjük, tesszük” feliratú választási plakátja. Akkoriban sokan ítélték meg úgy, hogy leginkább a merészségen múlik a siker. Ez a képzet lényegében helytállóan bizonyult a gyors és rövid távú politikai eredményességhez – ráirányítva a figyelmet bizonyos tettek elkövetőire és egyúttal felelőseire. A plakát hivalkodó magabiztosságára utal vissza egy 1996-os írás „Tudták, merték, ők tették” ironikus nyelvi fordulata.

A korhangulattal ellentétes volt, amikor 1990-ben a Szegények és Kiszolgáltatottak Szövetségének aktivistái „Pártok harca a dolgozók pénzén” feliratú szalaggal ragasztották felül a választási plakátokat. Az is ellentétes volt a közhangulattal, hogy a választások után megjelentek e szervezet „Tízezer lakás árán választottunk” szövegű plakátjai. Nem véletlenül jegyezte meg ennek kapcsán a Magyar Nemzet cikkírója, hogy a választási csatározások összköltsége közel negyedmillió munkahely megteremtésére vagy megtartására adna esélyt. Viszont a választásokon „az »abszolút többség« olyanokat is lécc alatt a parlament padsoraiba juttathat, akik méltatlanok erre... Utánuk az özönvíz?”

Az ún. rendszerváltáskor (annak talán elsődleges motiválójaként) a nagy pártok részéről – mintegy az egykori termelő tartalmú kampányok („hídcsata”, „széncsata”) analógiájaként – különböző újraelosztási

kampányok indultak be vagyonszerző célzattal („pártvagyon-csata”, „székház-csata”, „ingatlanszerzési csata”). Ezek a kampányok lezajlottak, a korszak vezető pártjai többnyire feloszlottak. Hol van ma már az MDF és az SZDSZ? (Vagy akár a Kisgazda és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt?)

„Söpörjük el az elmúlt huszonöt évet!”

2014. november 17-én, az ún. közfelháborodás-napi budapesti demonstráción olyan politikai nagytakarításra való felszólítás, buzdítás hangzott el, amely nem illeszkedik a polgári Alkotmánnyal: „Söpörjük el az elmúlt huszonöt évet!”.

Önmagában véve az „elsöprés” jelszava elégedetlenségről, tiltakozásról, tagadásról tanúskodik. Valami megtisztításának, eltakarításának a szándékáról. Döntő szempont azonban, hogy milyen tartalom, milyen állítás nevében tagadunk. Érdemi kérdés, hogy mi az a célkitűzés, aminek a nevében tiltakozunk. Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a fennállónak lényegileg teljes vagy részleges eltakarítására törekszünk. Hogy meddig akarjuk magunkat az idegen, ellenséges ráakódásoktól „letakarítani”.

Jelentős különbség van abban, hogy egy eddig soha nem létezett helyzetre vágyunk vagy valamilyen múltbeli állapothoz kívánunk ismét eljutni. Az első esetben két elképzelés lehetséges. Gondolhatjuk azt, hogy a jelenből közvetlenül kinöveszthető egy reálisnak tekintett jobb jövő. Ekkor csak megfelelő emberi cselekvésen múlik a kívánt alternatíva megvalósulása. De az az ismert módszertani felvetés is tanulságos, mely szerint nincs esély közvetlen továbblépésre, ezért előbb vissza kell menni odáig, ahol utat tévesztettünk. Ahhoz, hogy érdemben tovább tudjunk lépni, először vissza kell hátrálni oda, ahol a sorsunkat elrontottuk.

Egyszerűbb a képlet, ha olyan történelmi múltban véljük megtalálni a megoldást, amikor nem csupán viszonylagosan volt jobb a jelennél, hanem akkor volt a jó. Ebben az esetben pusztán meg kell célozni a már ismert korábbi mintát, és odáig „visszasöpörni”.

A „rendszer váltás” elsöprésé?

Az utolsó huszonöt év elsöprésének gondolata korántsem számít újnak. Az ún. rendszer váltás kezdete óta számosan minősítették ezt a politikai-hatalmi fordulatot elhibázottnak. Ebben az országban (régiben) a „rendszer váltást” nemcsak az említett szónok, hanem sokan mások is szeretnék elsöprésni, megneemtörtétté tenni. Különböző megfontolásból. Legnagyobb részben olyanok, akik szerint jobb volt

előtte. „Most jobb?” – tette fel a kérdést egy keserűen ironikus plakát már az első választások idején. De például egy, a „rendszerátvitel” elemző rendezvénysorozat címe („Fejlődő szocializmusból széthulló kapitalizmusba”) is hasonlót sugall.

Mit adott a „rendszerátvitel”? (Huszonöt év felül- és alulnézetben)

„Még magasról nézvést
Mevolta az ország”

(Ady Endre: Ülj törvényt, Werbőczy)

A „rendszerátvitel” sűrűn hivatkozott érdeme a jogállamiság megteremtése. Fontos dolog lehet a jogi szféra működésének függetlensége. Ugyanakkor eleve indokolatlan a jogalkotás politikai pártatlanságáról beszélni, amíg politikai pártok képviselői hozzák meg a törvényeket. Továbbá a mai Magyarországon a jogalkalmazás korántsem mentes következetlenségektől, illetve direkt kormányzati beavatkozásoktól. Azt is érdemes megfontolás tárgyává tenni, hogy mit ér a formális jog gyakorlati megbízhatóság nélkül.

A „rendszerátvitel” hivatkozott érdeme a piacgazdaság megteremtése: a piaci verseny által kikényszerített gazdaságosabb termelés. Fontos dolog a hatékonyság, gazdaságosság. Mindemellett nehéz nem észrevenni, hogy Magyarországon (a régióban) a piacgazdasági fordulattól elválaszthatatlan egy sor negatív mellékhatás. Ilyen a termelés visszaesése. Ilyen a semleges piaci verseny eltérítése, deformálása különböző állami, alapítványi, nemzetközi (Valutaalap, Világbank, Európai Unió, multinacionális és transznacionális cégek stb. általi) befolyásolásokkal. Ilyen a korrupciós piac terebélyesedése is.

A „rendszerátvitel” hivatkozott érdeme a fogyasztói szabadság növekedése. Fontos dolog lehet a fogyasztási javak kínálatának szélesebbé válása, de akiknek szerény a jövedelme, azokat kevésbé lelkesíti az áruk, szolgáltatások választékának színesebbé tétele, bővítése. Egyes fogyasztási szokások divatja, terjedése pedig (szélső példa a drogfogyasztásé) inkább hátráltatja, mint segíti a személyiség tartalmi gazdagodását, kiteljesedését.

A „rendszerátvitel” hivatkozott érdeme a vélemény szabadság, és ezzel összefüggésben a kulturális-ideológiai pluralitás. Fontos dolog lehet a gondolati és kulturális sokszínűség – magyarországi változatának azonban legalább két hátulütője van. 1. A vélemény szabadság gyakran felelősség nélküli beszédet jelent, aminek egyik mellékterméke a tudományellenes dezinformálás szabadsága. 2. Ami elméletileg-elveg a gondolatok, nézetek, kulturális üzenetek szabad versengése, az magyarországi (és nem csak magyarországi) gyakorlatában többnyire a finanszírozók vetélkedése. Ennek következménye egy csaknem

monopolizált piac: egyesek egyeduralmi pozíciójának rögzülése, médiakínálati „terror” kiépülése stb.

Alulnézetben az elmúlt huszonöt év mást is adott, mint jólétet, jogrendet, szabadságot. Legalább annyira a nemzeti ipar szétesését, a mezőgazdaság hanyatlását, az életszínvonalnak nevezett mutatók esését, a gazdasági (termelési és szolgáltatási) egységek államilag (nemzetgazdaságilag) befolyásolhatatlan tulajdonba kerülését (privatizáció, mint állami vagyon értéken aluli kiárusítása), a szociális helyzet konfliktusait (tömeges munkanélküliség, elszegényedés, kilakoltatások), az egészségügy és az oktatás színvonalának hanyatlását.

Egy – nyilvánvalóan leegyszerűsítő – tömör megfogalmazás szerint a magyarországi „rendszerátalakítás” – lényegét tekintve – egy hazai elitréteg üzleti vállalkozása a közvagyon minél nagyobb darabjának eltulajdonítására. Illetve a globális tőke üzleti vállalkozása a nemzeti (állami és szövetkezeti) tulajdon minél nagyobb részének privatizálására. Innen nézve minden egyéb (jogállamiságra, szólásszabadságra, emberi jogokra, piacgazdaságra stb. való hivatkozás) lényegében pusztán csomagolástechnikai eszköz. Propagandacélokat szolgáló ideológiai ostya.

Megoszlanak a vélemények arról, hogy a gyakorlati kivitelezésben a két üzleti vállalkozás tudatos szövetsége vagy spontán érdekazonosság volt a meghatározó. Egy akkori aktivista leírja a visszaemlékezésében, hogy a „rendszerátalakítás” előkészítése során folyamatosan az Egyesült Államok budapesti nagykövetségéről kaptak útmutatást. („Ellenzékiség a nyolcvanas években” // *Eszmélet* 23)

A Kádár-rendszert kell visszaállítani?

A „rendszerátalakítás” folyamatának kiteljesedésével, beérésével (más szavakkal: a „demokratikus”, „jogállami” stb. csomagolóanyag lehántódásával, szétmállásával) egyre többen gondolják úgy, hogy 1990 előtt „jobb volt”. Hogy hiba, véték volt az ún. rendszerátalakítás; az félresikerült, megbukott. (Szerepe van ebben a nézetben az ifjúkori emlékekhez való érzelmi kötődésnek, de olyan „populista” szempontnak is, mint a nagyobb létbiztonságra /a jövedelemszerzés, megélhetés biztonságára stb./ való hivatkozás). Ezért oda kellene visszamenni, visszahátrálni, ahol megtévedtünk, eltévedtünk. Egészen addig kell söpörni, visszatakarítani. Tehát a Kádár-korszakban megtapasztalt állapotokhoz.

Mit adott a Kádár-rendszer?

Előzményeihez és a „létező szocializmus” más országainak gyakorlathoz viszonyítva a konszolidálódott Kádár-rendszer szinte maga volt a „Paradicsom”. Mi jellemezte ezt a „Paradicsomot”?

– Mindenkinek garantálta a munkalehetőséget, ami teljes foglalkoztatottságot (ez által legalább szerény biztos jövedelmet) eredményezett.

– A teljes lakosság számára elérhetőek – mert viszonylag olcsók – voltak az alapszükségleti cikkek, és az ún. „hiánygazdaság” megbélyegzés ellenére az áruválaszték látványosan növekedett.

– Az olcsó bérlakás-rendszer, valamint a saját tulajdonú lakás megteremtésének lehetősége elvezetett a lakhatás – esetenként sok türelmet, hosszú várakozást igénylő – általános biztonságához.

– Az általános munkakötelezettségre épülő nyugdíjellátás révén biztosítva volt az időskori megélhetés.

– Működött egy viszonylagosan megbízható egészségügyi ellátás.

– Olyan oktatási rendszer épült ki, amely a tanulás, továbbtanulás, önképzés széles körét kínálta.

– Érzékelhetően növekedett a kulturális-ideológiai szabadság, ami szinte csak a nem államközpontú szocializmus-elképzelések propagálására nem terjedt ki.

A korszakot összességében a létbiztonság, a megélhetés biztonsága jellemezte.

A rendszernek a lakosság többsége részéről való elfogadása nem kis mértékben egyfajta kettős külső kötődésen (és kötöttségen) alapult. Azon, hogy az ország megpróbált lavírozni „nyugat” (Valutaalap, Világbank) és „kelet” elvárásai között – ezzel egyúttal felkínálva a lakosság számára az érvényesülés állampolgári és privát (így magánvagyonosodási) változata közötti lavírozás lehetőségét. Az akkori közvélekedést jól illusztrálja az alábbi – kettős kizsákmányolásra utaló – kijelentés: „Tehetséges nép a magyar: nyugatot és keletet egyaránt pénzeljük, mégis egészen jól élünk.”

A Kádár-rendszer alulnézetben

A Paradicsomokhoz persze hozzátartozik némi „kiüzetés”. Ami többé-kevésbé elfogadható a többségnek, az nem fogadható el mindenkinek. Ami sokaknak vonzó érvényesülési lehetőség, azt egyes csoportok, rétegek „pokolként” élik meg. Ilyen „pokol” például a hivatalos ideológia dominanciája, bizonyos magánemberi szabadságok pártállami korlátozása, a feljövőben levő tőkés vállalkozások mozgásterének behatárolása, keretek közé szorítása, ellenzéki tevékenységek titkoszolgálati ellenőrzése.

A sem a Kádár-rendszer, sem az utána következő átalakulás iránt nem eleve elkötelezett, semleges „kívülnézetben” a kettő közös mozzanatai, azonosságai is jól észrevehetőek. A „rendszerváltás” nemcsak változásokat, hanem lényegi folyamatosságokat is mutat: átmenet pártrendszerből pártrendszerbe (pártok rendszerébe), állami és piaci gazdálkodás kombinációjából állami és piaci gazdálkodás kombinációjába, formális, bürokratikus „népi” demokráciából formális, bürokratikus polgári demokráciába stb.

Más ez az elsöprés (Söpörjük el az elmúlt hatvanöt évet?)

A „Söpörjük el az elmúlt huszonöt évet!” felszólítás sajátossága, hogy nem a „jobboldali politika” ellen irányul „balról”, vagy a „baloldali politika” ellen „jobbról”, hanem minden pártpolitika (a pártok vetélkedése), maga a kötelezően előírt képviseleti politizálási mechanizmus ellen. Kilép az egész hivatalos (a hatásköröket intézményesen szétválasztó és bürokratikus megrögzítő) szemléletből és az egész „rendszerváltást” kérdőjelezi meg: vívmányaival és pusztításaival együtt minősíti elhibázottnak. „Nem egy kormányt akarunk megbuktatni, hanem egy rendszert” – fogalmazta meg a közfelháborodás-napi demonstráción egy másik felszólaló.

Sőt, tovább menve, az „elsöprés” hírhedtté vált kijelentése nem az idősebb, úgymond „nosztalgizáló” generáció valamely tagjától, hanem egy fiatal aktivistától származik. A szónok életkora és habitusa (beszédének egésze) azt sugallja, hogy a tagadás nem a „rendszerváltást” megelőző rendszer bázisáról, nézőpontjából történik. Hogy egyáltalán nem múltba tekintő visszahátrálásról, visszafordulásról, nem az ún. rendszerváltás előttihez való visszatérés igényéről van szó, hanem egy másfajta szemléletről. Úgy tűnik, a rendszerkritikában elkezdődött egy nemzedékváltás, ami együtt jár a kritikai nézőpont és igényesség megváltozásával. Ez pedig mindenképpen új helyzetről tanúskodik és új lehetőségekre ad esélyt.

A rendszerkritikai szónokok szavaiból az derül ki, hogy tiltakozásuknak nincs köze a Kádár-rendszer eszményítéséhez. Kizárólag azzal foglalkoznak, az ellen tiltakoznak, ami most van, és elvárásaikat, törekvéseiket az sem elégítené ki, ami a „rendszerváltás” előtt volt. Itt az azonosságokra, a folytonosságra helyeződik a hangsúly. Ily módon viszont kiszélesedik a kritikai horizont (és a söprési feladat). Ha a huszonöt év elsöprésé nem pusztá „rendszervisszaváltást” akar jelenteni, akkor az a korábbi, azt megelőző negyven évre is kiterjed. (Erről az állásponttól, aki elutasítja az elmúlt huszonöt évet, az az előtte levő negyvenet sem akarhatja.)

Söpörjük el az elmúlt ezer évet?

A „rendszerváltás” talán legfontosabb tapasztalata, hogy a többpárti demokráciában is megmarad a vezetők és a vezetettek szétválasztása, hierarchiája: egyesek döntéseket hoznak, melyek következményeinek terheit másokra hárítják át, költségeit másokkal fizetetik meg. Továbbra is intézményesen (alkotmányilag) elkülönülnek egymástól a „fizetők” (választópolgárok) és olyan „fizetettek” (választott vagy listás politikai képviselők), akiknek egyik legfőbb feladata, hogy minél több pénzt (adót, illetéket, bírságot stb.) szedessenek be, fizetessenek meg a fizetőkkel. (Vagyis az ún. jogállamban korántsem az húzatja, aki fizeti.) A képviseleti demokrácia alkotmányos rendszere nem teszi lehetővé, hogy a választópolgárok megváltoztassák a politikusok döntéseit; hogy maguk hozzák meg a közös ügyekre vonatkozó döntéseket. Nem teszi lehetővé, hogy maguk határozzák meg: milyen célra (közös feladatra) adnak, és milyenre nem adnak pénzt, erőforrást. A „rendszerváltás” tanulsága, hogy a jogállamiság formai kerete nem teszi lehetővé, sőt eleve kizárja a valós, végigvitt társadalmi önszerveződés, önkormányzás, öngazgatás kifejlődését. A „rendszerváltás” tanulsága, hogy az ún. piacgazdaság a lakosság többsége számára nem növeli sem a tényleges gazdasági-megélhetési tartalmi szabadságot, sem a jólétet.

A „rendszerváltás” nem szüntette meg a közhatalom korábbi, a Kádár-rendszer meghatározó hierarchikus szerveződését, működését. Nem teljesen mindegy, hogy milyen a csöbör és milyen a vödör, de ebből a szempontból – a lényeget tekintve – csöbörből vödörbe.

Jobban belegondolva azonban Magyarország egész történelme nem ismer hierarchia mentes szerveződő közhatalmat. (A közhatalom mind ez ideig a „köztől” politikailag különvált és – karhatalmilag megtámogatva – intézményesen elkülönült.) Ennek igényével az ország történelmi múltjában nincs hova visszafordulni, visszamenni. Innen nézve, aki következetesen utasítja el az elmúlt huszonöt vagy hatvanöt évet, az az előtte levő évezred magyarországi valóságát sem akarhatja. Így a kritikai horizont még tovább szélesedik: a „Söpörjük el az elmúlt huszonöt évet!” felszólítás – tartalmilag – az egész hierarchikus múlt elsöpülésére (minden hierarchikus gyakorlat megtisztítására) vonatkozik.

Elhibázott államszocializmus?

„A politikai hatalom az emberek elszigeteltségét önnön fennmaradása legbiztosabb zálogának tekinti, és rendszerint mindent elkövet szétválasztásuk érdekében... könnyen megbocsátja alattvalóinak, hogy nem szeretik, föltéve, hogy egymást sem szeretik. Nem kéri tőlük, hogy segítsék az állam igazgatásában, neki elég az, hogy ne is kívánják ma-

gukat igazgatni... egyfajta közéleti erényt kovácsol a közönyösségből.” (Alexis de Tocqueville nyomán)

A Kádár-rendszerért lehet lelkesedni, mérsékeltlen lelkesedni vagy azt elutasítani. De tagadhatatlan az a tény, hogy a „rendszer váltáskor” békésen, komolyabb érdemi ellenállás nélkül enyészett el. Mindenképpen elgondolkoztató, hogy olyan népköztársaság volt, amelynek megvédéséért a nép nem állt ki. Olyan deklarált munkáshatalom volt, amelynek széthullását, megbuktatását a munkásság nem próbálta megakadályozni. Mi lehet az oka ennek a tétlenségnek, passzivitásnak? Valószínűleg a legfőbb ok, hogy az ország lakosságát maga a rendszer készítette fel, mintegy idomította passzivitásra. Megkockáztatom: az átmeneti siker és a végleges bukás végső magyarázata ugyanaz, amit szemléletesen fejez ki az „aki nincs ellenünk, az velünk van” taktika. Ez jól mutatja azt a liberális típusú megosztási, szétforgácsolási törekvést, amelyet a Tocqueville-idézet kiemel: az állampolgárok váljanak alkalmatlanná arra, hogy akarjanak és tudjanak együttműködni egymással – így konkurenciát, alternatívát, veszélyt jelenthessenek a hivatalos hatalomnak.

A hivatkozott formula tömören, szimbolikusan leképezi, visszatüköri a rendszer valóságát: van a fent (az állami, állampárti vezetés) és van a lent (a „nép”). Van a hatalmat gyakorló állam, és vannak az „alattvalók”. Vannak a politika csinálói és a pusztán elszennvedői (a politikai hatalmon belül levők és az abból kirekesztettek). Vannak a társadalmi folyamatok „szerzői”, és vannak azok, akik csak nekik alávetett szereplők. Vannak a történések tervezői, szervezői, és van e történések pusztja közönsége. Tehát vannak a vezetők és a vezetettek. Az utóbbiak egyre inkább beletörődtek, belefásultak abba, hogy „ez nem a te dolgod, hanem az államé”. Hogy a közös ügyekbe, a közhatalom működésébe nekik nem lehet érdemi beleszólásuk: ők pusztán – orruknál fogva – vezetettek. Mintegy a kirekesztettség miatti kárpótlásként (eltérően az ún. testvéri országok gyakorlatától) megkapták a magángyarapodás, a magánzúgolódás bizonyos fokú szabadságát, és a többség – beérve felkínált lehetőséggel – nemcsak megtanult élni ezzel, hanem mindinkább lelkileg is azonosult vele. Az adott erőviszonyokat elfogadva (olykor eszményítve) beleszokott, hogy az a jó neki, ha egyéni ambícióit, céljait végső fokon központilag jelölik ki a számára, így személyes erőfeszítés nélkül mintegy készen megkapja azokat.

A legfelső vezetés tudatosan elzárkózott attól a történelmi esélytől, amit a közhatalom fokozatos társadalmisításának (jogok és felelősségek lakosságra átruházásának) neveznek: a társadalmi öngazgatás, önkormányzás, önszerveződés gyakorlati elemeinek kikísérletezésétől, kiépítésétől. Nevezetesen attól, amit az elméleti irodalom demokratizálódási folyamatként (a nem formalizált spontán kezdeményezések térhódításaként) határoz meg. Következtesen eltorlaszolta az alulról

szerveződés, társadalmi öntevékenység kibontakozásának alternatíváját.

A politikai vezetés ereje – mint kiderült, rövid távon – a lakosságtól, plebejus rétegektől, a „néptől” való elkülönültségen és annak hatalmi, bürokratikus eszközökkel való irányításán nyugodott. De ezzel egyúttal a rendszer bukását is megalapozta, előkészítette. A gyakorlati társadalmi kihívások elől – a pillanatnyi, átmeneti népszerűség érdekében – a demokratizálódási (spontán lakossági) kezdeményezések tolerálása, illetve pártolása helyett rendre bizonyos fokú liberalizáláshoz menekült. Az ezzel a gyakorlattal együtt járó lelki privatizálódással pedig utat nyitott és motivációt adott a nemzetgazdaság javainak szétesztásához (széthordásához), a közvagyon privatizálásához.

Az állami monopolhatalom és a liberalizálási tendenciák elegye, kombinációja nyomán megrögződő szemléletben egyeduralkodóvá vált, hogy választás csak a piaci és az állami dominancia között létezik, amely felfogás belül tartja a gondolkodást (a társadalmi és történelmi horizontot) a kapitalista demokrácia vagy bürokratikus államszocializmus alternatíván. Aki nem eszményíti a „létező szocializmus” államát, az a kapitalizmus hívének minősül. Aki nem többpártrendszeres piacgazdaságot akar, az – úgymond – sztálinista. Ebben a leosztásban a közgondolkodás számára rejtve maradt egy harmadik lehetőség: a társadalmi önszerveződés modellje. Olyan gyakorlat, amelyben maguk az „alattvalók” alakítják ki és elkülönült bürokrácia nélkül működtetik a közhatalmat.

Hiszen elvileg kizárt vagy csak az adott erőviszonyok nem engedik, hogy hierarchikus közhatalomtól, bürokratikus állami uralomtól mentesen éljünk? Jobban belegondolva: Létezik-e olyan közfeladat, amely csupán állami utasításra látható el, alulról jövő közvetlen társadalmi megbízással (és finanszírozással) viszont nem? Alulról építkezés esetén mindaz, amit a helyi közösségek hálózata nem tart fenn, mert úgy ítéli meg, hogy nincs rá szüksége vagy bizonyos áron nem érdemes fenntartani, az „leesik”, szétporlad. Amelyik hagyományosan állami intézmény, funkció – költség és hatékonyság viszonyában – fölöslegesnek mutatkozik, azt a továbbiakban nem finanszírozzák, nem tartják el, ezért magától elenyészik.

Elhibázott „rendszer váltás”? (Elhibázott demokrácia?)

1988-89-ben is voltak olyan szakmai és civil körök, melyek rámutattak a politikailag (és ennek hatására a közvélekedésben) preferált tendenciák várható következményeire. Némi előrelátáshoz, távlatokban való gondolkodáshoz akkor sem volt szükség különösebb éleslátásra, éleselmélvűségre. A sokat idézett megállapítás szerint: „meglepődni nem filozofikus dolog”.

Az említett szakmai és civil körök – azon túl, hogy megpróbálták felhívni a figyelmet a kockázatokra és a jól prognosztizálható (azóta nagyjából megvalósult) következményekre – megkísérelték egy érdemi rendszerváltoztatás alternatíváját gyakorlatilag is képviselni. A bekövetkezett változásokat nem rendszerváltásnak, hanem a régi hatalmi-uralkodó szerkezet alapvetően kontinuos formaváltoztatásának – azaz rendszerátalakításnak – tekintik (vö.: „Elszalasztott alternatíva a rendszerátalakításban”. *www.bal.hu*; „Az egy párt is sok volt” // *Eszmélet* 79). Lényegileg, tartalmilag az „elmúlt ezer év elsőprérének” programját, perspektíváját fogalmazták meg, képviselték. Ezekben az elképzelésekben és törekvésekben azonban a meghatározó szempont, tényező nem a fennálló elsőprérének, hanem a helyébe állítható, állítandó alternatívának a gondolata.

A koncepció és próbálkozás alapjellemzője: kísérlet arra, hogy a hivatalos, bürokratikus politikát fokozatosan valamiféle társadalmi önszerveződés, társadalmi ellenhatalom váltsa fel. Az önszerveződés természetesen terjed ki, foglalja magába a fogyasztási javak termelését (valójában döntően azon alapul). Egy többször hivatkozott megfogalmazás szerint a feladat: termelő és önkormányzó közösségek együttműködéséből felépülő, önmagát megszervező társadalom lehetőségeinek elméleti és gyakorlati keresése.

Ebben a szemléletben a választásos, parlamentáris, formális demokráciával szemben felértékelődik egy másfajta, tartalmi, az érdekeltek közvetlen részvételén, cselekvésén nyugvó demokrácia, ahol a közösen hozott döntések következményei nem választhatók le a döntéshozókról: ők viselik a terheit és húzzák az előnyeiket. A közvetlen demokrácia lényege: törekvés arra, hogy a résztvevők minél inkább maguk alkotta szabályok (a saját szabályaik) szerint alakítsák egymással való együttélésüket, helyi rendjüket.

„Söpörjük el!” – De hol az a söprű?

Az utolsó huszonöt év elsőprérére való felszólítás lehet pusztán szándéknyilatkozat. Ideológiai deklaráció. Ha nem csak iránymutató ideológiai jelszó, hanem ennél több, gyakorlati cselekvés is akar lenni, akkor meg kell találnia a „folyamatba tétel” hatékony eszközeit. Az abesszín harcosok falándzsái nem bizonyultak hatékonyak Mussolini gépesített hadseregével szemben. Feltehetően a polgári parlamenti demokrácia kínálta (általánosan szabályozott, lehatárolt) mozgástér sem erősebb fegyver a globális kapitalizmus gépesített piaci, jogi, reklám- és katonai fegyverzetével (NATO) szemben, mint a falándzsa.

Annak idején Lukács György rámutatott arra, hogy az elkötelezett, pártos (azaz tudatosan valamilyen célkitűzés pártjára helyezkedő) költő nem külső útmutatást végrehajtó katona, hanem – akár az intézményes

előírásoktól is függetlenedő – partizán. Nem bürokratikus szabályok, külső utasítások fegyelmének, hanem a saját meggyőződéséhez való ragaszkodás fegyelmének engedelmessé válik. Ezt a megkülönböztetést a társadalomszerveződésre (a közhatalom szerveződésére és gyakorlására), a közös ügyek intézésére vonatkoztatva jól elhatárolódik egymástól a bürokratikus állami közhatalom és a társadalmi („partizán” civiltársadalmi) közhatalom alternatívája.

A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a hatalom, uralom tekintélyével és túlerejével szembenem ritkán csak a belső utasításra cselekvés partizán harcmodora kap némi esélyt. Minden partizán „harcmodort” valamilyen közös cél érdekében való önkéntes együttműködés határoz meg. A résztvevők maguk alkotta (és ha szükségesnek találják, szabadon újraalkotta) szabályok szerinti együttműködése. A tekintélyt, parancsot, előírást nem tisztelő partizán összefogás: a személyes erők fegyelmezett egyesítése az általuk megválasztott célokhoz való közeledés érdekében.

Nem nehéz belátni, hogy a bürokratikus hatalom (ide értve a bennünk munkáló bürokratikus beidegződéseket is!) elsöprése feltételezi önmagunk „tisztába tételét”: szemléletmódunk, értékrendünk következetessé, egységessé alakítását. (Gyakorlati viselkedésünket persze – mivel életünk erőterét /erőtereit nem teljesen szabadon választjuk – ritkán tudjuk mindenben következetessé tenni.) A söprés belül, személyes belsőkben és elérhető környezetünkben kezdődik: az idegen, ellenséges fegyverzet kisöprésével.

Az adott erőviszonyokat nem tudjuk szabadon megválasztani, de bizonyos fokú önálló mozgástérrel így is rendelkezünk. Választhatunk abban, hogy elhisszük-e a rendszert működtető, védő hatalomnak, hogy nincs más lehetőségünk, mint elfogadni az irányítását, az általa meghatározott helyzetünket, és ezzel beilleszteni, betagolni, beolvasztani magunkat egy készen kapott bürokratikus hierarchiába. Vagy nem fogadjuk el a fennállót, a magunk eszközeivel lázadunk ellene és megkísérelünk – amiben lehetséges – tudatosan és közösen kilépni belőle: egyfajta alternatív társadalmat létrehozni. Dönthetünk úgy, hogy minél kevésbé veszünk tudomást a politikai intézményeiről, a gazdasági mechanizmusairól, a propagandájáról. Hogy nem foglalkozunk a választási ceremóniáival, távol tartjuk magunkat a médiájától, és – amennyire lehet – kerüljük a pénzhasználatot. Dönthetünk úgy, hogy igyekszünk a rendszer által megkövetelt játékot megtagadni és saját magunk (a partizánként együttműködők) alkotta játékszabályokat követni. Dönthetünk úgy, hogy igyekszünk az előírásait, elvárásait minél nagyobb mértékben figyelmen kívül hagyni; róluk nem tudomást venni. Dönthetünk úgy, hogy igyekszünk a számunkra idegen, ellenséges rendszerről minél inkább leválni, lekapcsolódni.

Minden helyzetben törekedhetünk arra, hogy a hivatalos média semlegesítése érdekében alternatív nyilvánosságot teremtsünk, mű-

ködtessünk, részesítsünk előnyben. Minden helyzetben törekedhetünk arra, hogy részleges önfenntartást megcélzó termelő közösségek (illetve ezek hálózatának) létrehozásával kerüljük, csökkentsük a bürokratikus uralmat – elsősorban adókkal – támogató, szolgáló, éltető pénzhasználatot (vö.: „Átmenet mozgalom.” // *Eszmélet* 100). Minden helyzetben törekedhetünk arra, hogy helyi közügyek öntevékeny intézésével kiváltsuk, ellensúlyozzuk a központi szabályozást; részlegesen gyengítsük a politikai hatalom erejét, befolyását.

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunter Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgizia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdiizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalom. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámlasszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Editorial

Victory and defeat: 1945, 1989, 2015	5
---	---

History

István Feitl: A times of transition

In this essay, rich in both data and theory, the author reviews the turbulent years of 1944-45 in Hungary. Although full of contradictions, the new situation that emerged in 1945, in a country ravaged by the Horthy-regime and the war it pushed the country into, contained in itself prospects for modernisation and democratic development

	8
--	---

Roundtable

Yalta: Eastern Europe in the new world-system

The participants of the roundtable, András Balogh, Iván Harsányi, József Juhász, Tamás Krausz and György Wiener examine the antecedents of the Yalta 'world system' and the potential consequences of its final dissolution. What is especially important for the anticapitalist left is the assessment of the last 25 years, Eastern Europe's place in the world, an appraisal of the sustainability of American hegemony and the prospects for world peace. The latter's prospects seem rather grim, it is enough to think about present-day Ukraine

	42
--	----

Document

Dóra Pölhe: Crimes of the banderites

The four Soviet documents published here describe the participation of Ukrainian nationalist organisations (the Ukrainian Insurgency Army and the Organization of Ukrainian Nationalists) in the Nazi Holocaust. The Ukrainian government has recently rehabilitated these organisations

	70
--	----

Bookmark

Tamás Krausz: A book of ideology, disguised as historiography

„Törvényes” megszállás. A szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.

(edited and foreword by: Béni L. Balogh) Budapest,

Magyar Nemzeti Levéltár, 2015.....	86
------------------------------------	----

Eszter Bartha: **Politics of memory or historiography?**

Ferenc Gémesi (ed.): *A magyar megszállás – vajúdjó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra.* Budapest, Russica Pannonicana, 2013 100

History

Marcello Musto: **Marx**

The author rethinks the role of Marx in the establishment of the first International in light of recent historical research on the subject and draws the lessons that are still valid and important today. As the world of work by today has seen the re-emergence of forms of exploitation typical of Marx's era, the project of the In International has become acutely relevant again. The barbarism of today's world system makes it an urgent task of the workers' movement to reorganise itself along two principles of the International: a plurality of structures and radicalism of goals. The new International cannot afford to fail on these two principles: pluralism and anti-capitalism. 107

Variations on a theme

Katalin Ferber: **Marxism in Japan**

Not that many people know that the economic knowledge that formed the basis of the Japanese economic miracle was to a large extent formulated by Japanese scholars who were schooled in Marxism and the Soviet planning system. This special path of Japan was partly made possible by the fact that the Japanese concept of *keizai* (economic theory) is closer to the traditional concept of political economy, than to that of Western *economics*. The economists who called themselves the *fighters of deeds* had an intimate knowledge of the Marxian critique of capitalism, and tried to formulate a strategy of economic development and planning to counteract the problem of 'backwardness'. The formulation of this 'Japanese' paradigm spanned over half a century of various historical and political circumstances and is considered by the author to be a paradigm of the developmental state and of Japanese 'total capitalism' 124

Ádám Mayer: **Marxism in Nigeria**

This essay gives a comprehensive overview of Nigeria's (Africa's largest and most populous sub-Saharan country) left wing movements and the landscape of Nigeria's intellectual left of an anticapitalist orientation (orthodox communist, Trotskyist, Maoist, feminist etc.). As our author writes: "Why these authors are worthy of the attention of the reader outside of Nigeria as well is their painstaking and highly alarming analysis of the nightmarish tyranny of multinational companies. The present of Nigeria may become the future of other parts of the worlds due to capital's drive to completely neglect societal constraints. The other interesting contribution of Nigerian authors to Marxian analysis is their adept analysis of ethnic nationalism and various retrograde movements appearing in religious form." 146

Matthias István Köhler: **Reflections on the Marxist heritage**

Rahel Jaeggi, Daniel Loick (Hrsg.): *Nach Marx. Philosophie, Kritik, Praxis.* Berlin: Suhrkamp 2013; Rahel Jaeggi, Daniel Loick (Hrsg.): *Karl Marx – Perspektiven der Gesellschaftskritik.* (Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Sonderband. Bd. 34.) Berlin: Akademie Verlag 2013 164

András Lengyel: The dark side of Kosztolányi's oeuvre

Kosztolányi is a classic author of Hungarian literature, his greatness as a writer is indisputable. Some of his acts are nonetheless indefensible. His creed of the *'homo aestheticus'* cannot be reconciled with his periodically re-emerging (1908, 1919-1921, 1929) racist anti-Semitism. Kosztolányi conformed to the period's national conservative views and anti-modernist 'anti-capitalism' by his own choice..... 172

Flipside – a different view

László Tütő: 'Let's sweep away the last 25 years!'

The recent "day of public anger" in Hungary sparked various debates and makes several interpretations of the slogan '*Sweeping away the last 25 years*' possible. One of these are expanded on by this article 192

106. szám (2015. nyár)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Bartha Eszter (e szám felelős szerkesztője), Bózsó Péter, Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence (főszerkesztő), Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Konok Péter, Melegh Attila, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Tütő László, Wiener György, Z. Karvalics László.

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmelet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000